

J. KONKS

VANA-AEG

AJALOO ÕPPERAAMAT
PROGÜMNAASIUMI I KLASSILE

2. TRÜKK

EESTI KIRJANDUSE SELTS

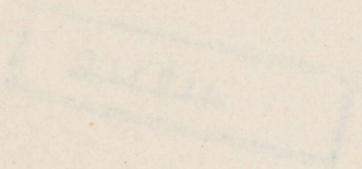
J. KONKS

VANA-AEG

KOOLDE-OPPERAAMAT
PÕHJAVÄRSKIAI / RESSLE

VANA-AEG

TRIGELPÄRIMISTE KIRJ

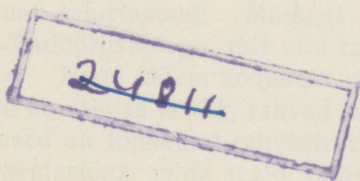
EESTI KIRJANDUSE SELTS
TARTU 1937

J. KONKS

VANA-AEG

AJALOO ÕPPERAAMAT
PROGÜMNAASIUMI I KLASSILE

TEINE, PARANDATUD TRÜKK

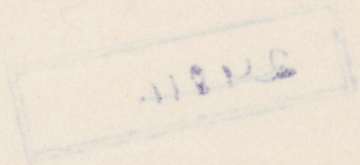
EESTI KIRJANDUSE SELTS
TARTU, 1937

2

G. Roht'i trükk, Tartus 1937.

A-10690

ESTI KIRJANDUSE SELTS
TARTU 1937

Sissejuhatus.

1. **Millest räägib ajalugu.** Elu muutub järjest. Tänapäev ei sarnle eilsega ega homne ülehommsega. Niisamuti on lugu ka aastatega. Tänapäeva inimene kasustab raadiot ja telefoni, astudes nende kaudu ühendusse hoopis kaugel elavate inimestega. Lennukil kihutab ta läbi õhu, auto ja raudteerongiga sõites ta võib kiiresti selja taha jätta pikki vahemaid. Moodsaid liiklemisvahendeid ta omab ka vee peal ja vee all. Mitmesugused masinad on tema käsutuses maal ja linnas, põllul kui ka vabrikus. Elektervalgustus on saanud sedavõrd tarvilikuks, et linlane ei oska elu selleta kujutellagi. Ometi oli kord aeg, kus inimesel kõik sääraseid soodustused puudusid. Vaevaline ja vilets oli tollal edasijõudmine vankriga auklikul teel. Talvised pikad sõidud reega olid igavad. Peerg või õlilamp valgustas tuba.

Elu teisenemist märkame peaaegu igal sammul. Pole inimeste riided, peakatted ega jalatsid enam need, mis nad olid 40—50 aastat tagasi. Muutusi on külade ja linnade välisilmeski. Maalt on kadunud endised suitsutared. Peaaegu kõikjal on näha nägusaid taluelamuid. Muidugi ei tööta ka põllumees enam nende põllutööriistadega, mis olid tarvitusel 40—50 aastat tagasi.

Nagu lähem kodukoht on aegade jooksul mitmeti muutunud, nii ka rahvas ja riik, rahvad ja riigid. Kuidas ja missugused muutused on toimunud rahvaste elus, kuidas peeti võitlust looduse ja vaenlastega, mida tegid suured inimesed oma kodumaa ja kõigi inimeste heaks, kuidas kasvas haridus ja kuidas selle kaudu inimeste elu järjest paremaks muutus, sellest kõigest räägib ajalugu.

2. **Ajaloo allikad ja ajaloo järgud.** Kust teame, kuidas elati minevikus, pealegi väga kauges minevikus? Sellest kõnelevad meile esemed, mida meie esivanemad kunagi on kasustanud ja mis on säilinud meie päevini. Minevikust kõnelevad meile vanad raamatud, vanad kirjad ja rahad, vanad maa seest leitud relvad, tööriistad jne. Neist peegeldub möödunud elu nagu elavast allikast. Seetõttu nimetamegi neid ajaloo allikaiks. Nad võivad olla suulised, kirjalikud või ese-mälestis-

likud. Suuliste allikate hulka kuuluvad kangelaseeposed ehk lugulaulud, muinasjutud, vanasõnad, rahvalaulud jne. Need on kandunud edasi põlvest põlve suuliselt, kuni nad viimaks kirja pandi. Nad ei kujuta mineviku elu küll päris täpselt, sest mõnigi edasijutustaja või edasilaulja unustas mõndagi ja lisas üht-teist omalt poolt juurde. Märksa täpsemad on kirjalikud ajaloo-allikad. Need on sageli pärit inimestelt, kes vaatlesid oma aja elu ja märkisid selle nähtusi üles. Sääraste allikate hulka kuuluvad raidkirjad, raamatud, ajalehed jm. Kolmanda ajaloo-allikate liigi moodustavad ese-mälestised, näit. vanad ehitised, mälestussambad, maa seest kaevamistel leitud relvad ja tööriistad, mida esiisad on kasutanud, jm. Suur osa ese-mälestisi on tavaliselt koondatud muuseumidesse. Väga kauges minevikus oli inimesele kirjutamis- oskus täitsa võõras. Seetõttu pole säilinud tollest ajast ka ühtki kirjalikku allikat. Säärast kauget aega, kust pole säilinud mingi- sugust kirjasõna, nimetatakse esiajalooliseks ajaks. Esi- ajaloolisele ajale järgneb ajalooline aeg.

Esiajalooline aeg.

3. **Jaotus.** Esiajalooline aeg jaguneb kivi-, pronksi- ja raua-ajaks. Igale niisugusele ajajärgule on iseloomulik, millest on valmistatud selle aja tarberiistad ja relvad. Kiviaeg, mil valmistati tarberiistu kivist ja luust, jaguneb vanemaks ja nooremaks kiviajaks. See ulatub tagasi meie ajast arvates mitusada tuhat aastat ja lõpeb siis, kui inimene avastas metalli ja hakkas seda kasutama. Väärtuslikuks metalliks kujunes inimesele esialgu pronks, mida saadi vase ja tina ühtesulatamisest. Euroopas hakati pronksi tarvitama umbes 2000 a. e. Kr., Väike-Aasias tunti seda märksa varem. Tollest ajast alates, kui avastati raud, kasutati seda järjest enamal määral tarberiistade ja relvade valmistamiseks. Euroopas võeti raud tarvitusele umbes 1000 a. e. Kr., aga Väike-Aasias tunti seda juba varemgi. Esiajalooline aeg lõpeb üksikuis maades eri aegadel. Lõpp oleneb sellest, kuidas on säilinud kuski kirjalikke teateid. Meie kodumaalt on säärased teated pärit umbes 1000. a. ümbert p. Kr. Mitmete Idamaa rahvaste kohta aga on kirjalikke teateid märksa varemast ajast, ulatudes tagasi enam kui 2500 a. e. Kr.

4. **Ürginimene ja ta ümbrus.** Palju aastatuhandeid tagasi oli Euroopa põhjapoolne osa mitu korda jääkaarte all, mis tõi kaasa hävitust ja surma. Külmad ning kestvad jääajad vaheldusid pikkade soojade vahetega, millal Euroopas kasvasid lopsakad leht- ja okaspuumetsad. Neis elutsesid elevantid ja ninasarvikud, koopakarud ja jõgede ääres jõehobud. Sääraseid kliimamuutusi elas üle inimenegi, olles esiajaloo koidikul nii välimuselt kui ka vaimulaadilt kaunis erinev meieaegsest inimesest. Vanim meile tuntud inimene oli kasvult lühike, kuid väga tugeva kehalise jõuga. Ta võis väledasti joosta ja ronida, aga ka hiilivalt ja varitsevalt käia, kusjuures ta hoidis end ettepoole vimma. Ta nägu oli lai, laup madal ja tugevasti tagasikalduv. Võime arvata, et tal olid väga madalad vaimsed võimed. Ta hambad olid tugevad, lõualuu etteulatav ja ta oli üleni kaetud tihedate karvadega. —

Mööduisid jälle aastatuhanded. Saabus jääaja ja ühes sellega ka vanema kiviaja lõpp. Ilmad muutusid lõplikult soojemaks. Jääaja lõpul elas Euroopas juba teissugune inimene. Ta oli enam-vähem meie aja inimese sarnane.

Inimene oli paljudest teistest elusolendeist märksa nõrgema kehalise jõuga. Kuid ta omas arenemisvõimelist mõistust, mille abil ta õppis valitsema loodust ja sai aja jooksul selle isandaks.

5. **Varjendeid ja elamuid.** Vanema kiviaja algul polnud inimesel alalist asupaika ega kindlat elamut. Toitu otsides ta hulkus ühest kohast teise. Puude ja põõsaste all ta võis leida varju vihma ja tuule eest. Kuid magada polnud seal kuigi julge. Et end

Vaiküla.

paremini varjata öösi mõnegi kiskja looma eest, ronis inimene puu otsa ja tegi sinna endale magamisaseme.

Üsna varakult asus inimene elama kaljuservade alla ja k o o - p a i s s e. Kuid ta ei saanud kaua ühes kohas asuda. Jahisaagi vähenedes või koguni lõppedes oli vaja elukohta vahetada. Ühest kohast teise siirdudes tuli tahestahtmata mõnikord peatuma jääda lagedamale maa-alale. Et leida varjupaika rajuilmade puhul ja külmadel öödel, hakati ehitama puuokstest ja lehtedest t u u l e - v a r j e või koguni o n n e. Karjakasvatuse arenedes muutus ka inimese elamu. Nagu veel tänapäeval paljud kolijad karjakasvatajad elavad loomanahkadega kaetud telkides, nii elati ka tollal.

Asudes elama j ä r v e d e äärde ehtasid inimesed oma elamud vee kohale. Nii oli inimene kindlamini kaitstud kiskjate loomade, vaenlaste, suurte metsapõlemiste ja ka suurvee eest. Pealegi oli vee kohal elades hõlpus kalu püüda.

Elamu ehitamine vee kohale polnud kerge töö. Raskete kivide või puunuiadega taoti hulk vaiu järvepõhja. Vaiade otsa ehitati palkpõrand, selle peale puust ja savist onnid. Mõnele järvele tekkis sel viisil nooremal kiviajal kaunis suuri vaikülasiid. Nende elanikud teotsesid peamiselt karjakasvatamisega, selle kõrval veel kütiti, kalastati ja hariti algeliselt ka põldu. Vaikülade jäänuseid on leitud Šveitsi järvedest.

Palkidest hakkas inimene alles siis elamuid ehitama, kui talle olid juba tuntud mitmed metallid.

6. **Tarberiistad ja relvad ja nende tarvitamine.** Üheks vanemaks inimese tarberiistaks oli kivikiil, mille terava otsaga võis lõigata, puurida, õõnestada ja auku torgata. Kivikiilud olid kas tulekivist või mõnest muust kõvast kivist. Algul leppis inimene nendega loodusest leitud kujul, aja jooksul ta aga õppis kivikiilule tahumise abil sobivamat kuju andma. Selle töö juures langes muidugi kildusid, mida omakorda kasustati nugadena ja naaskliitena. Hiljem hakkas inimene valmistama ka kivikirveid. Seks köideti tahumata või tahatud kivikiil nahariba või loomasoole abil varre külge. Inimese vanemaks relvaks olid kivikiil ja -nui. Suurt edusammu sel alal märgitses aga noole, oda ja vibu tarvitusele võtmine. Noole või oda saamiseks köideti tollal kivikiil lühema või pikema kepi külge. Vibunööri kasustati tollal sitkeid looma künnapuid. Kivist tarberiistade kõrval valmistati juba vanemal kiviajal tarberiistu ka luust, näit. naaskleid, nõelu, õngi, harpuune jne. Inimese oskus valmistada tarberiistu ja relvi täienes järjest. Nooremal kiviajal ta oskas juba lihvida. Niiskel liivakivil hõõrudes ta andis oma kirvele, noale, naasklile, oda- ja nooleotsale sileda ning läikiva kuju. Kirvest kinnitati varre otsa nooremal kiviajal ka teisiti: nimelt puuriti varre jaoks auk kivisse. Puurimine toimus luust toruga, näit. looma sääreluuga, mida niiskesse liivasse kastetult hõõruti senikaua kivil ringi, kuni ta selle läbistas. On arusaadav, et säärane töö võttis palju aega, aga see tasus end. Kindlalt varre otsas püsiva kirvega võis märksa tugevamat hoopi anda kui sellega, mis oli varre külge seotud. Inimene sai sellest peale kindlamini metsade isandaks. Ta võis raiuda juba suuremaid puid ja tarvitada neid elamute valmistamiseks.

Nooremal kiviajal õpiti hindama ka savi väärtust rohkem kui seni. Sellest ainest hakati valmistama pottte, andes neile vastava kuju sobiva kivi ja käte abil. Valmis ese kuivatati esiti päikese käes ja põletati hiljem tules kõvaks. Savipoti vajalikkus ilmnes kõigepealt koduses elus, kus seda tarvitati vee alalhoidmiseks, nii-

samuti ka keedunõuna. Pikapeale rohkenes nõude hulk, sest hakati savist valmistama ka kruuse, kausse, vaase jne. Pottsepakunsti algatajaks oli arvatavasti naine.

7. Elatusviiside arenemine. Algul inimene korjas ja söi seeni, marju, mitmesuguseid juuri, noori taimekasve, puuvilja jms. Kuid ta ei põlanud ka tigused, tõuke ega ussikesi. Aja jooksul aga sai temast kütt. Oma puunuia ja kivikiiluga ta varitses põtru, koopakarusid, koguni mammuteid, ja tungis soodsal juhusel neile kallale. Sellest ajast alates, kui inimene tundis juba oda, vibu ja noolt, ta võis tabada saaki ka eemalt. Siis võeti juba mõnigi kord ette ühiseid jahiretki. Aegsasti tähistati koht, kus käis söömas või joomas mõni suurem loomakari. Sinna lähedusse tehti sügavaid ning laiu auke maasse, mille põhja taoti teravaid vaiu. Pealt kaeti säärased augud puuokstega. Niipea kui loomad kohale ilmusid, algasid jahimehed neile rünnakut suure kisa ja käraga. Hirmunud loomad põgenesid metsikult ja hulgaviisi langes neid aukudesse. Mõnikord kihutati loomi säärasel viisil alla kõrgelt kaljuservalt. Vigastatud loomi oli muidugi kerge surmata. Kiiresti lõigati neil läbi veresooned ja joodi sealt sooja verd, mis oli tolle aja inimesele maiusroaks. Osa saagist kanti muidugi koju koopasse, teine osa jäi kohale maha ja selle söid hiljem näljased hundid. Koopas korraldasid õnnelikud kütid suure pidusöögi. Liha küpsetati kuumas tuhas või kivil. Niiviisi valminud praadi hoiti süües käte vahel ja seda hammustati tugevate hammastega. Kondid löödi puruks ja maitsev üdi imeti välja, sest see maitstes tollaegsele inimesele niisama hästi kui veri. Pärast külluslikku söömingut oli kõigi meel üliirõõmus. Siis riietuti metsloomade nahkadesse. Mõned nägid välja nagu karud, teised nagu põdrad, kolmandad nagu metssead jne. Algas tants ümber tule suure kisa ja käraga ja puulehed huulte vahel tehti muusikat.

Elades jõgede ja järvede ääres püüti sealt kalu, algul peoga, hiljem aga kasustati selleks ka luust kalapüügiriistu või vitstest punutud korve. Vaiküla elanikud omasid linakiududest valmistatud võrke ja nootaid ja tarvitasid neid kalapüüdmiseks. Kord-korralt õppis inimene ka loomade tähtsust enam hindama. Jahisaagi vähenedes oli lausa kahjulik kihutada neid hulgana kaljuservadelt alla ja aukudesse. Kõike liha niikuinii ei suudetud ära tarvitada. Inimene hakkas loomi elusalt püüdma ja paigutas neid selleks ehitatud aedadesse. Sealt ta võttis neid ja tappis järk-järgult. Ühtlasi ta hakkas hoolitsema noorte loomade eest, kes aedades olid sündinud. Nii õpiti karjakaasvatama. Aegapidi harjusid vangistatud loomad inimesega ja kodunesid. Säärasel viisil talt-

sutati nooremal kiviajal lammast, lehma, härg, siga ja lõpuks ka hobune. Koer oli taltsaks saanud juba vanemal kiviajal.

Algul kasvatati loomi ainult liha saamiseks. Aastasade möödudes õpiti lammast, lehma ja kitse lüpsma. Piim tarvitati kas otseselt toiduks või valmistati sellest võid ja juustu. Karjakasvatuse kõrval jäid muidugi püsima küttimine ja kalastamine.

Kiviaja riistu.

1. Puuader. 2. Kirves. 3. Luust pistoda. 4. Kivid terade jahvatamiseks. 5—6. Kivist nooleotsi. 7 ja 10. Savinõud.

Karjakasvatamine oli meeste töö, sest see oli arenenud küttimisest. Põlluharimine esialgsel kujul, olles võrsunud korjamisest, oli naiste töö. Kogudes ja korjates ümbrusest viljateri võis naine mõnigi kord tähele panna, et mahapudenenud teradest võrsusid jälle uued taimed. Ta hakkas neid siis meelega maha

poetama, ja rõõm oli suur, kui neist kasvas uus vili. Aja jooksul õppis viljakasvataja mulda kohedaks tegema, kasustades selleks puukonksu ehk kõblast, ja siis säärasesse kohedasse mulda teri külvama. Vaikülade ajastul kasvatati otra, hirssi, nisu, lina, ube, läätsi jm. Rukist ja kaera hakati kasvatama alles pronksiajal. Valminud vili lõigati kiviajal sirbitaolise kivinoaga, hiljem aga metallist sirbiga. Terad hõõruti puruks kahe kivi vahel (käsikivi) või tambiti peeneks kiviuhmrise. Jahust ja veest keedeti putru, küpsetati aga ka kuumal kivil karaskeid. Pronksiajal hakati maad kohedaks tegema algelise puuadruga, mille ette rakendati härjad. Nüüd muutus põllutöö meeste tööks. Põlluharimise arenedes muutusid tunduval määral ka inimese eluviisid. Külvaja peab ootama lõikust ega saa enam oma elukohta igal ajal vahetada. Põlluharimisega ühenduses muutuski inimene paiksaks ehk paigalasuvaks.

8. Tuli. Tulega tutvus inimene juba üsna varakult. Nii mõnigi kord ta võis tähele panna, kuidas tuli taevast alla sähvis, puid purustas ja metsi põlema süütas. Esiailgu see tekitas inimeses hirmu, kuid uudishimu sundis teda jälgima tule tegevust. Pandi tähele, et tuli põletab, valgustab ja soojendab. Tuli toodi koopasse, kus elu muutus seetõttu märksa mugavamaks. Pimedail õhtuil võisid koopaelanikud kükitada ümber tule, soojendada endid ja meenutada möödunud võitlusi metsloomadega. Tulest oli muidugi ka veel teist viisi kasu. Temas küpsetatud liha oli maitsvam kui toores. Tuld püüti suure hoolega alal hoida ja ta sai imeväärset salapärase nähtusena koguni pühaduseks. Aja jooksul õpiti tuld saama ka kunstlikult. Seks hõõruti üht kuiva puutükki teise vastu, kuni nad hakkasid hõõguma.

9. Riided ja ehted. Tol ajal, kui inimese keha oli kaetud karvadega, polnud tal muud kehakatet vajagi. Ometi viskas kütt mõnigi kord üle õlgade meeldiva loomanaha või köitis selle ümber niuete. Niisuguses nahas näis inimene suursugusemana kui muidu. Nahk oli esiteks kehale ehteks, tõestas aga ka mehe vahvust. Muidugi märgati, et säärane nahk annab ühtlasi kehale sooja.

Karvkatte vähenedes hakkas inimene järjest rohkem tundma vajadust kunstliku kehakatte järele. Küti ja karjakasvataja riidetuseks saidki nahad. Neid kanti mitut viisi. Mõned panid nahad ümber keha nii, et üks rippus ees ja teine taga, ja köitsid nad kokku õlgade kohalt. Ömblemisoskuse arenedes saadi nahk-kehakattele anda juba sobivam kuju.

Nooremal kiviajal hakati kehakatteid valmistama nii linasest kui ka villasest riidest. Pronksiajal tõrjus villane riie

linase ikka enam ja enam kõrvale. Mehed kandsid siis voltides langevaid jakke ja laiu põlli. Püksid tulid esmakordselt tarvitusele stepirahvail põhja pool Musta merd. Sealt nad levisid alles Kristuse sündimise paiku üle Euroopa. Jalanõudeks olid mähised ja nahast sandaalid. Jaki sidusid mehed pealt kinni laia vööga. Vöö küljes rippus pistoda ja mõök. Õlgadel kanti varrukatega mantlit, mis kinnitati eest sõlega. Peas oli potikujuline müts. Naised kandsid tol ajal varrukatega jakki ja pikka seelikut, mis õigupoolest oli lõigeteta kangatükk. Ta ulatus jaluni ja seoti vöö abil niuete kohalt kinni, et ta maha ei kukuks. Juuksed kinnitati pea peale luukammiga ja kaeti ilusa võrguga.

Varakult hakkas inimene tundma huvi mitmesuguste ehete vastu. Kiviaja inimene kandis kaelas naharibale või loomasoolele lükitud loomahambaid, tigukarpe, ilusaid kive jne. Pronksiajal muutus ehete hulk märksa suuremaks. Tolle aja ehted — kaelaja käevõrud, sõrmused, kaelakeed, sõled jne. — olid valmistatud pronksist, kullast ja hõbedast.

10. **Kunst.** Inimese kunstivõime avaldus juba väga vanal ajal. Elades koopas, ta joonistas koopa seinale metshärgi, hobuseid, põtru, mammuteid, jahijuhtumusi jne. Joonistuste kõrval on mitmel pool koopaseintel leitud ka maalanguid. Maaliti neidsamu loomi, mida joonistatigi. Oma relvi ja tööriistu armastas inimene juba kiviajal kaunistada lõigete ja kritseldistega. Joonistamises ja maalimises avaldus meeste kunstioskus, kuna naised kaunistasid savinõusid mitmesuguste joonte, punktide või nõõrijälgedega.

Nagu juba teame, olid pronksiaja relvad ja tarberiidad märksa paremad kiviaegseist. Nad olid viimaseist ka kaunimad. Inimese kunstimeel oli järjest täienenud.

Mammut. Kiviaegne joonistus koopaseinal.

11. **Usundi arenemine.** Alati on inimese tähelepanu köitnud unenäod ja surm. Unes ta rändab mõnikord kaugeis kohtades. Ta näeb inimesi ja loomi, kellega ta kaua aega pole

kokku puutunud. Unes ta kohtab mõnikord neidki inimesi, kes on juba ammu surnud. See paneb mõtlema. Tuldi arvamisele, et inimesel on hing. Aeg-ajalt see lahkub kehast ja võtab ette rännakuid. Keha aga sel ajal magab. Arvati, et hing asub kas peas või rinnas või veres. Vanema aja kütid jõid verd selles usus, et nad joovald ühtlasi looma hinge. Mõned rahvad aga hoidusid vere söömisest, kartes, et sellega ühes söövad ka looma hinge. Tekkis arvamine, et surmahetkel lahkub hing lõplikult kehast ja võib siis ilmuda vaimuna. Esiajalooline inimene arvas, et kogu loodus kubiseb v a i m u d e s t. Neid oli metsas, vees, pilvedes ja koopais. Vaimudeusust võrsus vaimudekartus. Enamiku vaimude pahatahtlikkuses oldi kindel.

Pahade vaimude vastu püüti võidelda mitmesuguste vahenditega. Üks sääraseist vahendeist oli nõidus. Häid vaime tuletati meelde tähtsate pidustuste puhkudel. Neile toodi ohvreid ja asetati saadavale kohale küllaldaselt sööki ja jooki.

Muidugi polnud vaimud kaugeltki ühevõrra võimsad, vaid võimsail esivanemil olid ka võimsad vaimud. Neilt võis oodata mõjuvat abi igapäevases töös ja toiminguis.

Jääaja k ü t t ohverdas võimsaile esiisadele, keda ta kujutles loomadena. Ta lootis neilt head jahisaaki. Noorema kiviaja põllumees ohverdas niisamuti oma esiisadele, lootes neilt päikesepaistet, sooja vihma, head tuult jne. Ikka rohkem ja rohkem kasvas tas arvamine, et esiisade käes on kõik taevaväed. Mõni neist juhtis päikest, teine äikest, mõne käsutuses oli vihm, teise käsutuses aga tuul. Võimsaist esivanemaist said jumalad, ja neid oli palju. Oli tuule-, äikese-, päikese-, kuu- jne. jumalaid. Aja jooksul muutus üks jumal kõigist teistest tähtsamaks. See oli peajumal. Muistsed rahvad austasid enamasti kõik paljusid jumalaid

12. Ühiselu arenemine. Kus iganes inimeste elu vaadelda, avaldub igal pool sama tõde: kõik inimesed vajavad üksteist. Keegi ei tule toime ainult oma tööga ja oma jõuga. Nii see on olnud ka kauges minevikus. Üksikult oli inimene sageli nõrk, et korda saata midagi suuremat. Ühiselt see õnnestus märksa hõlpsamini.

Vanimaks kooselu vormiks oli perekond, kus liikmed toetasid üksteist mitmesuguseis töödes. Valitses teatud tööjaotus. Mees käis jahil, hiljem kasvas karja, valmistas tööriistu ja relvi ja kaitses ka perekonda vaenlase eest. Naine seevastu korjas taimtoitu, valmistas savinõusid, kasvas lapsi, hiljem ketras, kudus ja haris mõnd aega põldu. Mitmed sugulas perekonnad kokku moo-

dustasid suguvõsa, mis ühiselt võttis ette jahiretki ja ühiselt kaitses end vaenlaste vastu. Niisamuti loeti põlluharimisel maa suguvõsa ühisomandiks. Suguvõsa juhiks oli pealik. Tema oli kõige vahvam ja kõige targem oma suguvõsas. Pealik juhtis ühiselt jahiretki ja sõjakäike ja täitis ka arsti ja preestri ülesandeid.

Mitmed sugulas-suguvõsad moodustasid aja jooksul suguharu. Kui inimesed elasid koos suguharudena, siis oli igal suguharul oma pealik. Tema ülesanded olid peaaegu samad mis suguvõsa pealikulgi. Suguharust kõrgemaks ühinemisevormiks sai riik, mis võis moodustuda mitmest suguharust. Riik tekkis ajaloolise aja lävel ja teda valitses vürst või kuningas. Inimühiskonna kasvamisega muutus paratamatult ta koosseis. Endine üheõiguslus kadus. Vabade inimeste kõrvale tekkisid orjad, kelleks muudeti tavaliselt sõjavangid. Vabade hulgast eraldusid õilivabad ehk aadlikud, kes olid endiste suguvõsade ja suguharude vanemate järglased. Aadlikud moodustasid aadliseisuse, mis oli eesõigus-tatuim ja jõukaim rahvakiht riigis.

13. **Vana-aja tähtsamaid rahvaid.** Nüüdisajal elab haritud inimesi peaaegu igal pool Maakera pinnal. Vana-ajal oli olukord teine. Meile tähtsad haritud rahvad elasid tollal Vahemere ümbruses. Seejuures olid Vahemere idaranniku maad vana-aja kultuuri, s. t. teaduse, kunsti, kirjanduse, usu jne. hälliks. Seal elasid egiptlased, sumerlased, babüloomlased, foiniiklased ja pärs-lased. Need rahvad on tuntud vana Idamaa rahvaste nime all. Aja kuludes haaras kultuur kogu Vahemere rannikmaa. Seejuures said juhtivaks rahvaks esiti kreeklased ja siis room-lased.

Ühed vana-aja rahvaist kuulusid seemi tõugu, teised aaria tõugu rahvaste hulka. Mõnede rahvaste tõuline kuuluvus pole selgunud tänapäevani.

Vana Idamaa.

Egiptus.

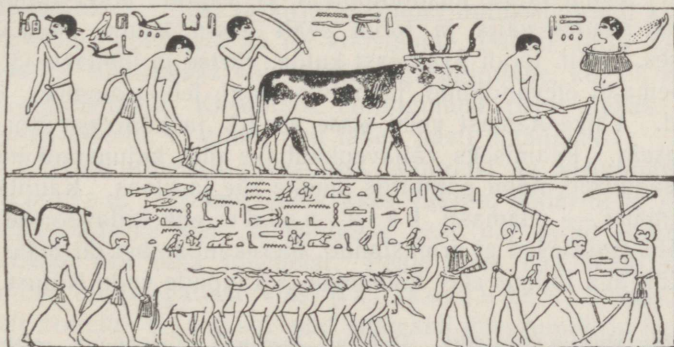
14. **Egiptus** — **Niiluse and.** Egiptus asetseb Aafrika kirdeosas, keset elutuid kõrbi. Omapärane on see maa. Pole siin metsi ega looduslikke järvi, ei lumerikkaid talvi ega suuri vihmaaegu. Õhk on enamasti kuiv ja ilmad palavavad nagu meil juulis. Selle maa

loodus sõltub Niiluse jõest, mis on Egiptuse elusooneks. Juba ajalookirjutaja Herodotos ütles: „Egiptus on Niiluse and.“ Niilus on maailma suurimaid jõgesid. Ta algab kaugelt Aafrika sisemaalt ja suubub Vahemerre, moodustades laialdase suudmema ehk delta. On maid, kus hirmuga jälgitakse veetõusu jõgedes, kartes kahjusid, mis sellest võivad tekkida. Teisiti on lugu Egiptuses. Vähesel vihma tõttu on selle maa vajaliku niiskuse andjaks Niilus. Igal aastal juulikuus hakkab vesi jões tõusma. Seda põhjustavad rängad vihmaalangud Aafrika sisemaal. Raskesti talutav on ilmastik enne veetõusu. Mitukümmend päeva puhub Sahara kõrvest kuiv tuul nagu ahjust. Õhk on täis tolmu ja liivapilvi. Raske on hingata loomadel ja inimestel. Taimestik on kõrbenud ja katunud liivaga. Siis pöördub tuul põhja ja ilmuvad linnud — iibised, ennustades veetõusu. See sünnibki. Vesi on alguses roheline ja sogane. Siis ta muutub punakaks ja omandab varsti tõmmuka vere värvi. Aeg-ajalt paisub jõgi ja ajab vett üle kallaste. Elanikud süütavad siin ja seal röömutuled ja ruttavad juubeldades võimsaile voogudele paatidega sõitma. Loodus elustub jälle. Veetõus saavutab haritipu septembris. Kogu Egiptus meenutab sel ajal suurt järve. Linnad ja külad, mis asetsevad küngaste otsas, paistavad veest välja saarekestena. Niiluse üleujutavale tegevusele on rutanud egiptlased appi juba ammu. Nad on kaevanud hulga k a n a l e i d, mille kaudu juhitakse vett kaugemaise kohtadesse. Pumpade abil varustatakse veega ka maa kõrgemad kohad. Vee säilitamiseks põua-aegadeks on kaevatud t i i k e, niisamuti kuulus M o i r i s e j ä r v. Vihmaaja lõppedes Aafrika sisemaal kahaneb järjest vee juurdevool Niilusesse ja oktoobris tõmbub jõgi tagasi oma sāngi, jättes üleujutatud maa pinnale pehme ning rammusa mudakorra. Siis algab elav töö Egiptuse nurmedel.

15. **Rahvas ja riik.** Vanad egiptlased olid pooleldi s e e m i tõugu. Nad olid töökad, andekad, iseteadvad, aga ka vastuvõtlikud meelelahutustele ja lõbustustele: „Ehi end nii hästi kui võid, ole õnnelik röömsail päevil ja ära noruta, sest tagasi ei tule ükski, keda surm on tabanud,“ laulis kanneldaja Egiptuses. Asumine Niiluse orus seadis egiptlastele juba ammu ülesandeid, mida nad üksikult ei suutnud lahendada. Ühiselt tuli võitlust pidada kõrveliiva ja põuga. Ühiselt nad suutsid Niiluse vett õieti juhtida ja kasustada. Nende ühiste ülesannete teostamine põhjustaski riigi sünni. Kunagi kauges minevikus jagunes Egiptus paljudeks v ä i k e r i i k i d e k s. Nendevahelised sagedased tülid tegid elu kindlusetuks ja rahutuks. Vähehaaval toimus muutus. Endiste väikeriikide asemele tekkis kaks suuremat riiki: A l a m - ja

Ülem-Egiptus. Umbes 3400 aastat enne Kristuse sündimist ühendas vaarao M e n e s mõlemad riigid ja lõi seega ühise riigi. Selle riigi pealinnaks sai M e m f i s Niiluse alamjooksul. Hiljem sai Egiptuse pealinnaks T e e b a i. Omariikluse suutsid egiptlased säilitada kuni 525. aastani e. Kr. Siis nad pidid alistuma pärslastele. Egiptuse valitsejat ehk v a a r a o d peeti päikesejumala pojaks ning õiguse isandaks. Vaarao isik oli püha, ta võim piiramatu. Tema käsutuses oli alamate elu ja varandus.

16. **Egiptlaste töö.** Vanade egiptlaste peatöök oli p õ l l u - h a r i m i n e. Igal aastal, niipea kui Niiluse vesi oli alanenud ja maa vajalikult tahenenud, algas Egiptuse väljadel väsimatu ning hoolas tegevus. Põllumees rakendas härjad puuadra ette ja asus

Põllutöö Egiptuses.

põldu kündma. Mõned kohendasid kündmise asemel mulda ainult kõplaga. Kohedasse ning rammusasse mulda visati teri. Külvati peamiselt nisu ja otra, aga ka lina. Seemne sõtkusid sead või lambad mulda. Varsti kattis maad noor oras. Märtsis algas tavaliselt rikkalik lõikusaeg. Vili lõigati sirbiga põlvkõrguselt, sageli flöödihelide šaatel. Lõigatud vili seoti vihkudeks ja mahalangenud pead koguti naiste poolt väikestesse kottidesse. Pärast lõikust toimus vilja peksmine küünides. Selleks kasustati eesleid, kes sõtkusid peadest terad välja. Tuulatud vili paigutati vastavisse panipaikadesse. Põlluharimine oli Egiptuses suures lugupidamises. Mõnikord pidupäevadel sõitis vaarao ise toredal laeval Niilusele ja õnnistas sealt põllutööd ja preestrid väitsid, et põllutööriistad on niisama pühad kui templiriistad.

Egiptuses oli arenenud ka k a r j a n d u s. Kasvatati veiseid,

lambaid, eesleid, kitsi, hobuseid ja sigu. Sigu peeti roojasteks loomadeks, mistõttu koheldi seakarjast teatava põlgusega. Ta ei võinud templisse minna ja keegi ei tahtnud seakarjasega abielluda ega sugulaseks saada.

Varakult õppisid egiptlased käsitööd tegema ja sel alal saavutasid silmapaistvuse nende klaas-ehteasjad, linsed ja villased riided, kuld-, hõbe- ja pronksesemed, savinõud, seedripuust mööbel ja kirjutusmaterjal — papüürus. Viimast valmistati papüürustaimest, mida kasvas Niiluse jões ja soodes. Kirjutuslehe saamiseks lõigati papüürustaime vars pikkadeks ribadeks ja paigutati need kõrvuti, nii et üks riba ulatus servapidi teisele; seejärel tambiti puunuiga sääraseid ribasid niikaua, kuni nad üksteise külge kleepusid. Vajaduse korral pandi ribade vahele jahukliistrit. Tugevama kirjutuslehe saamiseks asetati teine kiht veel risti üle esimese. Valmistatud käsitöötooteid ei vajatud kõiki kodumaal. Osa neist saadeti välja ja toodi sealt vastu kaupu, mida vajati Egiptuses. Näit. toodi Araabiast kulda, vürtse ja lõhnaõlisid, Aafrika sisemaalt elevandiluid, jaanalinnusulgi, leopardinahku, kodujäneseid. Väike-Aasiast veeti sisse seedri- ja küpressipuitu, orje ja hobuseid. Peamiseks väljaveokaubaks olid kujunenud nisu ja käsitöösaadused, nagu papüürus, linane riie ja klaas. Kauplemine toimus maisi — enamasti karavanide ehk killavooride abil. Meresõitu egiptlased ei armastanud, merekaubandus jäi neile võõraks. Küll aga toimus elav liiklemine ja kaupade vedu Niiluse jõel.

17. Rahva elu-olu. Rahvas jagunes Egiptuses mitmesse kihti. Kõige tähtsama neist moodustasid preestrid. Neile kuulus hulk viljakat maad, aga makse polnud neil mingisuguseid. Preestrite peamiseks ülesandeks oli jumalate teenimine, aga neil oli ka suur mõju riigiasjadesse. Nad moodustasid harituima rahvakihi Egiptuses ja hakkasid varakult tegelema ka teadustega. Tavaliselt nad elasid templite juures ja pidid alistuma nende karmidele määrustele. Eriti nad pidid silmas pidama puhtust. Nad suplesid kaks korda öösi ja kaks korda päeval. Juukseid ja habet nad pügasid iga kolme päeva tagant ja söömisel nad pidid olema mõõdukad. Täielikult oli neile keelatud süüa oina- ja sealiha, niisamuti ka kalu ja ube.

Teise suurte õigustega varustatud rahvakihi moodustasid elukutselised sõdurid. Nende päralt oli Egiptuses niisamuti hulk maad. Maksudest nad olid vabad nagu preestridki.

Rahva hulgast võeti sõjaväe täienduseks tavaliselt nekruteid. See ei teostunud kaugeltki kergesti, sest egiptlane oli loomult rahuarmastaja ja põlgas sõda. Nekrutivõtmise puhkudel

põgenes talupoegi mägedesse, kus nad püüdsid end varjata. Sõjaväeteenistus oli raske, eriti lihtsõduril. Sõjakäikudelt tagasi tulles oli ta nagu „vana puu, mille südame ussid on läbi närinud“. Pearelvadena kasustasid egiptlased oda, mõõka, noolt ja vibu. Kaitseks oli kilp. Lahinguis etendasid tähtsat osa kahe rattaga sõjavankrid. Sõjavanker oli valmistatud puust ja kaetud nahaga ja vaskplaatidega. Lahingu ajal asusid seal juht ja sõdur; vankrit vedas kaks hobust.

Lugupeetud rahvakihhi moodustasid kirjutajad, s. o. ametnikud. Nad oskasid lugeda, kirjutada ja tundsid ka seadusi. Tee säärase oskuste ja teadmiste juurde oli kaunis vaearikas. Kuueaastaselt läks poiss kooli. Kord oli koolis vali. „Õpilasel on kõrvad selja peal: löö teda, ja ta kuuleb,“ arvas egiptlane. Kümne- kuni kaheteistkümne-aastaselt saadeti poiss mõne vanema kirjutaja juurde. Seal ta kirjutas ümber mitmesuguseid kirju, kuni aja jooksul õppis neid ka ise koostama. Pärast seda ta pääses ametisse. Kirjutajaks võis õppida iga egiptlane, kel oli seks võimalusi ja andeid. Kirjutajate elutingimusi peeti heaks. Targad inimesed ütlesid, et ainult neil läheb hästi maailmas.

Hoopis erinevalt preestrist, sõdureist ja kirjutajaist elasid talupojad. Enamik neist asus vaarao, sõdurite ja preestrite maal. Tasuks maa kasustamise eest nad pidid andma maaomanikule osa oma tulemeist. Peale selle nad tegid teopäevi. Suur osa talupoegadest elas pärisorjuses. Nende elu oli küllalt armetu. Elamu olid enamasti üheruumilised ja ehitatud päikese käes kuivatatud savikividest. Katus oli tehtud palmilehtedest. Elamu sisustus oli kehv. Toole ja voodeid asendasid madalad pingid ja pilliroost magamisasemed. Siin-seal leidis veel mõni pott ja kruus, niisamuti mõni kast riiete jaoks. Kehakattena kandsid mehed nahast või linasest riidest põlle, naised aga linast särki. Lapsed käisid alasti. Toit koosnes peamiselt leivast ja aedviljast.

Talupoegade sarnaselt, s. o. küllalt kehvalt, elasid käsitöölised linnades. Kuid nad olid vabad. Märksa jõukamalt elasid kaupmehed ja ettevõtjad. Jõuka inimese elamu oli kahe- või kolmekordne. Ruumid olid avarad ja sisustus rikkalik. Elamu juures leidis aed, kus kasvasid mitmesugused viljapuud ja lilled.

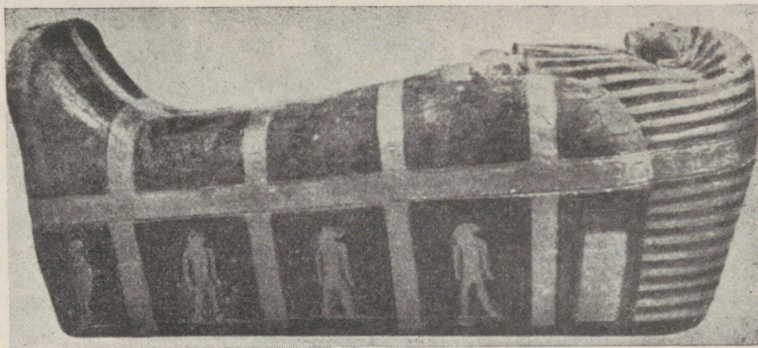
Egiptuses oli üsna rohkesti veel orje. Orjadel polnud mingisuguseid õigusi, küll aga pidid nad tegema palju tööd. Neile makseti vähest tasu toiduainete näol ja tavaliselt kuuviisi ette. Oli harilik nähtus, et kahe nädala jooksul oli kuu toidumoon ära tarvitatud. Mõnigi kord liikusid siis näljased hulgad ringi ja tekitasid

rahatusi. Tööd tehes olid orjad valju järelevalve all. Kupjad olid varustatud palmikeppide või piitsadega ja sundisid lakkamatult neid õnnetuid inimolevusi.

18. **Usund.** Egiptlased austasid paljusid jumalaid. Tähtsaim neist oli päikesejumal *Amon-Ra*, keda peeti kõigi asjade isaks ning loojaks. Tema andis rohtu toiduks lojusele ja kasvas viljakandva puu toidu hankimiseks inimesele, andis elu kalale jões ja linnule taeva all. Iga päev ta sõitis kuldses lootsikus taevavõlvil ja läks ööseks udusesse ning hämarasse allmaailma. Hommikul ta tuli jälle tagasi taevavõlvile ja külvas uuesti elu ja rõõmu kõikjale. Allmaailma valitsejaks ning surnutejumalaks oli *Osiris*, kelle abikaasaks oli *Isis*, Niiluse oru kaitsja. Jumalaile oli pühendatud rida loomi, nagu kass, madu, krokodill, jõehobu jne. Suurima austuse osaline oli must härg *Apis*, kelle tunnuseiks olid valge märk otsaesisel ja sitika kuju keelel. *Apis* oli pühendatud *Osirisele* ja elas *Memfise* templis. Seal ümmardas teda hulk preestreid ja teenreid. Ta sõi marmorsõimest ja jõi kuldpangest. Kui *Apis* suri, siis leinas teda kogu maa, kuni leiti uus *Apis*, kes pidulikult templisse viidi.

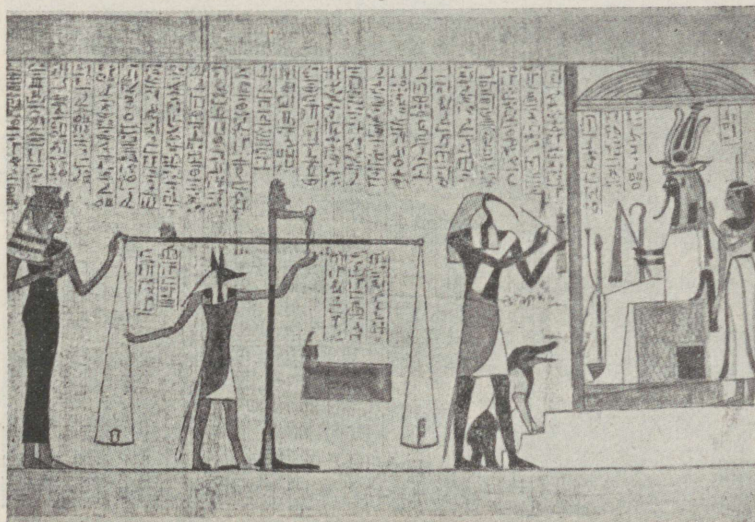
Egiptlased ei suutnud uskuda, et surm inimese elu lõpetab. Nad arvasid, et hing elab edasi pärast keha surma. Hauatagust elu kujutlesid egiptlased esialgselt väga erinevalt. Mõned ütlesid, et hing elab taeva all tähtede ja lindude hulgas. Teised väitsid, et hing esineb kord putukana, kord lootoslillena Niiluse jões, kord jälle jalutab allmaailma avarail aasul. Mõni talupoeg kujutles allmaailma elu hoopis talupoeglikult: seal on avarad väljad, kus võib külvata ja lõigata, künda ja karjatada. Hinge tervis pärast surma olenes egiptlaste arvates suurel määral laiba hüveolust. Mädaneb laip, hävib ka hing. Seepärast püüdsid egiptlased laipu säilitada. Seda saavutati *balsameerimise* abil. Sel puhul eraldati laibast esmajoones sisikond, siis niisutati ja hõõruti laipa mitmesuguste õlide ja rohtudega, mähiti ta sidemeisse ja linaseisse rätikuisse. Balsameeritud laipa hüüti *muumiaks*. Muumiad paigutati puusärki ehk *sarkofaagi*, mis oli puust või kivist ja kaunistatud maalingute ja kirjamärkidega. Vaesed inimesed pidid leppima sellega, et matsid surnud kõrveliivasse. Rikkad aga ehitasid haudkambreid, mis olid tõelisiks elamuiks lahkunuile. Surnule pandi kaasa kõike, mida ta elus tavaliselt vajas, näit. liha, leiba ja jooke, relvi, riideid, õlised ja salve, mitmesugust mööblit jne. Arvati, et hing kõike seda vajab ja kasustab. Aja jooksul kujunes arvamine, et hing pärast kehast lahkumist rändab allmaailma viimse kohtu ette. Silmapaistvamat osa kohtumõistmi-

ses etendas Osiris. Teda kujuteldi istuvana troonil, valitsuskepp käes, ümbritsetud hulgast teistest jumalatest. Hing pidi tõendama, et ta maa peal elades pole varastanud, tapnud, petnud, abielu rikkunud, jumalaid ega vaaraod teotanud jne. Seejärel kaaluti ära ta

Sarkofaag.

süda. Hinge saatus olenes sellest, kuidas ta maa peal oli elanud. Ülekohtuste ja kurjade inimeste hinged hävisid lõplikult, teistel oli võimalus elada igaveses õnnes a l l m a a i l m a s Osirise väljadel. Soovijail oli võimalus tagasi pöörduda maa peale, asuda loomadesse või lindudesse ja neis edasi elada.

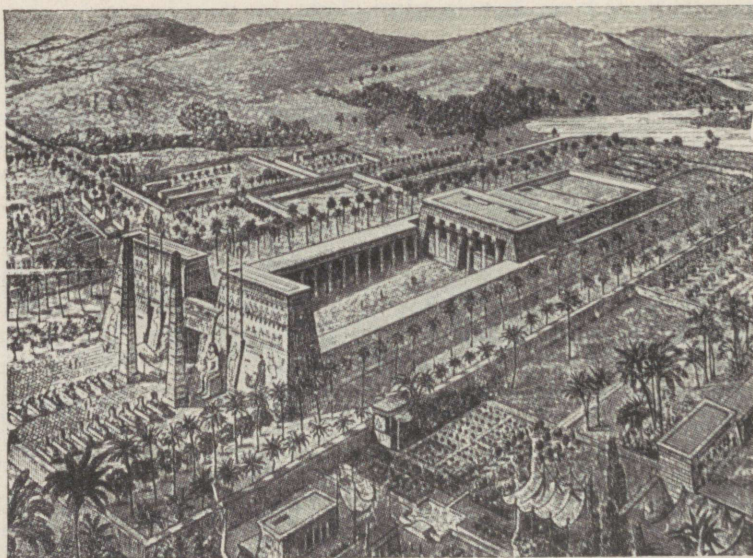
Osirise kohus.

19. Ehitisi muistses Egiptuses. Palju on hävinud vanade egiptlaste töö tulemustest, aga mõndagi on säilinud. Säilinud ese-

Cheopsi püramiid ja sfinks.

meist on esijoones mainitavad kuulsad püramiidid. Vanimad neist asetsevad endise pealinna M e m f i s e läheduses G ĩ s e küla juu-

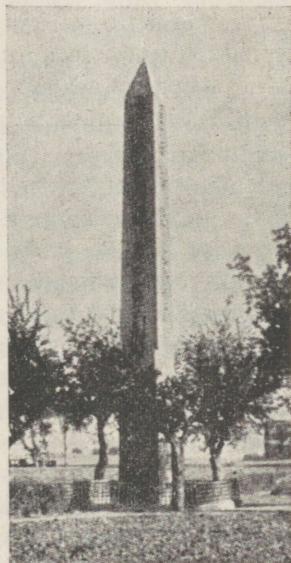

Egiptuse tempel.

res. Suurima püramiidi laskis ehitada vaarao *Chéops*. Kunagi oli see püramiid 146,5 meetrit kõrge. Praegu ta ulatub 137 m kõrguseni, olles seega 12 meetri võrra kõrgem Oleviste kiriku tornist Tallinnas. Selle kui ka teiste püramiidide põhipindala on ruudukujuline. Ta übermõõt on peaaegu üks kilomeeter. Püramiidi ehitamine oli raske töö. Ajalookirjutaja Herodotos ütleb, et püramiidi juures oli alaliselt tööl 100 000 inimest, kes vahetusid iga kolme kuu järel. Püramiidid ehitati kivimürakaist, mida kaugevalt mägedest tuli kohale toimetada. Tee ehitamiseks kivimurrust püramiidi aluse juurde kulus 10 aastat. Püramiidi enese ehitamine nõudis 20 aastat. Ta valmis astmeliselt nagu trepp. Esiti valmis alumine aste, siis järgmine jne. kuni püramiidi tipuni. Hiljem täideti astmete vahed ja tehti siledaks. Seejärel kaeti püramiidi neli külge mitmesuguste kujutiste ja värviliste kirjadega. Need kõnelesid vaarao elust ja tööst. Püramiidi sisemusse viis keeruline käik, mille algus oli hästi varjatud. Siin asetseski Egiptuse valitseja haudkamber. Viimases oli vaarao suurepärane sarkofaag paljude toredate kaaspanustega. Haudkambri seinad olid kaetud värviliste maalingute ja kirjadega. Nagu püramiidi väliskülgedel, nii ka siin nad kõnelesid valitseja elust.

Gīse püramiidide lähedal kõrve ääres asetses *sfinks* — lamav lõvi kuninga peaga. Sfinks on raiutud hiigelkaljust, üle 50 meetri pikk ja 20 meetrit kõrge. Omades lõvi tugevat keha ja inimese pead, arvati, et ta suudab olla parimaks valvuriks haudkambrite juures.

Nagu püramiidid, nii äratavad imetlust ka vanade egiptlaste *templid*. Praeguste varemete järgi võib saada ligikaudse kujutluse nende toorkordsest ilmast. Templi värava juurde viis hästisillutatud puiestee, mille mõlemal küljel asetses sfinkside rida. Templi väravate ette olid püstitatud tavaliselt *obeliskid* — hiigelkõrged kivasambad. Need valmistati graniiditükist, pooleeriti ja kaeti kirjadega. Nende suurim kõrgus on 30 meetrit. Templi sisemusse viivat kitsast väravat piirasid mõlemalt poolt kaks laiapinnalist kaitsetornitaolist ehitist — *püloonid*. Püloonide külgedel olid vardad, mille otsa heisati pidulikel juhtumel lipud. Väravast sisse min-

Obelisk.

nes astuti ruumikale õuele, mis oli piiratud sammaskäiguga ja templi tugeva müüriaga. Õuele kogunes rahvas. Õue tagumises osas poolhämarias asetses päristempel ja seal oli kõige püham paik, kus asetses jumalakuju. Ainult preestrid ja vaarao võisid sinna pääseda. Nagu püramiidi küljed ja haudkambri seinad, nii olid ka obeliskid ja templid kaunistatud maalingute ja kirjadega.

20. **Teadused.** Nagu öeldud, sõltus egiptlaste igapäevane töö ja tegevus suurel määral Niilusest. Ka mõnede teaduste areng oli seotud nimetatud jõega. Niiluse tõus, üleujutamine ja lõikused toimusid iga aasta ühel ning samal ajal. Selle järgi jagunes aasta Egiptuses kolmeks aastajaks. Esimest kutsuti üleujutamise, teist külvi- ja kolmandat lõikusajaks. Uusaasta-päev langes 19. juulile. Sel päeval ilmus idataeva servale täht Siirius, ennustades peatset veetõusu Niilusel. Pilvitu taevas ahvatles varakult egiptlasi tähti vaatlema, päikese ja kuu käiku tähele panema. Sellega pandi alus täheteadusele ehk astronoomiale. Oma tähelepanekute alusel nad jagasid aasta $365\frac{1}{4}$ päevaks ja 12 kuuks. Igas kuus oli 30 päeva. Egiptlased löid seega vanima kalendri, mis ulatub tagasi umbes 4000 a. e. Kr. Et nüüdisaegne kell ajanäitajana puudus, kasustati selle asemel päikesekella ja vesikella. Lähedas ühenduses Niilusega arenes ka geomeetria ja aritmeetika. Mõlemad kasvasid välja igapäevaseist tarbeist. Iga-aastane suurvesi tõi kaasa mitmeid muutusi. Sel ajal hävisid aiad ja piirimärgid. Vee alanedes oli vaja uuesti maad mõõta ja selle suurust teada. Egiptlased oskasid arvutada kolmnurga, nelinurga ja ringi pindala, kuigi tegid seda puudulikult. Vee kõrguse järgi arvutasid vaarao ametnikud makse. Nagu maamõõtmine ja maksude määramine, nii nõudsid ka ehitised geomeetria ja aritmeetika oskust. Vanemate egiptuse teaduste hulka kuulus ka arstiteadus. Peaaegu iga haiguse jaoks oli seal oma arst. Eriti kuulsad olid silmaarstid. Neid kutsuti sageli teistesegi kuningakodadesse. Silmahaigused levisid Egiptuses kergesti, sest siin oli palju kõrvetavat päikest ja liiva. Egiptuse arstide teadmised võrreldes meieaegsete teadmistega polnud kuigi suured. Tunti peamiselt kondikava, südant ja magu. Pulbrite ja võiete kõrval kasustati arstimisvahendeiks nõiasõnu.

21. **Hieroglüüfid.** Egiptlaste tähtsaks saavutiseks on kirjamärkide leiutamine. Nende kirjamärke hüütakse hieroglüüfideks, s. o. pühadeks märkideks. Esialgselt oli kiri pilt-kiri. Kui oli vaja edasi anda mõnd sõna, nagu 'lõvi', 'päike',

,kull', ,silma', siis joonistati lõvi, päikese, kulli või silma kujutis. Aja jooksul täienes kiri. Hakati märkima üksikuid silpe. Nii märgiti silpi ,ab' igal pool elevandiga, silpi ,an' kalaga. Siit oli kerge üle minna üksikute häälikute märkimisele. Ühtlasi muutus ka hieroglüüfide kuju märksa lihtsamaks.

Hieroglüüfid.

Kaua olid hieroglüüfid arusaamatud. Alles prantsuse õpetlasel Champollion'il õnnestus umbes 100 aastat tagasi hieroglüüfe lugema hakata. Neist võime ammutada uuemaid ning paremaid teadmisi Egiptuse ajaloo kohta. On ju hieroglüüfidega kaetud templite ja haudkambrite seinad, püramiidid, obeliskid jne. Hieroglüüfid raiuti kivisse terava peitliga. Kirjutamiseks kasustati papüürust, tinti ja sulge või ka pintsli ja värve.

Mesopotaamia.

Babüloonia ja Assüüria.

22. **Mesopotaamia loodus.** Vana-aja teiseks tähtsamaks kultuurikeskuseks oli Mesopotaamia. Selle maa elusoonteks on Tigrise ja Eufrati jõgi, mis algavad Armeenia mägedest ja voolavad Pärsia lahte. Looduslikkude olude kohaselt jagunes Mesopotaamia kahte ossa. Lõunapoolset viljakamat osa hüüti Babülooniaks, põhjapoolsem kandis nimetust Assüüria. Nagu Egiptus on Niluse and, nii on ka Babüloonia Eufrati ja Tigrise and. Igal kevadel lume sulamise aegu Armeenia mägedes ja suurte vihmavalangute tagajärjel algab neis jõgedes veetõus. Nad paisuvad üle kallaste ja ujutavad üle laialdased maa-alad. Vee kahanedes kattub maa viljaka mudaga. Vee vajalikku kohta juhtimiseks, selle kasustamiseks ja säilitamiseks ehitati siingi kanalid. Kanalid ja igal pool kasvav pilliroog olid nii iseloomulikud Babülooniale, et kogu maad paljud nimetasid pilliroo ja kanalite maaks. Tigrise keskjooksul asetsev Assüüria on maapinnalt mägene. Põlluharimiseks on see maa soodus üksnes jõgede orgudes. Assüüria oli vana-ajal rikas mitmesuguseist loomadest. Siin leidus lõvisid, elevante, leopardi, karusid, põtru, metssigu jne. Seetõttu oli Assüürias küttimine tähtsal kohal.

23. **Riiklik elu.** Babüloonia vanimaiks elanikeks olid sumerlased. Kuid umbes 3000 a. e. Kr. tungisid siia semiidid ja vallutasid maa. Aja jooksul sulasid endised elanikud uutega ühte. Seejuures omandasid semiidid sumerlaste kirja, usu- lisi vaateid, põlluharimisviise ja muid kultuurilisi saavutisi. Babüloonia oli vanemal ajal palju väikeriike. Umbes 2000 a. e. Kr. aga ühendas Babüloni valitseja Hammurapi väikeriigid ja lõi seega Vana-Babüloonia riigi. Selle pealinnaks sai Babülon. Nagu Egiptuse valitsejad, nii valitsesid ka Hammurapi ja tema järglased riiki piiramatu võimuga. Hammurapi pühendas suurt tähelepanu rahva elu korraldamisele ja riigi heaolule. Temalt on pärit maailma vanim seadustekogu. Seadused raiuti kivisambale, mille kõrgus ulatus $2\frac{1}{2}$ meetrini. Samba ülemises osas oli kujutis kuningas Hammurapist, kuidas ta vastu võtab seadusi päikesejumalalt eneselt.

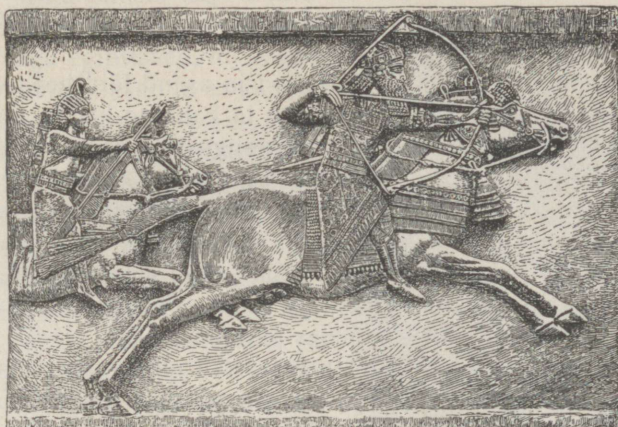

Hammurapi võtab seadusi vastu päikesejumalalt.

„Mina, Hammurapi, olen võr- ratu kuningas,“ on kirjutatud sambale. „Et vägev ei rõhuks väetimat, et õigus saaks osaks lesele ja vaesele lapsele, raiusin mina Babülonis oma kalliväärtu- selised sõnad mälestussambale. Rõhutu, kel tüliasi ees, tulgu minu, seadusteandja kaju ette ja lasku lugeda endale mu mälestus- kirja. Ta leiab sealt õiguse ja ütleb: Tõesti, Hammurapi on valitseja, kes on oma rahvale nagu lihalik isa. Tema soetas rahvale hea käekäigu ja valitses maad õiglaselt.“

Hammurapi surmale järgneb Vana-Babüloonia riigi languse aeg. Viimase langusega kaasub Assüüria tõus. Assüüria pealin- naks oli algul Assur, hiljem aga Ninive. Assüürlased oma kuningatega eesotsas olid head kütid, aga ka vahvad ning kartmatud sõdurid. Nad võitsid palju maid ja linnu. Nende sõjakuse ohvriks langes ka Babüloonia, alistudes Assüüria kuningale. Aastal 612 e. Kr. saavutasid aga babüloonlased uuesti iseseisvuse. Siitpeale algab Uus-Babü- loonia riik, mille kuulsaimaks valitsejaks oli kuningas Nebu- kadnetsar II. Ta kaunistas ja kindlustas Babüloni ja tegi ta

tolleaege maailma toredaimaks linnaks. Uus-Babüloonia riik ei püsinud aga sada aastatki. Aastal 539 e. Kr. vallutasid pärslased maa ja Babülooniast sai Pärsia riigi osa.

Assüüria kuningas jahil.

24. Rahva töö. Babüloonlaste ja assüürlaste peatöök oli põlluharimine. Põllutöö polnud siin just raske. Maad künti puuadruga, mille ette olid rakendatud härjad. Suuremad mullatükid purustati hiljem kõplaga. Pehmesse mulda heideti terad. Külvati peamiselt nisu ja otra. Vilja kasv oli tavaliselt hea: kõrsvili andis 30—36 seemet. Vilja lõikus toimus sirbiga. Lõigatud vili veeti eesli seljas või kärudel küüni, kus härjad, eeslid või lambad terad välja sõtkusid. Põllunduse kõrval seisis tähtsal kohal a i a n d u s. Aedades kasvatati peamiselt datlipalme. Datleid tarvitati kas toorelt toiduks või valmistati nende mahlast joovastavaid jooke. Nende seemneid tarvitasid sepad süte asemel, lehed ja tüvi aga sobisid ehitusmaterjaliks.

Põllutöö kõrval tegeldi k a r j a n d u s e g a. Kasvatati veiseid, eesleid, lambaid, sigu. Veiseid kasustati tööloomadena. Veiseliha tarvitati vähe, küll aga piima, millest valmistati ka juustu. Veeloomana oli tuntud eesel. Hobune oli suures lugupidamises ja tema eest hoolitseti hästi. Hobuseid kasustati sõja- ja jahivankrite vedamiseks, niisamuti ratsasõiduks. Kaubavedajaiks killavoorides olid kaamelid.

Babüloonias oli palju s a v i. Sellest valmistati vaase ja telliskive. Päikese käes kuivatatud või ahjus põletatud telliskivid olid peamiseks ehitusmaterjaliks Babüloonias kui ka Assüürias.

Eriti ilusad olid värvilised vaabatud telliskivid. Neist koostati suuri loomade — nagu lõvide, härgade, lohede — reljeefpilte losside, templite ja linnavärvate kaunistamiseks. Väga hinnatavad olid babüloonlaste vaibad, niisamuti kulla ja kalliskividega ilustatud siidriided. Assüürlased olid tuntud oma rauast käsitöötodete, eriti relvade poolest.

Mesopotaamia looduslikud olud ja asend löid head eeldused kaubanduse arenguks. Jõgede ja kanalite kaudu oli võimalik ühendust pidada sisemaa mitmesuguste osade vahel, maad kaudu pääsesid karavanid Indiasse, Egiptusse, Araabiasse, Foiniikiasse ja Pärsiasse. Kaubaartiklid olid väga erinevad, olenevalt sellest, kust maalt tulid karavanid. Babüloonia ise vajas mitmesuguseid metalle, kalliskive, siidi, puid, orje, elevantiluud, papüürust, andes vastu käsitöötooteid ja vilja. Peamiseks kaubanduskeskuseks Mesopotaamias kujunes Babülon.

Oli aeg, kus kaupa vahetati otseselt kauba vastu. Babüloonlased märkasid säärase kaubavahetuse pahesid ning ebaotstarbekohasust ja võtsid tarvitusele raha. Rahana kasustati vask- ja hõberõngaid ja nende metallide tükke, millel oli teatud raskus. Ka võeti tarvitusele kaalud ja mõõdud (küünar, süld). Niisamuti panid babüloonlased aluse pankadele.

25. Usund. Ka babüloonlased ja assüürlased austasid paljusid jumalaid. Igal linnal oli oma kaitsejumal, aga pealinna kaitsejumal oli muidugi kõigist vägevam. Babüloonia peajumalaks oli Baal-Marduk, kes oli jumalate käskija ning taeva ja maa looja. Tema looduks peeti kõike, mis elas ja kasvas maa peal. Väga lugupeetud oli Ištar — armastusjumalanna. Assüürlased austasid peaaegu neidsamu jumalaid mis babüloonlasedki, nende peajumalat kutsuti Assuriks, kes oli sõjajumal. Aja jooksul samastasid preestrid jumalad päikese, kuu ja taevatähtedega ja palvetasid nende poole. Nii sai ka Baal-Mardukist tähejumal ja Ištarist tähejumalanna. Mesopotaamias usuti ka mitmesuguseid vaimu. Inimese elu ja tegevust soodustasid head vaimud, sest nende kaasabil võis pääseda õnnetustest ja hädadest. Hea vaimu kujutisena esines tiibadega härg, keda peeti ühtlasi heaks valvuriks, sest ta peas arvati peituvat inimese mõistus ja kehas härja tugevus. Sääraste härgade kujusid paigutati losside ja majade ette. Looduses liikus ka paha vaimu. Neist olenesid haigused, õnnetused ja isegi surm. Nagu madu hiilib paha vaim majja ja viib inimese ära igavesse õhe. Palju kurja tegi paha vaim, kes oli ühenduses edelatuulega. Viimane tuli Araabia kõrvest, tõi kuumust ja liivatuisku ja hävitas loodust. Pahade vaimude vastu või-

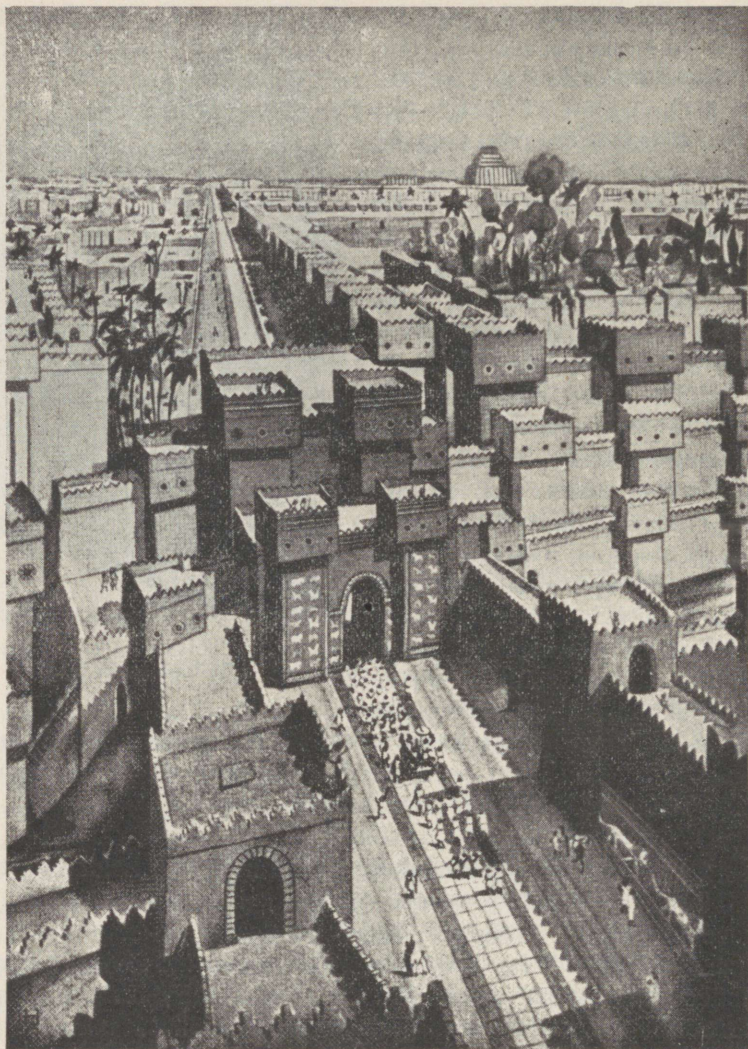
deldi mitmel viisil. Nõiad tarvitasid näiteks salasõnu nende tagasi-
 tõrjumiseks, aga kindlamaks vahendiks oli paha vaimu enese kuju.
 See valmistati võimalikult kole ja inetu ja paigutati nähtavale
 kohale. Oma õudset kuju nähes
 paha vaim kohkus ja pöördus
 tagasi. Nagu egiptlased, nii usku-
 sid ka babüloomlased ja assüürla-
 sed haua tagust elu. Aga
 nad kujutlesid sealset elu süngena
 ja kurvana. Allmaailm asetseb
 kuski maa all. Seitse müüri pii-
 rab surnute-riiki ja seitse väravat
 viib sinna. Sealt pole aga kel-
 lelgi võimalik tagasi tulla. Aja
 jooksul tekkis babüloomlastel ja
 assüürlastel arvamine, et kuski
 on parem koht edasielamiseks
 pärast surma — paradiis. Para-
 diis asetseb kuski saarel; seal
 paistab alati päike, seal on elu-
 puu ja eluvee allikas. Kangelased
 lähevad otsekohe jumalate juurde
 ja neid toidetakse seal rasva, mee
 ja eluveega. Niisamuti nad oman-
 davad uuesti kõnevõime, mille
 kaotasid surma puhul. Surnute
 eest hoolitseti märksa vähem kui
 Egiptuses. Neile pandi kaasa siiski mitmesuguseid tarbeasju ja
 tarbeaineid. Eriti püüti selle eest hoolitseda, et neil oleks vett ja
 et nad selle puudusel janu ei kannataks.

Tiibadega härg.

26. **Ehitiisi Mesopotaamias.** Eufraati mõlemail kaldail asetses
 B a b ü l o n — Mesopotaamia tähtsaim linn. Ta oli piiratud
 tugeva kahekordse müüriaga. Kaheksa värava kaudu avanes tee
 linna. Eriti ilus oli I š t a r i v ä r a v, kaunistatud lõvide, härgade
 ja lohede kujutistega. Need olid valmistatud värviliseks vaabatud
 telliskividest. Linnas leidis hulk templeid, millest tähtsaim oli
 Baal-Marduki oma. Tähelepanev oli templi astmiktorn — P a a -
 b e l i t o r n, mis oli seitsmekordne, iga kord ise värvi ja pühen-
 datud eri jumalale. Treppide kaudu võis tõusta kuni viimase kor-
 rani. Seal leidis püha ruum, mis oli väljastpoolt kaetud siniste
 vaabatud telliskividega. Nimetatud torn oli 90 meetrit kõrge, alus
 ruudukujuline. Torni kasustasid ka preestrid tähtede vaatlemi-

seks. Tornist avanes avar vaade kogu rikkale idamaisele linnale. Siin ja seal oli näha majade vahel aedu, datlipalmide salku, puies- tikke. Baal-Marduki templist põhja pool asetses kuningaloss. See

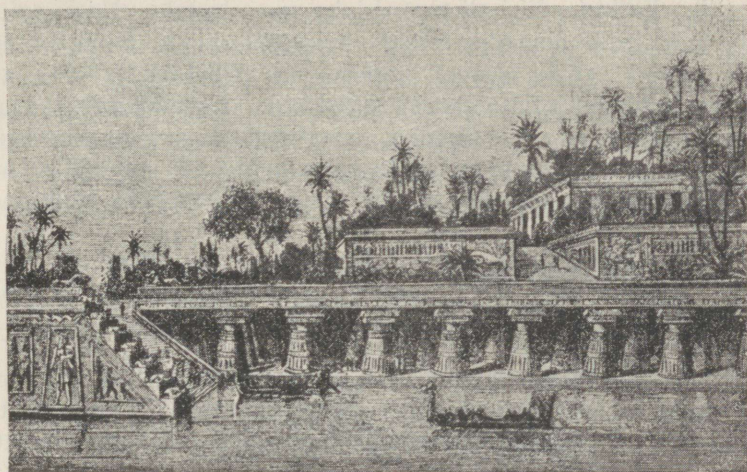

Ištari värav Babülonis.

oli igast küljest piiratud tugeva müüri- ga, mille paksus ulatus kuni 17 meetrini. Lossi juures asetsesid kuulsad rippuvad aiad. Nende mitmekesine taimestik ja mullapind asetses tinaplaatidel ja

kivitahtleil, mis toetusid tugevaile sambaile. Ripuvad aiad oli ehitanud kuningas Nebukadnetsar II oma abikaasale Semiramisele, et rahuldada ta igatsust kodumaa mägede ja metsade järele.

Niisamuti väärts tähelepanu Assüüria kuninga Sargon II loss Ninive läheduses. Nagu babüloomlased kasustasid ehitamiseks telliskive ja sideainena mäetõrva, nii tegid sedasama ka assüürlased. Sargoni loss oli ehitatud peamiselt telliskividest. Seedreid ja küpresse kasustati lagede ehitamisel. Lossi sissekäigu ees asetsesid tiibadega härgade kujutised. Sealsamas leidis ka kuulsa sangari Gilgameš'i kuju, hoides käes kägistatud lõvi. Lossis oli üle 200 ruumi, aga ühelgi polnud akent, sest valgus tuli

Semiramise rippuvad aiad Babülonis.

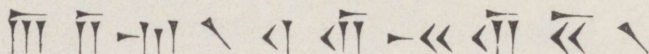
laeavaustest. Katused olid lamedad, nagu see oli Idamaal tavaline. Nii võis kuningas seal jalutada, nautides ümbruse ilu ja värsket õhku. Ruumide seinad olid kaunistatud rohkete kujutistega jumalate ja lossi ehitanud kuninga elust. Lossiõue ühes osas asetses seitsmeastmeline torn, mis oli iseloomulik nii Babüloonia kui ka Assüüria lossidele. Siit jälgisid preestrid taevast ja taevatähti.

27. **Teadused.** Babüloonia taevast oli haruldast selge, seetõttu ka tähed hästi nähtavad. Juba varakult hakkasid preestrid jälgima tähistaevast templite ja losside tornides. Oma tähelepanekute alusel koostasid Babüloonia täheteadlased ehk astronoomid kalendri. Nad jagasid aasta $365\frac{1}{4}$ päevaks ja 12 kuuks. Ka võtsid babüloomlased tarvitusele 7-päevase nädala.

Iga päev oli pühendatud ise jumalale. Öö-päev jagati kahekordselt 12 tunniks, nagu see meie kella numbrilual veel tänapäevani on säilinud. Tund jagunes 60 minutiks ja minut 60 sekundiks. Babüloonia täheteadlased läksid aga veel kaugemalegi. Nagu teame, peeti seal taevakehi jumalikeks olendeiks, kes juhivad inimeste elu. Hoolega jälgisid preestrid taevakehade liikumist ja asendeid. Selle järgi nad püüdsid ennustada inimeste saatust ja tulevasi sündmusi. Niisugust tähtede järgi ennustamist nimetakse *astroloogiaks*.

Nagu Egiptuses, nii ka Babüloonias olid teaduste uurijaiks peamiselt *preestrid*.

28. **Kiilkiri.** Kiri oli tuntud juba sumerlastele. Nagu egiptlased, kasustasid nemadki esialgu hieroglüüf-kirja, loobusid aga varsti sellest; selle asemel arenes neil kiilkiri. See kiri koosnes üksikuist kiilutaolistest märkidest. Kirjutamiseks kasutati kolmekandilist metallpulka, savitahvleid ja savisilindreid. Pulgaga vajutati märgid pehmele savitahvlile või -silindrile, mis hiljem kuivatati ja kõvaks põletati nagu telliskivid. Kiilkirjaga

Kiilkiri.

kaeti väga tihti mitmesugused sambad ja seinad-müürid. Nii kõnelevad need esemed tänapäeval sealsest ajaloost. Täiskirjutatud kivitahvleid oli võimalik säilitada ja kogudes moodustada raamatukogu. Tolle aja tuntuim raamatukogu kuulus Assüüria kuningale Assurbanipalile ja koosnes umbes 20 000 savitahvlist. Meieaegsete olude kohaselt sisaldaks see raamatukogu 500 köidet, iga köite suurus umbes 300 lehekülge.

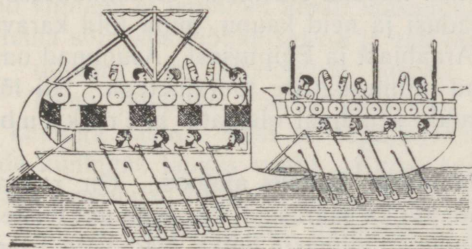
Foiniikia.

29. **Foiniikia loodus.** Foiniiklased kuulusid seemi tõugu rahvaste hulka. Nad elasid kitsal rannikuribal *Vahemere* ja *Liibanoni* mäeaheliku vahel. Mereäärse maana omas Foiniikia sooja ning küllalt niisket kliimat, mis avaldas soodsat mõju taimekasvusse. Siin kasvas datlipalme, õli- ja viigipuid, niisamuti viinamarju, ja kevadeti õitses aasadel nelke, hüatsinte, nartsisse, orhideid jne. Liibanoni mäenõlvad aga olid kaetud küpressi-, tamme- ja toredate seedrimetsadega.

30. **Riiklik elu.** Ühist riiki pole Foiniikia kunagi moodustanud. Maa jagunes üksikute linnade vahel, millest tähtsaimad olid Siidon ja Tüüros. Linn teda ümbritseva maaga moodustas väike-riigi — linn-riigi. Linnriike valitsesid kuningad, kes sõltusid suuresti rikaste kaupmeeste mõjust ja pidid toimima nende soovide kohaselt.

31. **Põllundus ja tööstus.** Foiniiklased harisid põldu, kasvasid karja ja kalastasid rannikul. Põlluharimine toimus siin peaaegu niisamuti kui Babülooniaski. Peaviljana kasvatati nisu ja otra, nende kõrval pandi rõhku kanepile ja linale. Hulk foiniiklasi leidis elatust tööstuses. Nad valmistasid metall- ja klaasesemeid, vaase ja riiet. Kuulus oli foiniiklaste purpurriie, mida võisid kanda ainult rikkad, sest see oli väga kallis. Vastavat värvi saadi purpurtigude limast. Purpurtigusid leidis kogu Vahemere ranniku vetes. Tähtsal kohal seisis Foiniikias laevaehitus. Laevu ehitati kahesuguseid. Ühed olid pikad ja kitsad, teised lühemad ja kõhukad. Esimesi kasustati sõjalaevadeks ja kaubalaevade saatesõidukeiks, teisi aga kaubalaevadeks. Nii ühed kui teised liikusid aerude ja purjede abil, kusjuures sõudjaiks olid tavaliselt orjad.

32. **Meresõit ja kaubandus.** Foiniiklased olid tuntud meresõitjad. Meresõit oli sel ajal märksa raskem kui nüüd. Polnud kompassi, polnud ka vajalikke kaarte. Laevasõitudel tuli silmas

Foiniiklaste sõjalaevu.

pidada maad, aga igakord see polnud võimalik. Tavaliseks suunamäärajakaks oli päike ja öösi tähed, eriti põhjanael. Viimast hüüti sel ajal foiniiklaste täheks. Julgelt läksid foiniiklased merele. Esialgu sõideti kodumaa ranniku lähedal, siis purjetati Küprose saarele. Saare mäetipud olid selge ilmaga Foiniikiast selgesti näha. Küprosest saadi vaske ja orje sõudjaiks laevadele. Varsti sõideti kaugemale Vahemerre, peatudes Kreekamaal, Malta saarel, Sitsiilias, Korsikas ja Hispaanias, kus leidis rohkesti hõbedat ja tina. Läbi Gibraltari väina aga sõideti

Britannia edelatippu, kust saadi tina. Niisamuti tundsid foiniiklased osa Aafrika läänerannikust ja põhjarannikut; sealt toodi soola, elevandiluud, kulda, jaanalinnusulgi ja orje. Hinnatavaks kaubaks oli merivaik, mida saadi Läänemere rannikult ja millest valmistati väärtuslikke ehteasju.

Oma kaubateid püüdsid foiniiklased hästi varjata, küll nõuga, küll jõuga. Atlandi ookeani kohta levitati teateid, et vesi olevat seal paks kui puder. Kaugemal aga liikuvat mereelukaid, kes purskavat tuld. Püüdis siiski mõni võõras laev jälgida foiniiklaste oma, siis ahvateldi ta õigelt teelt kõrvale — soodsal võimalusel kalju otsa.

Meresõitude peaesmärgiks oli kauplemine. Selle edendamiseks asutasid foiniiklased ranniku äärde kaubavahetuskeskusi — faktoriaid. Neis oli kaubaladusid, elamuid ja väike kindlustis. Viimases võis end kaitsta sõjaliste kokkupõrgete puhul maa päriselanikkudega. Foiniikia meremehed võisid faktooriasse jätta oma kaubad ja laevadele võtta seda, mis oli saadud ümbrusest. Foiniiklaste maa polnud suur ega elatusvõimalused avarad. Seetõttu lahkusid paljud kodumaalt ja otsisid võõrsilt lähedamaid elutingimusi. Asuti elama juba tuntud faktooriate ümbrusse, aga loodi ka hoopis uusi asundeid mitmele poole Vahemere ranniku äärde. Asundeist kasvasid tihtipeale linnad. Tuntuim asulinn oli Kartago Põhja-Aafrikas. Asundite ja kodumaa vahel püsisid tihedad sidemed. Asulinnadesse saadeti kodumaa tööstussaadusi ja neid kaupu, mida tõid karavanid Babülooniast, Indiast, Araabiast ja Egiptusest. Asulinnad omakorda varustasid kodumaad mitmesuguste toorainetega. Nii lõid foiniiklased meresõitude kaudu seniajani olematu merekaubanduse.

33. Foiniiklaste tähtsus ajaloo. On rahvaid, kes palju omapära loovad, kui ka sääraseid, kes seda uut teistele tutvustavad. Foiniiklased kuuluvad viimaste hulka. Nad võtsid tarvitusele babüloonlaste kaalud, mõõdud ja raha ja õpetasid teisi rahvaid neid kasutama. Babüloonlaste kalender sai foiniiklaste kaudu tuttavaks läänepoolseile rahvaile. Lisaks kõigele sellele on foiniiklastel teeneid tähestiku loomises, mis koosnes 22 tähest. Selle abil muutus kirjutamine märksa lihtsamaks, sest foiniiklaste tähestikus tähistab iga üksik täht häälikut, nagu meiegi päevil. Foiniiklaste tähtedest kujundasid kreeklased hiljem oma tähestiku. Kreeklaste tähestiku eeskujul lõid roomlased ladina tähestiku, mida kasustame meiegi.

Pärsia.

34. **Iraani loodus.** Iraan on suletud kiltmaa. Igast küljest ümbritsevad teda mäed. Õhk on sisemaal nii kuiv, et raudki ei roostetu ja liha kuivab seal halvaks minemata. Suur osa Iraanist on kas kõrb või rohtla. Elu on võimalik peamiselt kiltmaa lääne- ja edelaosas ja viimasel alal asusidki aaria tõugu pärslased.

Sealsed olud erinesid juba vanasti sisemaa omist. Jõgede orgudes ja mäenõlvadel, kus leidus vajalikult niiskust, arenes edukalt põllutöö ja karjakasvatus. Seal oli ka aedu, kus kasvas mitmesuguseid viljapuid, lõhnavaid roose, liiliaid ja jasmiine. Mägede põues leidus vaske, rauda, tina, kalliskive ja marmorit. Küttimiseks pakkus häid võimalusi sealne loomastik, sest mägedes ja kõrve ääremail elas lõvisid, tiigreid, karusid ja antiloope.

35. **Riigi rajamine. Kyros II ja Kambyses.** Oli kord aeg, mil pärslased kuulusid meedlaste valitsuse alla. Meedlased olid niisamuti aaria tõugu kui pärslasedki ja elasid Iraani kiltmaa lääneosas. Võõra võimu all olemine polnud pärslastele kaugeltki kerge. Iga aasta nad pidid parema osa kariloomadest ja viljasaagist saatma Ekbatana linna, kus elas toredas lossis Meedia kuningas. Kuid viimane ei leppinud ainult maksudega. Pärslased pidid teenima tema sõjaväes vibuküttidena ja ratsanikena.

Säärane olukord ei meeldinud julgele ja auahnele Kyros II-le. Tema juhatusel tõstsid pärslased a. 550 e. Kr. mässu Meedia kuninga vastu. Mäss oli tagajärjekas. Meedlased võideti ja nende kuningas langes vangi. Kyros sai seega Pärsia rahva vabastajaks meedlaste valitsuse alt ja ühtlasi ka Pärsia suurriigi rajajaks. Algul ta valitses ainult pärslaste ja meedlaste üle; peagi aga hakkas ta laiendama oma riigi piire. Väike-Aasias ta võitis Lüüdia riigi. Lüüdia riiki valitses tol ajal kuningas Kroisos, kes oli muinasjutuliselt rikas mees. A. 539 e. Kr. vallutas Kyros Babüloonia. Babüloonlaste jumalate vastu ta näitas suurt austust. Seetõttu ta võitis sealsete preestrite poolehoidu. Preestrid ülistasid teda rahva ees ja kuulutasid ta jumalate lemmikuks.

Pärast Kyrose surma sai Pärsia riigi valitsejaks ta poeg Kambyses, kes vallutas a. 525 e. Kr. Egiptuse ja tegi selle Pärsia riigi osaks. Pärsia riik oli nüüd kõigist seniajani tuntud riikidest suurem. Tema piirides elasid kõik vana Idamaa rahvad.

Pärsia kuninga nimetas end kuningate kuningaks. Ta kandis purpurriideid, kuldset vööd ja valitsuskeppi. Peas oli tal kõrge kroon. Kuningas elas imeväärses toreduses ja külluses, oma alamaist täiesti eraldatult. Tema ees kummardati maani, puudutades huultega maad või põrandat. Riiki valitses kuningas piiramatu võimuga. Kõigi alamate elu oli tema käes. Alates

Kyros II haudkamber.

kuningas Dareios I-ga armastasid Pärsia kuningad aeg-ajalt muuta elukohta. Pärsia riigil oli neli pealinna: Suusa, Ekbatana, Babülon ja Persepolis. Talve veetis kuningas kuumas Babülonis, kevade Suusas ja suve jahedas Ekbatanas.

36. Kuningas Dareios I ja Pärsia riigi valitsemine. Kuningas Dareios Kambyse järglasena laiendas veelgi Pärsia piire. Ta vallutas osa Indiast ja Balkani poolsaarest. Ta võttis ette ka sõjakäigu üle Doonau sküütide vastu. Alistumise tähisena ta nõudis neilt mulda ja vett. Vahvaid sküüte pahandas väga säärane nõudmine. Mulla ja vee asemel nad saatsid Dareiosele linnu, hiire, konna ja nooli. Dareios taipas saadetise mõtet: kui teie, pärslased, ei lenda siit nagu linnud või ei poe aukudesse nagu hiired või ei hüppa vette nagu konnad, siis langete meie noolte läbi. Dareios pöörduski varsti tagasi. Ta katse Kreekamaad vallutada ebaõnnestus niisamuti.

Hiigelriigi valitsemine vajas suurt oskust. Alistatud rahvailt nõudis Dareios makse ja sõdureid. Igal rahval aga jäi püsima oma usk, keel ja kumbed. Pärlslased olid maksuvabad. Et riiki oleks hõlpsam valitseda, jagas Dareios selle 20 osaks. Sääraseid riigi osi ta pani valitsema kõrgemad ametnikud, keda hüüti s a t r a a p i d e k s. Aeg-ajalt laskis kuningas satraapide tegevust revideerida. Revidendid pidid tähele panema, kas satraabid hoolitsevad küllaldaselt põlluharimise ja sõjaväe eest, kas nad mõistavad õiglaselt kohut ja võtavad õiglaselt makse. Niisuguseid revidente hüüti „kuninga silmadeks ja kõrvadeks“.

Ühenduse pidamiseks riigi mitmesuguste osade vahel ehitati m a a n t e i d. Suurte maanteed ääres asetses võõrastemaju ja postijaamu. Ööd ja päevad läbi seisis viimastes hobuseid rakkes kuninga käskjalgade jaoks. Tol ajal öeldi, et need käskjalad, kandes edasi kuninga kirju, liiguvad kiiremini kui kured. Majandusliku elu soodustamiseks laskis Dareios käibele k u l d r a h a, nn. dareigid.

Pärsia kuningas.

37. **Usund.** Nagu teame, valitsesid Iraani looduses ja ilmastikus suured erinevused. Seal oli elutuid kõrbi ja õitsvaid viljapuaedu, kanget kuumust ja külma, kosutavat niiskust ja hävitavaid liivatorme. Suured vastuolud ilmnesid ka pärslaste usus. Nende usu tähtsaks kujundajaks oli Z a r a t h u s t r a. Pärlslaste peajumal oli O r m u z d. Teda peeti maa ja taeva loojaks ja inimeste isaks, kes kaitses õiglust, puhtust ja valgust. Ormuzdi vastane oli A h r i m a n. Tema elas igaveses pimeduses kuski kaugel põhjas. Ta oli kõigi õnnetuste, hädade ja kurjuse tekitaja ja tooja ja soetas 99 999 haigust. Öö pimeduses liikusid ta käsilased ja püüdsid kõikjal tekitada kurja. Ainult koer ja kukk taipasid

nende tulekut varakult ja võisid nad aegsasti majast eemale hirmutada. Nii kestis alati võitlus Ormuzdi ja Ahrimani — hea ja kurja vahel.

Pärslased uskusid, et inimese hing on surematu. Pärast kehast lahkumist ootab teda hauatagune kohus. Sellest lahkudes peab hing minema üle silla, mis on ainult juuksekarva laiune. Üle säärase silla õndsate riiki pääsevad ainult head hinged, kurjad hinged aga kukuvad alla Ahrimani juurde. Laipade eest pärslased ei hoolitsenud, vaid lugesid neid roojaseks ja viskasid kiskjaile loomadele ja lindudele söödaks. Erand tehti ainult kuninga lai-baga. See paigutati haudkambrisse.

Templeid ega jumalakujusid pärslastel polnud. Ormuzdi poole nad palvetasid mäekünkail, süütasid sealsamas tema auks ka tuled ja töid ohvreid. Tuld peeti puhtuse sümboliks ja ta oli pühendatud peajumalale.

Kreeka.

Maa ja rahvas.

38. **Looduslikud olud.** Kreeka asetseb Balkani poolsaare lõunaosas. Vaadeldes kaarti näeme, et seda maad piirab mitmest küljest vesi. Idas on Egeuse ja edelas Joonia meri. Lähemal ja kaugemal rannast leidub hulk saari ja saarekesi; neist on tähtsaimad Euboia, Kreeta, Salamis ja Deelos. Kreekamaa randjoon on väga käärunine. Siin-seal löikab meri sügavale maasse, moodustades lahti ja lahekesi, millest on eriti rikas Kreekamaa ida- ja lõunaosa.

Kreeka loodusele on iseloomulik mitmekesisus. Mandrialad vahelduvad sageli veega, mäed ja mäeahelikud orgude, kuristikude ja aasadega. Mäed mitmekesistavad maastikku ja kliimat ja jagavad kogu maa üsna eraldatud maakondadeks. Sääraste eraldatud maakondade elanikud erinesid tunduvalt üksteisest eluviisidelt ja keelemurdelt. Muistses Kreekas polnud suuri loodusrikkusi, aga ta polnud neist ka hoopis vaene. Seal leidis viljakat põllupinnast, head karjamaad ja metsa, mägedest saadi mitut värvi marmorit, hõbedat ja vaske. Muistsed kreeklased kasustasid hoolega sealse looduse mitmekesiseid ande ja pehme kliima tegi võitluse loodusega inimesele küllalt jõukohaseks.

39. **Vana-Kreeka maakondi.** Sügavale maasse tungivad lahed jaotasid Vana-Kreekamaa kolme ossa: Põhja-, Kesk- ja Lõuna-Kreekamaaks. Põhja-Kreekamaa jagunes kahte maakonda: läänes metsarikas Epeiros ja idas viljakas Tessalia Olümpose mäega. Tee Põhja-Kreekast Kesk-Kreekasse Egeuse mere äärt mööda on kitsas. Paaris kohas ulatuvad kaljud Malise lahele nii lähedale, et vankriga vaevalt võib läbi pääseda. Seda mäekitsust hüütakse Termopüülide kitsasteeks. Kesk-Kreekamaa jagunes mitmeks maakonnaks. Tähtsaim neist oli Atika. Atikast loode pool asetses viljakas ning karjamaade-rohke Boiootia. Sellest veel loode pool oli Fookise maakond Parnassose mäega.

Korintose maakitsus ehk Istmos oli ühendavaks lüliks Kesk-Kreeka ja Lõuna-Kreeka ehk Peloponnesose poolsaare vahel. Poolsaare keskosas asetses mäGINE Arkaadia, sellest lõuna pool — Lakoonika Eurotase jõe ja Taygetose mäeahelikuga. Arkaadiast edela pool oli heade karjamaade ja viljaka põllupinnasega Messenia ja lääne pool Eelise maakond.

40. **Rahvas.** Muistsed kreeklased ehk hellenid kuulusid aaria tõugu rahvaste hulka. Aastatuhandeid enne Kristust nad rändasid põhja poolt Balkani poolsaare lõunaossa. Endised elanikud kas tõrjuti sissetungijate poolt välja või alistati. Aja jooksul sulas alistatud rahvas muidugi ühte võitjatega. Kreeklased moodustasid küll ühe rahva, kuid suguharud erinesid tunduvalt üksteisest. Tähtsaimad neid olid joonlased ja doorlased. Joonlased elasid peamiselt Kesk-Kreekamaa idaosas, Atika maakonnas, doorlased aga peamiselt Peloponnesose poolsaare lõuna- ja idaosas.

41. **Linnriigid.** Muistne Kreeka ei moodustanud kunagi üht riiki. Riigi moodustas seal maakond ühes linnaga. Sääraseid linnriike oli Kreekas ajaloolisel ajal üle 200. Tähtsaimad neist olid Sparta ja Ateena.

42. **Kreeka asumaid.** Suur osa kreeklasi jäi küll elama Balkani poolsaare lõunaossa, aga paljud neist rändasid mujale. Väljarändamise põhjused olid mitmesugused. Selleks mõjus kaasa rahvaarvu kasvamine, mistõttu maa ei suutnud enam kõiki toita, aga ka suguharude ja riikide omavahelised võitlused. Paljud neist, kes võitluses kaotasid, lahkusid maalt. Esijoones asundati saari, mis asetsevad Egeuse meres ja Väike-Aasia läänerannikul. Selle ranniku keskossa asusid joonlased. Neil kujunes seal hulk

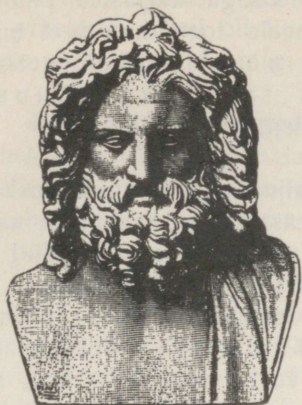
õitsvaid asulinnu, millest olid tähtsaimad Mileetos, Efesos ja Smürna. Kauplemine viis sealsed kreeklased kokkupuutumisse foiniiklaste, babüloomlaste, pärslaste ja egiptlasega, kellega suhtlemine mõjus arendavalt. Joonia asulinnades puhkeski õitsele kreeka haridus varemini kui mujal. VIII-l ja VII-l sajandil suurenes märgatavalt kreeka asulinnade arv. Peamiseks põhjuseks oli seekord kaubanduse laienemine ja uute turgude vajadus. Asulinnade rajajaiks olid nüüd nii Väike-Aasia kui ka emamaa kreeklased. Mileetos üksi asutas 80 linna, mis asetsesid peamiselt Musta mere kaldail. Tähtsaimad olid neist Sinope ja Trapezos (praegune Trapezund) Musta mere lõunakaldal ja Bütsants Bospo- ruse väina ääres.

Palju oli Kreeka asulinnu ka Lõuna-Itaalias ja Sitsiilia saarel. Kogu Lõuna-Itaaliat hüütigi seetõttu Suur-Kreekamaaks. Tähtsaimaid linnu Lõuna-Itaalias oli Taras (praegune Tarento), Sitsiilia saarel Sürakuusa ja Messana. Rhône'i jõe suudmele asutati Massalia linn (praegune Marseille).

Usund.

43. **Jumalad.** Kreeklased austasid paljusid jumalaid, nagu tegi seda enamik vana Idamaa rahvaid. Nad kujutlesid jumalaid inimesetaoliste olenditena: nagu inimesed nad omasid keha ja vaimu, vajasid toitu, puhkust, und ja tundsid janu; nad vihkasid, armastasid, tülitsevad ja leppisid. Ometi ületasid jumalad inimesi suuresti oma võimeilt. Kehalt ja vaimult nad olid inimestest märksa täiuslikumad: võisid teha end nägematuks, võisid kõike näha ja kuulda, mis sünnib maa peal; jumalad olid inimestest palju targemad, ilusamad ja kõigele lisaks surematud; nad juhtisid ja valitsesid maailma. Jumalad elasid kreeklaste arvates Olümpose mäel Tessaalia maakonnas. Seal lumisel mäeharjal olid nende kullast ja kristallist elamud, kus nad aega veetsid kord lõbusasti mängides, kord tõsiselt nõu pidades inimeste elu ja saatuse üle. Jumalate toiduks oli ambroosia ja joogiks nektar. Tähtsaim jumalatest oli Zeus — inimeste ja jumalate isa, maa ja taeva valitseja. Tema käsutada oli vihm, lumi ja rahe. Välgus, müristamises ja lindude lennus avaldus Zeusi tahe. Kui peajumal vihastus, vabises kogu Olümpos. Zeus oli abielus Heraga, keda peeti perekonnaelu ja õnne kaitsjaks. Apollon oli Zeusi poeg. Igal hommikul avas koidupuna talle väravad ja päikese kuldses

vankris ta kihutas üle taevavõlvi. Oma kuldsete nooltega ta peletas eemale udu ja pimeduse. Päikesejumalana ta külvas elu ja rõõmu kõikjale. Tema kaitse all seisis ka teadused ja kunstid. Zeusi tütar *Aphrodite* oli õrnuse, iluduse ja armastuse jumalanna. Ta oli sündinud merevahust ja omas veetlevat naeratust.

Zeus.

Hera.

Sageli ta sõitis vankril, mida vedasid luigid ja tuvid. Sõjajumalaks oli Zeusi poeg *Ares*. *Hermes* oli jumalate käskjalg. Zeusi teine tütar *Artemis* oli kuu ja kuuvalguse jumalanna. Ta kaitstes metsi ja loomi ja sageli kohati teda kuuvalgeil õil metsas jahimehe riietuses. Tarkuse kehastajaks oli Zeusi armsaim tütar *Pallas Athena*. *Pallas Athenale* meeldivaimaks linnuks oli öökull, keda peeti tarkuse sümboliks. Merede valitsejaks oli *Poseidon*. Oma kolmeharulise hargiga ta tekitas tormi ja

Apollon.

Pallas Athena.

vaikust merel. Omapärase olendina tunti viinajumalat Dionysost. Tema hoolitses selle eest, et jumalail oleks küllaldaselt ambroosiat ja nektarit. Viinamarjade kogumise ajal nähti teda ümber liikumas, saadetud lõbusaist saatüreist (inimkeha ja kitsejalgadega olendid). Vahel oli tal kaasas karja- ning metsajumal Paan, kes tekitas oma ülemeeliku kisaga karjastes paanilist hirmu. Kreeklaste arvates leidus peale loeteldute veel teisigi jumalaid ja surematuid olendeid. Arad nümfid elasid metsades nagu saatürid ja kitsejalgadega faunidki. Muusad andsid kunstnikele ja kirjanikele loomisjõudu.

44. **Elu allmaailmas.** Nagu paljud teised rahvad, uskusid ka kreeklased hinge surematust. Pärast kehast lahkumist saatis Hermes, jumalate käskjalg, hinge allmaailma. Need, kes olid elanud jumalatele meelepäraselt, läksid Elüüsiõni väljadele, kus puhus alati värske tuuleõhk, õitsesid meeldivad lilled ja puud. Õnnes ja rõõmus veetsid siin õndsad oma aega. Teised läksid Tartarosse, kus neil tuli aega veeta piineldes. Seal asus muude hulgas ka kuningas Tantalos, kes jumalate saladuste väljalobisemise eest oli paigutatud tiiki, mis oli ääreni täis vett. Kummardas ta jooma, tõmbus vesi tagasi. Kaldal kasvasid ilusad viljapuud ja vili oli käe ulatuses. Kuid igakord, kui Tantalos püüdis võtta puuvilja, nihkusid oksad eemale. Ja pea kohal rippus tal kaljumürakas, hoides teda alalises surmahirmus.

45. **Delfi oraakel.** Kreeklaste arvates võis mõnigi kord jumalate kavatsusi ja tahet aimata või koguni teada saada kas lindude lennu, pühade puude sahina, ohvrilooma langemise järgi või muul viisil. Juba kauges minevikus olid Kreekas tuntud mõned kohad, kus jumalate tahe avaldus eriti hästi. Neid kohti hüüti oraakliteks. Eriti kuulus oli Delfi oraakel Fookise maakonnas. Delfi oli väike linnake Parnassose kaljusel jalamil. Ta otse uppus õlipuuhiitesse. Tulijale paistis juba eemalt silma Apolloni valgest marmorist tempel, mille pühimas paigas avanes kaljulõhe, kust imbus maasügavusest uimastavat auru. Ennustamise puhul istus kaljulõhe kohale kuldsele kolmjalale naispreester — püütia. Ta kandis valgeid riideid ja loorberpärnga. Istudes uimastavais aures kahvatas püütia varsti, hakkas väriseb ja tõmbles kogu kehast; ühtlasi ta rääkis aeg-ajalt katkendlikke lauseid ja ebaselgeid sõnu. Juuresolevad preestrid märkisid need vasktahvleile ja koostasid nende järgi vastuse värssides. Usaldus Delfi oraakli vastu oli suur Kreekas kui ka väljaspool. Nii ruttasid siia paljud nõu küsima väga erinevais asjus. Kuid vastused olid tihti kahe-

mõttelised. Kord saatis rikas Lüüdia kuningas Kroisos oma saadiku sinna. Kuningas tahtis teada, kas ta peab algama sõda pärslastega või mitte. Oraakel vastas: „Kui algad sõda, hävitad suure riigi.“ Rõõmujoovastuses alustaski kuningas sõda, kuid kaotajaks pooleks osutus Kroisos ise ja hävis Lüüdia riik. Üldiselt läksid oraakli vastused enamvähem täppi, sest Delfis elasid kogunud preestrid. Neil oli hea ülevaade nii kodumaa kui ka teiste maade oludest ja selle järgi nad koostasidki oma vastused.

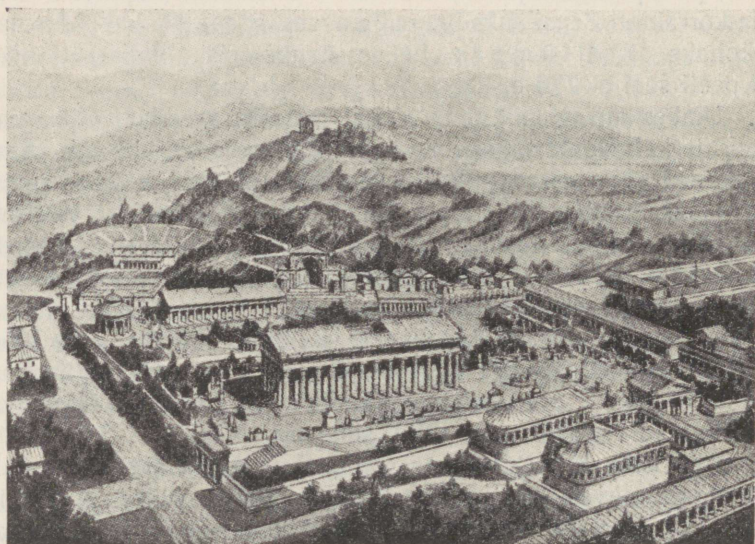
46. Olümpia mängud. Kreeklastel oli kombeks korraldada mitmel pool pidustusi jumalate auks. Tähtsaimaks kujunesid need, mida korraldati Zeusi auks iga nelja aasta tagant. Nende pidustuste asukohaks oli Olümpia Eelise maakonnas. Esimesed mängud peeti seal a. 776 e. Kr.

Umbes suvise pööripäeva ajal ruttasid saadikud Olümpiast lähedaste ja kaugete suguvendade juurde, kutsudes neid osa võtma lähenevaist pidustustest. Ühtlasi teatasid saadikud, et Zeus keelab omavahelised tülid ja riiud ja nõuab, et mängude ajal valitseks rahu kõigi kreeklaste vahel. Hädaohuta ning julgelt võisid teedel liikuda kõik need, kes tõttasid osa võtma suurtest pidustustest. Rõõmuga võeti vastu Olümpia saadikud. Kogu Kreeka elustus. Igas perekonnas arutati põnevusega, kes tuleb võitjaks, keda kroonib Zeus seekord pärjaga. Erilises ärevuses ja ootuses olid muidugi need, kes ise osa võtsid võistlustest, mis korraldati Olümpias.

Varakult asusid teele need, kelle tee oli pikem. Tulid kõik, kel see oli võimalik. Juba mõni nädal enne pidustuste algust hakkas jõudma rahvast Olümpiasse. Elustus senine vaikne ja pühalik koht. Puhastati ja kaunistati templeid ja altareid ja korraldati võistlusvälju. Olümpia oli looduslikult ilus koht. Keset õlipuuhiisi seisis väikeses orus juba hallist ajast Zeusi altar. Selle lähedal oli tore tempel marmorist, kullast ja elevantiluust valmistatud Zeusi kujuga. Templi ümbruses asetses rida teisi hooneid, staadion ja hipodroom. Kõigele tausta moodustas metsane Kronose küngas. Külaliste tulles muutus elu siin päev-päevalt elavamaks. Siis kostsid mitmed kreeka keelemurded läbisegi. Siin liikus vaeseid ja rikkaid, vanu ja noori. Ka kaupmehed ei olnud unustanud soodsat silmapilku ja siin-seal avati kaubapoed. Tukslev elu vaikis tavaliselt öösi, kui inimesed puhkasid telkides või lageda suvise taeva all.

Juba vara pidupäeva hommikul olid kõik jalul. Pärast pidulikku ohverdämist ruttasid võistlustest osavõtjad Zeusi templi juurde, mille astmeil seisis 10 vahekohtunikku purpuriideis. Seal vandusid võistlejad, et nad kümne kuu jooksul on

teinud vajalikke harjutusi, et nad liha ega veini ei ole tarvitanud ja on toitunud ainult taimetoiduga. Niisamuti tõotas igaüks võistlustel lubamatuid võtteid mitte tarvitada. Iga võistleja tõendas, et ta on vaba kreeklane ja pole kohtu poolt karistatud. Aegsasti kogunesid pealtvaatajad kahele poole staadioni ja ootasid kannatlikult võistlusi. Siis tulid vahekohtunikud ja neile järgnesid võistlejad pikas reas. Võistluste esimene päev oli pühendatud jooksule. Kui selgus võitja, tehti rahvale teatavaks ta nimi, niisamuti ta kodulinna nimi. Vahekohtunik ulatas talle palmioksa ja

Olümpia.

kutsus ta Zeusi templisse auhindade jagamise päevaks. Oli loomulik, et võitja külvati üle kiiduavaldustega pealtvaatajate poolt. Ent ta lõi silmad maha, sest õige kreeklane pidi oskama end valitseda.

Järgmisel päeval nägid pealtvaatajad, kuidas võistlejad sooritasid hüppeid, käes metallpommid. Hüpetele järgnes kettaheitmine ja odaviskamine, lõpuks maadlemine. Maadlejate kehad olid määratud õliga ja üle puistatud liivaga, et käed ei libiseks. Võitjaks tunnistati see, kes surus vastase kolm korda selili. Uus päev tõi rusikavõitluse, mis oli kaunis

hädaohtlik, sest võitlejate käte ümber olid rihmadega seotud metallosad. Polnud ime, kui siin vastane uimaselt ja veriselt maha langes. Vahelduseks vaatajaile võistlesid neljandal päeval lapsed mitmesuguseil neile sobivail aladel. Võistluste viimane päev möödus h i p o d r o o m i l, kus vaatajad võisid näha hobusevõiduajamist. Neli hobust oli rakendatud kahe rattaga vankri ette ja nelikümmend säärast vankrit kihutas korraga üle võistlusvälja. Seal hukkus hobuseid, murdus vankreid, võitjaks aga tuli see, kes oli kõige osavam, rahulikum ja kelle hobused olid nobedamad. Siis järgnesid veel ratsavõistlused:

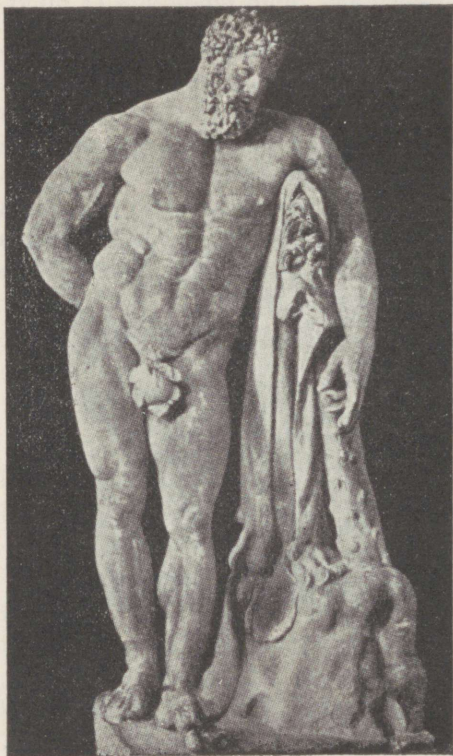
Kui olid lõppenud võistlused, algas auhindade jagamine. Selleks koguneti Zeusi templisse. Auhinnaks oli lihtne õlipuuokstest pärg, sellest õlipuust, mis kasvas Zeusi templi juures. — Kuigi elu Olümpias pärast pidustusi soikus, kestsid auavaldused võitjaille teisel edasi. Kodulinn või -maakoht võttis neid vastu suure vaimustusega. Mõnel pool lõhuti osa linnamüüri maha, et lasta kangelast vabalt linna sammuda. Lauljad ülistasid võitjaid, luues neist laule. Tavaliselt laskis kodulinn valmistada marmorkuju võitjast ja paigutada Olümpiasse.

Kangelaslood.

47. **Herakles.** Kreeka rahvaluule sisaldab palju lugusid kreeka muinaskangelastest, kes olid pooleldi jumalad, pooleldi inimesed, omased erakordselt suurt jõudu ja saatsid korda üliinimlikke tegusid.

Kuulsaim kreeka muinaskangelane oli Herakles. Ta isaks oli Zeus ja emaks Teebai kuninga tütar. Isa Zeus andis juba hälli talle palju jõudu kaasa. Kui ta oli vaevalt kaheksakuune, tahtsid kaks mürgist madu teda surmata. Herakles märkas neid õigel ajal ja kägistas mõlemad. Jõudsasti kasvas noor sangar. Liikudes alati vabas looduses ja värskes õhus, ta sirgus tugevaks ja meeldivaks noormeheks. Varsti pidi selguma, kuidas ta hakkab kasustama oma jõudu ja osavust. Ühel päeval ta oli väga endasse süvenenud, mõeldes, missuguse elutee ta küll peaks valima. Siis ta nägi kaht naisterahvast enese poole tulevat. Mõlemad olid tundmatud. Üks tulijaist oli toredais riideis, ilus, kaunis, kuid kergemeelne ja edev käitumiselt. Suurt huvi ta tundis oma varju vastu. Astunud Heraklese juurde, ta tõotas noormehele kerget, muretut ning lõbusat elu. Samas astus sangari juurde ka teine naisterahvas. Ta pilk oli tõsine ja riietus tagasihoidlik, ta luba-

dused vähetootavad. „Kui tahad, et jumalad oleksid sulle armulised, pead neid austama. Kui tahad, et sõbrad sind armastaksid, pead püüdma neile kasulik olla. Kui tahad, et isamaa sind austaks, pead teda teenima. Kui tahad põldudelt vilja lõigata, pead neid harima, sest jumalad ei anna midagi ilma töö ega vaevata,“ nii kõneles ta Heraklesele. Seejärel kadusid mõlemad võõrad niisama ootamatult, nagu nad olid tulnudki. Herakles otsustas valida selle

Herakles.

tee, mis viib läbi suurte raskuste ja hädadohtude, aga mis teeb ta nime surematuks. Varsti pärast seda algasidki Heraklese kuulsad vägitööd. Jumalate nimel saatis Delfi oraakel ta Mükenee kuninga Eurystheuse juurde ja viimase käsul tegi sangar kaksteist tööd. Neist on tähtsaimad järgmised.

Kuski mäestikuorus elas lõvi, kes oli väga hädadohtlik ümbrusele. Pika otsimise järel leidis Herakles kardetava looma, astus temaga võitlusse ja kägistas ta. Ta nahka ei saanud nülvida, sest ükski terariist ei hakanud selle peale. Herakles viskas siis lõvi õlale ja läks Mükeneesse. Arg kuningas kohkus seda nähes nii, et ronis peitu suurde vaskvaati.

Varsti määras Mükene kuningas Heraklesele uue töö. Lerna soos elas kohutav madu ehk hüdra. Sealt ta käis aeg-ajalt karju murdmas. Võitlus tolle elukaga oli väga raske. Kui Herakles raius ta üheksast peast ühe maha, kasvas kaks asemele. Viimaks leidis sangar hea nõu. Ta laskis oma sõpra lähedal seisva metsatuka põlema süüdata. Tuletukkidega põletati mao veriseid kaelu, — siis ei kasvanud enam uusi päid maharaiutute asemele.

Raskeks tööks osutus kuningas A u g e i a s e lautade puhastamine sõnnikust. Neis lautades oli kolm tuhat veist. Nende hulgas leidis kolmsada härga lumivalgete jalgadega, kakssada purpurpunast ja kaksteist luigevärvilist valget; üks neist helendas nagu täht. Herakles juhtis kaks jõge lautadesse ja vesi uhtus lühikese ajaga kõik sõnniku välja.

Kord pidi Herakles tooma a m a t s o o n i d e kuninganna vöö Eurystheuse tütrele. Amatsoonid elasid kaugel Musta mere rannikul ja neid tunti osavate naissõduritena. Tekkinud võitluses saavutas Herakles võidu ja ühtlasi tõi kaasa soovitud vöö, mis oli kullast ja kaunistatud kalliskividega.

Kui Herakles oli tagasi tulnud amatsoonide maalt, saatis Mückeene kuningas ta kaugele läände üht v e i s e k a r j a tooma. Päikese põletavate kiirte all rühkis sangar läbi Põhja-Aafrika. Ta jõudis kohani, kus vesi lahutas Aafrikat Hispaaniast. Oma väsitava teekonna mälestuseks ta paigutas sinna kivisambad, mis on tuntud praegugi H e r a k l e s e s a m m a s t e nime all. Viimaks ta jõudis saarele, mis asetses Hispaania ranna lähedal. Seal asuski tumepunane veisekari, mille Herakles ajas Kreekamaale.

Kuski kaugel tundmata maal kasvas kuldõuntega imepuu. Selle eest hoolitsesid neli jumalikku neitsit, keda kutsuti h e s p e r i i d i d e k s. Et õunu kätte saada, kutsus Herakles appi hiiglaste A t l a s e, kes oli hesperiidide isa ja hoidis oma õlgadel taevavõlvi. Sel ajal, kui Atlas käis õunu toomas, hoidis Herakles taevavõlvi. Kui Atlas tagasi tuli, ta ei tahtnud enam oma endist ülesannet täita. Kuid Herakles tarvitas kavalust. Ta palus hiiglast ainult viivuks võtta taevavõlv oma õlgadele, kuni tema ise oma õlal patja kohendab. Vaevalt sai Atlas Heraklese soovi täita, kui viimane võttis õunad ja hakkas ruttama kodu poole.

Ka Heraklese viimane vägitöö polnud kerge. Ta tõi kolme peaga koera Kerberose — allmaailma väravavahi — Mückeenesse. Kartlik kuningas aga palus looma jalamaid vabastada ja see ruttas jälle tagasi allmaailma.

Nii täitis Herakles kõik ülesanded, mis Mückeene kuningas talle oli andnud. Kuid kuulsa sangari maise elu lõpp oli kurb. Teadmatult ta pani endale selga mürgise riide, mis hakkas talle tegema hirmsaid valusid. Küll katsus Herakles end sellest vabastada, aga see oli kokku kasvanud ta kehaga ja põletas nagu tuli. Kangelane tundis, et surm on lähedal. Ta läks ühe mäe otsa ja laskis sinna teha hiigeltuleriida, et end ära põletada. Juba olid sõbrad tule süüdanud ja suitsusambad tõusid taeva poole. Siis aga laskus alla äikesepilv ja varjas endasse tuli. Kui ka sangari.

Kõuekärgatuste ja välgusähvatuste saatel viis isa Zeus Heraklese Olümpose mäele, kuhu ta jäi elama igavesse õnne ja igavesse noorusse.

48. **Theseus.** Teine kuulus kreeka kangelane oli Theseus, Ateena kuninga Aigeuse poeg. Noor Theseus kasvas esialgu oma ema vanemate juures Peloponnesose poolsaarel. Seal viibis kord ka ta isa. Sealt lahkudes ta pani mõõga ja sandaalid ühe suure kivimüraka alla, öeldes, et ta poeg tulgu siis Ateenasse, kui jõuab kivi mõõga ja sandaalide pealt ära tõsta. Nii sündiski. Kuueteistkümnenda-aastasena täitis Theseus isa soovi ja jõudis suurte raskustega võideldes isa juurde. Siin ootas noort Theseust raske ülesanne. Juba aastaid lasus ateenlastel ränk kohustus. Iga üheksa aasta tagant nad pidid saatma seitse noormeest ja seitse neidu Kreetaa saarele. Seal paigutati need paljutoalisse ning keerulisse hoonesse — labürinti, kus elas hirmus elukas Minotaurus. Tal oli härja keha ja inimese pea. Iga kord üheksa aasta tagant ta sõi ära siia toodud seitse Ateena noormeest ja seitse neidu. Kord, kui ateenlased jälle pidid läkitama neliteist noort inimest Minotauruse söödaks, läks kaasa nende hulgas ka Theseus. Jõudnud saarele, kohtas Theseus siin kuningas Minose tütart Ariadnet, kes hakkas teda armastama. Ariadnel oli kahju, et Theseus peab hukkuma. Tark kuningatütar andis seejärel Theseusele niidikera ja õpetas, kuidas seda kasutada labürindist välja pääsemiseks. Kangelane sidus niidiotsa ukse juurde kinni ja hoidis edasi minnes hargnevat niidikera peos. Surmanud labürindis Minotauruse, ta tuli niidi abil jälle välja labürindi keerdkäikudest. Pikema viivitusega ruttasid nüüd päästetud kreeklased koduteele. Nendega tuli kaasa Ariadne Theseuse mõrsjana, kuid viinajumala nõudel pidi Theseus ta hiljem maha jätma ühele saarele. Jumalad aga kuulsid Ariadne haledat lahkumiskurtmist ja võtsid ta endi juurde. Ta mõrsjapärg särab tänapäevgi Ariadne krooni nime all taevavõlvil. Kurbus südames purjetas Theseus edasi kodu poole. Päevast päeva istus vana kuningas Aigeus mere kaldal ja ootas poega tagasi. Ühel hommikul ta märkas kauguses lähenevat laeva musta purjega. Theseus oli unustanud heisata valget purje musta asemele. Nimelt pidi, nagu varem kokku oli räägitud, heisatama valge puri, kui Theseus tuleb tagasi võitjana. Vana kuningas arvas, et poeg on Kreetas hukkunud, ja meelegehete kukutas enese merre. Tema nime järgi kutsutakse tänini Ateena-lähedast merd Egeuse mereks. Theseusest sai nüüd Ateena kuningas. Tänamatu rahvas aga unustas hiljem kangelase heateo ja tõstis nurinat ta vastu. Siis lahkus Theseus kodumaalt

ja asus võõrsile ühe kuninga juurde. Kadedus südames kuulsa mehe vastu, tõukas selle maa kuningas Theseuse kõrgelt kaljult merre. Ateenlased kahetsesid varsti oma tänamatust. Nad ehitasid Theseuse auks palju templeid ja austasid teda pooljumalana.

49. **Argonauudid.** Ühel kuningal Kreekamaal oli poeg, nimega Phrixos, ja tütar Helle. Pärast ema surma muutus laste elu raskeks, sest võõrasema vihkas mõlemaid. Kord, kui maal valitses nälg ja häda, ta nõudis, et kuningas ohverdaks Zeusile oma poja ja päästaks seega rahva viletsusest. Kuningas nõustuski viimaks. Ööd ja päevad palusid nüüd lapsed jumalailt pääsemist. See tuligi. Ohverdamise eel saatsid jumalad kuldvillaga jäära, kes võttis Phrixose ja Helle turjale, tõusis õhku ja algas nendega kaugelt teekonda. Sõitnud mõnd aega, vaatas Helle alla. Nähes läikivat merd enda all, hakkas ta pea pöörutama, ta kukkus vette ja uppus. Seda väina, kus hukkus Helle, kutsutakse sestsaadik Hellespontoseks ehk Helle mereks. Phrixos jõudis õnnelikult Kolchisemaale Musta mere idarannikul. Seal ta ohverdas jäära Zeusile ja riputas ta õnnistust toova kuldvillaku pūhasse hiide. Selle kuldvillaku otsustasidki ära tuua kreeka kangelased Jasoni juhtimisel. Selleks ehitati laev ja anti talle nimeks Argo. Sõidust osavõtjaid hüüti selle järgi argonautideks ehk argosõitjateks. Teiste osavõtjate hulgas oli kuulus laulik Orpheus. Kõikide meeli võlus Orpheuse laul ja kandlemäng. Kui ta laulis, vaikisid linnud ja kiskjad loomad istusid vaikselt ta jalgade ees. Nüüd aga ujusid kalad parvedena laeva järel, olles võlutud ta meeldivast laulust. Õnnelikult sõideti kahe kalju vahelt läbi, mis aeg-ajalt mürisedes lahku ja kokku liikusid. Ükski laev polnud sealt enne läbi pääsenud. Viimaks jõuti Kolchisesse ja sealse kuningatütre abiga saadi kätte kuldvillak. Seejärel pöördusid argonauudid tagasi koju.

Lugulaulud.

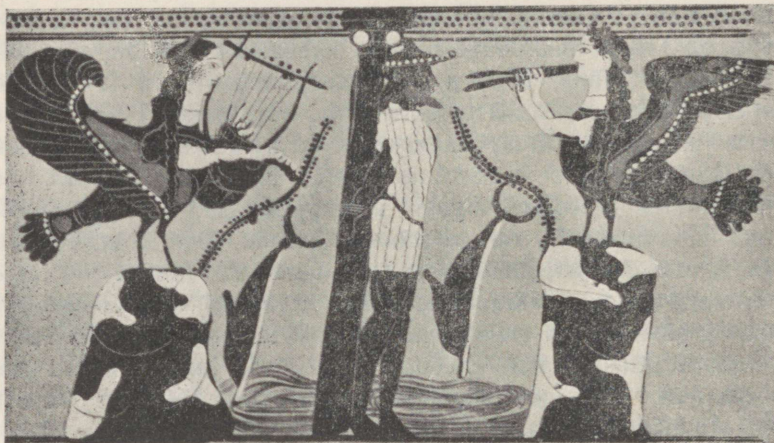
50. **Homeros.** Muistseil kreeklastel on muinasjuttude kõrval ka kaks pikka lugulaulu: „Ilias“ ja „Odüsseia“. „Iliases“ lauldakse Trooja sõjast, „Odüsseias“ kreeka kangelase Odysseuse eksisõitudest Trooja sõjast tulles. Lugulaulude loojaks peetakse pimedat laulikut Homerost.

51. **Trooja sõda.** Väike-Aasia läänerannikul oli aset Trooja ehk Ilioni linn. See asetses mäekünkal ja oli vaenlaste eest kaitsitud tugevate müüride ja tornidega. Seal valitses väga rikas kuningas, nimega Priamos. Tal oli palju hobuseid, veiseid, lambaid ja varakambreis küllalt kulda ja hõbedat. Ometi polnud temagi õnnel pikka iga. Õnnetuse toojaks sai ta poeg Paris. Sel ajal pidas pulmi kuningas Peleus ilusa nereiidi Thetisega. Palju tähtsaid isikuid ja kõik jumalannad olid pulma kutsutud, välja arvatud tülijumalanna Eris. Haavunud jumalanna septses kättemaksu. Ta viskas piduliste hulka õuna, millele oli kirjutatud: „Kõige ilusamale!“ Kohe tekkis tüli jumalannade vahel. Kolm jumalannat — Hera, Aphrodite ja Pallas Athena — nõudsid õuna igaüks endale, pidades ennast kõige ilusamaks. Asja otsustamiseks nad pöördusid Trooja kuninga poja Parise poole, kes oli surelikest ilusaim mees. Paris lahendas jumalannade tüli Aphrodite kasuks, sest see lubas anda talle kõige kaunima naise abikaasaks. Siitpeale otsustasid Hera ja Pallas Athena hävitada Trooja ja Priamose suguvõsa. Kord saatis Priamos oma poja Kreekasse mitmesuguste ülesannetega. Paris tuli ka Sparta kuninga Menelaose juurde, kus teda väärilt vastu võeti. Kui kuningas sõitis Kreetaa saarele, meelitas Paris Helena kodust põgenema. Parise kuld- ja purpurriietus, ta kaunis kõne, ilus laul ja kandlemäng meeldisid Helenale. Ta unustas oma abikaasa ja põgenes Parisega Troojasse. Paha-meel selle Parise teo pärast oli ülisuur kogu Kreekamaal. Tunti kaasa Sparta kuninga meelekurbusele ja otsustati korraldada sõjakäik Troojasse. Sõjaväed kogunesid Aulise sadamasse. Teiste hulgast paistis silma kangelane Achilleus — nereiid Thetise poeg. Ta toitit end lõvineerude ja karuajudega ja oli harukordselt tugev ja osav. Ainult jalakannast oli ta haavatav. Kangelaste hulgas oli ka kaval ja leidlik Itaka vürst Odysseus. Sõjavägede juhiks valiti Mukeene kuningas Agamemnon, Menelaose vend. Soodsa tuulega purjetati üle mere Trooja alla. Siin tõmmati laevad kaldale ja löödi üles laager, mis piirati linna poolt muldvalliga. Mõne tunni tee kauguses leerist seisis Trooja. Üheksa aastat võideldi Trooja all tagajärjetult. Palju tugevaid ning vapraid mehi langes nii kreeklaste kui troojalaste hulgast. Kümneandal sõja-aastal langesid ka Achilleus, Paris ja Trooja kangelane Hector. Aga lõppu polnud sõjal veelgi näha. Suur oli seepärast troojalaste imestus, kui nad ühel hommikul märkasid, et kreeklasi ega nende laevu polnud enam kuski. Arvati, et kreeklased oiid väsinud tüütavast sõjast ja sõitnud koju tagasi. Suurte hulkadena voolas troojalasi mere äärde. Kreeklaste leeri kohal seisis ainult suur puuhobune. See oli hirmuäratav ja sala-

pärane. Mõned tahtsid seda hävitada, teised soovitasid ta linna viia suure sõja mälestuseks. Laagriplatsile tuli ka preester L a o - k o o n. Ta manitses troojalasi ettevaatusele puuhobuse suhtes. Samas tõid karjased rahva ette ühe kõrkjaist leitud kreeka sõduri. Hädise häälega seletas see, et puuhobune on ehitatud kreeklaste poolt ja pühendatud Pallas Athenale. Kui troojalased viivad hobuse linna, saab linn jumalate kaitsealuseks; kui nad ta hävitavad, on Trooja hukkumine kindel. Kreeklaste jutu lõppedes tulid merest kaks vihast m a d u, viskusid Laokooni ja ta poegade ümber ja hammustasid neid surmavalt. Troojalased nägid sündmuses jumalate karistust Laokoonile ta hoiatavate sõnade eest. Pidulikult vedasid nad puuhobuse linna, purustades osa linna müürist. Seejärel algasid võidupidustused. Öösi, kui kõik linnas juba magasid, tuli puuhobuse kõhust välja kolmkümmend sõjariistus kreeklast; nad avasid linna väravad. Merelt olid tagasi pöördunud ka teised kreeklased, kes tormasid nüüd magavasse linna ja hävitasid ta elanikkonna ning Priamose soo. Nii langes Trooja kreeklaste kätte O d y s s e u s e nõu järgi ehitatud puuhobuse abil. Kuningas Menelaos sai kätte oma abikaasa ja kreeklaste võidukad väed asusid koduteele.

52. Odysseuse eksisõidud. Koju purjetavaid kreeklasi tabas mitmesugune saatus. Mõned jõudsid pärale suuremate õnnetusteta. Teisi aga vintsutas torm ja pikendas nende tagasituleku-teed mitmekordselt. Kõige karmima saatuse osaliseks sai O d y s s e u s. Kümme aastat ta eksis merel ümber, enne kui jõudis koju. Kuulsail eksisõitudel sattus Odysseus oma kaaslastega muu seas kükloopide saarele. Kükloobid olid ühe silmaga hiiglased. Nagu ümmargune aknake asetses silm keset otsmikku. Odysseus oma kaaslastega asus koopasse, mis kuulus kükloop P o l y p h e m o s e l e. Viimane oli merejumala Poseidoni poeg. Õhtul tuli Polyphemos koju, ajas kitsed-lambad koopasse ja veeretaski hiiglikivimüraka koopa suu ette. Siis ta tegi koopasse tulelõkke. Leekiva lõkke paistel ta silmitses võõraid. Vahetanud Odysseusega mõned sõnad, ta võttis paar kreeklast ja sõi ära. Hommikul ta võttis jälle kaks kreeklast eineks ja veeretaski karja minnes hiiglikivi koopa suu ette. Päeva jooksul valmis Odysseusel ometi kaval pääsemisplaan. Kui hiiglane õhtul jälle koopasse oli tulnud ja paar kreeklast õhtuks ära söönud, pakkus Odysseus talle veini, mida ta oli laevalt kaasa võtnud. Polyphemosele maitses vein ja ta laskis endale veelgi valada. Ühtlasi ta küsis Odysseuse nime. „Eikeegi on mu nimi,“ vastas küsitav. Varsti jäi Polyphemos purju ja uinus magama. Kreeklased haarasid terava otsaga teiba

ja torkasid selle magavale Polyphemosele silma. Viha ja valu pärast hakkas Polyphemos teisi kükloope appi hüüdma. Teiste kükloopide küsimusele, kes talle kurja teeb, ta vastas: „Eikeegi.“ Naerdes läksid teised minema. Odysseus aga sidus hiiglase oinad

Sireenid ehk merinümfid.

kolmekaupa kokku ja iga keskmise oina kõhu alla asus üks kreeklane. Nii pääsesid kreeklased hommikul, kui oinad karjamaale lasti, Polyphemose õudsest koopast ja jätkasid sõitu tundmatul merel.

Odysseus kosilasi surmamas.

Kord jõuti sireenide saarele, kus elasid merinümfid. Oma võluva lauluga nad meelitasid meresõitjaid kaldale, aga keegi ei tulnud sealt enam tagasi. Merekaldal olevad surnute luud tunnistasid nende saatust. Odysseus toppis kaaslaste kõrvadesse vaha ja laskis enda kõita masti külge. Nii sõideti mööda ohtlikust saarest. Poseidon kandis viha Odysseuse vastu oma poja Polyphemose pärast. Ta tekitas merel tormi ja hävitas Odysseuse laevad ja kaaslased viimseni. Ujudes jõudis ainuüksi Odysseus viimaks faiakide saarele. Sõbralikult võttis faiakide kuningas Odysseuse vastu ja saatis hiljem omal laeval Itakasse. Kerjuseriides jätkas Odysseus seal teekonda. Nähes kodu väravaid ta tundis suurt rõõmu. Lossi ukse juures roomas talle vastu ta vana koer ja liputas saba. Kuid lossist kostis käratsemist ja vahetevahel kandlehelisid. Juba aastaid pidutsesid siin Odysseuse abikaasa Penelope kosilased. Nad ütlesid, et kangelane on surnud, ja nõudsid, et Penelope valigu üks neist endale abikaasaks. Penelope aga uskus kindlasti mehe tagasitulekusse. Kosilastest vabanemiseks ta kasustas kavalust. Ta lubas abielluda pärast seda, kui on lõpetanud surmarüü kudumise oma mehe isale. Päeval ta kudus ja öösi harutas oma päevase töö üles. Nii möödusid aastad. Nüüd aga puhastas Odysseus oma maja kosilastest ja abikaasad elasid õnnelikult edasi.

Sparta ja Ateena.

Sparta.

53. **Lakoonika looduslikud olud.** Lakoonika ida- ja lääneosas asetsesid kõrged mäeahelikud, keskel aga laius avar tasandik. Läbi tasandiku keskosa voolas mere poole Eurotase jõgi, millest mõlemal pool levisid ulatuslikud head põllu- ja karjamaad. Taimestik oli Lakoonikas mitmekesine: Eurotase jões kasvas pilliroogu ja ümberkaudsel tasandikul rohkesti õlipuid; mägede jalameil asetses viinapuuistandikke ja viljapuuaeda; neist kõrgemal kasvasid toredad tammed, küpressid ja kastanid; mägede ülemises osas levis roheline kuusemetsade võõde. Küttimiseks leidis soodsaid võimalusi, sest metsades oli rohkesti kiskjaid loomi ja Eurotase jões metsluiki ja parte.

54. **Rahvastik.** Sparta riigi asutasid Lakoonikasse sõjakad *doorlased*, kes sinna tungisid umbes **1100 a. e. Kr.** Nende eluasemeks sai Sparta linn, mis asetses Eurotase jõe paremal kaldal. Linna nime järgi hüütigi sealseid võidukaid doorlasi spartlasteks. Nemad moodustasid riigis kõigiti eesõigustatud rahva-kihi ja ainult neile kuulus riigi valitsemise õigus.

Osa Lakoonika päriselanikest alistus võitjaile visa võitluse järel. Neid koheldi väga karmilt. Nad kaotasid oma maa, mis läks Sparta riigi omandiks. See jagati enamvähem ühesuurusteks osadeks ja anti kasutamiseks spartlastele. Võõrandatud maa elanikud tehti riigiorjadeks, keda hüüti *helooteideks*. Ükski heloot ei võinud oma elukohta vahetada ega selle mõisa piiridest lahkuda, kuhu ta oli määratud. Seal nad harisid põldu, kasvasid karja ja hoolitsesid viljapuude eest. Iga aasta nad andsid oma isandale osa tulemeist. Säärane osa oli kindlaks määratud ja isegi häil vilja-aastail polnud spartlastel õigust üle selle normi nõuda. Heloodid olid oma isandaile ka relvakandjaks ja sõjalaevadel sõudjaks. Heloote oli märksa enam kui spartlasi, mistõttu viimased olid alati valvel nende vastu. Heloodid ei tohtinud omada relvi ega laulda sõjakaid laule. Nende riietuses pidi valitsema ühtlus. Heloodid pidid kandma koeranahkset mütsi ja lambanahkset mantlit. Alati jälgisid ja varitsesid spartlased heloote ja väikseimgi mässukavatus summutati veriselt.

Teine osa Lakoonika päriselanikest alistus võitlusetä. Neid ja nende järeltulijaid hakati kutsuma *perioikideks*. Perioigid asusid spartlaste maa-alade ümber enamasti mägede nõlvadel ja jalameil. Seal nad harisid vaevaliselt põldu, kasvasid karja, tegid käsitööd ja kauplesid. Maa, mida nad harisid, kuulus neile, aga spartlastele nad pidid iga aasta makse maksma ja sõja korral sõdu-reid andma. Perioigid olid küll isiklikult vabad, aga riigivalitsemisest osa võtta polnud neil õigust.

55. **Sparta poiste kasvatus.** Eesõigustatud kihina pidid spartlased kaitsma riiki ja vaos hoidma rahutuid heloote. Säärane olukord mõjutas spartlaste kasvatust ja eluviisi. Igast Sparta poisist pidi saama tubli sõdur ning väärikas valitseva rahva liige. Kuuenda eluaasta lõpuni jäi poiss koju vanemate hoole alla. Seitsmendast eluaastast peale hakkas *riik* hoolitsema tema kasvatuses. Ta võttis poisikesed vanemalt ja paigutas nad oma kasvatusasutistesse. Poistes püüti arendada esmajoones *kehalist* tugevust ja vastupidavust. Kogu päev möödus kehaliste harjutuste tegemisega. Poisid jooksid, hüppasid, maadlesid, võimlesid, ujusid, õppisid käsitsema relvi jne. Aeg-ajalt võeti ette pikemaid

rännakuid, et harjutada vastupidavust. Keha hellitamise võimulisi poistel polnud. Nad käisid palja jalu, palja peaga ja kandsid seljas nii suvel kui talvel villast mantlit. Magati pillirool, mida poisid ise paljaste kätega murdsid Eurotase jõest. Toitumisel piiruti vähesega, hädavajalikuga, ja tihti olid poisid sunnitud varastama, et nälga kustutada. Kui vargus avalikuks tuli, tabas kordasaatjat karistus. Jutustas aga poisid oma avastamata jäänud teost ise kunagi hiljem, ta sai kavaluse eest kiita. Poiste kehalise vastupidavuse omapäraseks prooviks oli peksmine. See toimus iga aasta Artemise templi juures. Mõnigi noor spartlane laskis enda seal surnuks peksta, aga häält ei teinud.

Kehalise kasvatusel kõrval jäi noorte spartlaste vaimu arendamine tagaplaanile. Kirjaoskust nad õppisid ainult vajaduse piires; küll aga õpetati Sparta poistele sõjakaid laule ja flöödimängimist.

Vanemate inimeste vastu nad pidid olema aupaklikud. „Ainult Spartas on hea vanaks saada,“ öeldi Kreekamaal sageli. Kord olid kaks spartlast võõras linnas teatris. Sinna tuli ka hallpäine rauk. Kohe tõusis üks spartlane püsti ja loovutas oma koha raugale. Kogu teater avaldas vaimustusega talle kiitust. Spartlane aga lausus: „Teised teavad, aga meie teeme, mis on sünnis.“ Sparta poiss pidi harjuma vähesel kõnelemisega. Küsijale ta vastas tabavalt ja lühidalt. Sääraseid vastuseid kutsuti *lakoonilisteks*. Kui kord keegi võõras pilgates küsis: „Mis teadusi õpetatakse Spartas?“, ta sai vastuseks: „Sääraseid, mis on meestele vajalikud.“ Kunagi pilgati spartlast ta lühikese mõõga pärast. Vastus kõlas: „See on küllalt pikk, et vaenlast tabada.“

56. Meeste eluviise. 20. kuni 60. eluaastani kuulusid Sparta mehed sõjaväkke. Sõjaväelase elutingimused olid karmid. Tavaliselt elati laagris ja veedeti aega sõjaliste harjutustega. Koos harjutati ja koos ka söödi. Igas laudkonnas oli 15 inimest. Sõja ajal ja laagris moodustasid need 15 ühe telkkonna. Peasöögiks oli must veresupp, mida valmistati verest ja sealiha; maitseaineks lisati juurde soola. Säärane supp maitset hästi ainult spartlastele. Kunagi proovis seda ka Pärsia kuningas, kellele see sugugi ei meeldinud. Supil puudub õige vürts, seletas kokk kavalalt. Imestades küsis kuningas, missugune see võiks olla. „Võitlus, jaht ja pärast neid suplus külma Eurotase voogudes,“ oli vastus. Supi kõrvale tarvitati odraleiba, juustu, puuvilja ja veini. Veini joodi vähe. Ainult orjadele sobis purju juua. Sõja puhul haaras spartlasi suur vaimustus. Pärjatud peadega ja

flöödihelide saatel mindi lahingusse. Spartlane kas langes või võitis, sest taganemist loeti häbistavaks.

Karmide sõduri-eluviiside säilitamiseks püüti vältida kokkupuuteid võõrastega. Maalt lahkumine oli keelatud. Võõraid koheldi tagasihoidlikult. Et kaubanduse ja tööstuse arengut pidurdada, tarvitati raudraha. Elamute mugavuse ja ilu vältimiseks püüti maju ehitada peamiselt kirve ja saega. Sel viisil elasid sõjakad spartlased ja moodustasid nagu mingi sõjalaagri riigis.

57. Naine Spartas. Sparta oli ainus riik vana-ajal, kus naisele sai osaks sama haridus mis mehele. Nagu poisid, tegelesid tütarlapsedki kehaliste harjutustega. Nad võimlesid, jooksid, hüppasid, heitsid oda, ketast jne. Seetõttu olid Sparta naised julged ja vaba esinemisega, hea kehalise tervisega ja ilusad. Nagu mehed, nii ka naised elasid Spartas ainult riigile ja uhkelt ning pisarateta saatsid oma poegi ja mehi lahingusse.

58. Sparta riigi valitsemine. Spartas oli riigi eesotsas kakskuningat, kelle võim oli pärandatav. Kuningad täitsid riigis eri ülesandeid; nii nad juhtisid näiteks sõja puhul sõjaväge, mõistsid rahuajal kohut ja pidasid ülempreestri-ametit. Kuningate võim oli kitsendatud. Nende tegevust piirasid viis efoori, kes võisid kuningat tarbe korral vastutusele võtta. Niisamuti kitsendas kuningate võimu vanameeste-nõukogu ehk geruusia, mis koosnes 28-st vähemalt 60 a. vanast mehest. Seal arutati kõiki riigielu küsimusi, nagu sõda ja rahu, uusi seadusi jne. Geruusia otsuste suhtes võttis seisukoha rahvakoosolek: ta kinnitas nad või lükkas tagasi. Rahvakoosolek kutsuti kokku üks kord kuus ja sellest võtsid osa meessoost spartlased, kes olid vähemalt 30 aastat vanad. Rahvakoosolekuil sõna võtta oli õigus ainult kuningail, efooridel ja geruusia liikmeil, kuna teised koosolijad kiitsid valjude hüüetega esitatud ettepanekud heaks või lükkasid nad tagasi. Spartas oli aadlivalitsus, sest riigivalitsemisest osavõtmise õigus oli ainult aadlikel, s. t. spartlastel.

59. Peloponnesose liit. Sparta oli sõjaliselt hästi korraldatud riik, mistõttu tal oli kerge oma võimu laiendada. Ta vallutas kõigepealt Messeenia, mille elanikud tehti helootideks, aga spartlaste kätte langesid mõned muudki maa-alad. Ülejäänud riikidega Peloponnesose poolsaarel sõlmiti liit, mis on tuntud Peloponnesose liidu nime all. Liiduvägede juhtimine maal ja merel kuulus muidugi spartlastele. Tähtsate küsimuste otsustamiseks

kutsusid spartlased küll liitlaste esindajaid nõupidamisele, aga otsused tehti seal ikkagi Sparta soovide kohaselt. Nii saavutas Sparta Peloponnesose poolsaarel juhtiva koha ehk hegemonia. Umbes a. 500 e. Kr. oli Sparta juhtiv seisukoht kogu Hellas vastuvaidlematu.

Ateena.

60. **Atika looduslikud olud.** Ateena riik koosnes samanimelisest linnast ja Atika maakonnast. Atika oli ligi poole vähem Lakoonikast ja pinnaselt viimase omast märksa halvem. Head põllumaad leidus ainult Atika lääneosas, muu osa oli kivine ja kaljune. Rahva toitmiseks ei saadud küllalt vilja, kuigi maad hoolega hariti. Hästi kasvasid siiski kõikjal õlipuud ja viinamarjad. Atika mägedes aga leidus head marmorit ehitusmaterjaliks ja mõnest kohast saadi ka rohkesti hõbedat. Küllaldaselt oli Atikas veel savi, mida varakult hakati otstarbekalt kasustama.

61. **Rahvas ja ta töö.** Ateena riigi moodustasid joonlased, kes elatist hankisid mitmel viisil. Nad harisid põldu, kasvasid karja, hoolitsesid viinamägede ja õlipuude eest, püüdsid rannikul kalu, õppisid aga ka varakult käsitööd tegema. Atikas valmistati lambavillaseid kangaid ja rätikuid, pargiti nahku või valmistati mitmesuguseid savinõusid. Viimase tööga pandi alus kuulsale Ateena keramikale ehk pottsepakunstile. Tuhanded ateenlased tegelesid kauplemisega. Ateena oli nagu loodud kaubalinnaks. Mereäärse linnana ta oli nagu sillaks Kesk-Kreekamaa ja teispool merd asetsevate maade vahel. Sadam oli linnast kõigest 1½ tunni tee kauguses. Meri oli ateenlastele nagu aknaks ja ukseks. Mere kaudu toimus kaubavahetus kaugemate ja lähemate maadega, mere kaudu õpiti tundma teisi rahvaid ja viimaseilt võidi mõndagi omandada. Ateenlased olid üldse väga vastuvõtlikud kõigele uuele. Tõsi küll, mõnigi Ateena kaupmees ei tulnud enam tagasi hädaohtlikult meresõidult, aga see ei kohutanud kedagi. Arvati, et kes suurt tahab saavutada, peab ka palju julgema. Ateena tulevik oli seoses merega.

62. **Riigivalitsemine.** Kauges minevikus valitsesid Ateenas kuningad. Aja jooksul aga toimus muutus: kuningad minasid oma võimu ja Ateenast sai vabariik, kus võim koondus aadli kätte. Aadli keskelt valiti üheksa kõgemat riigiametnikku

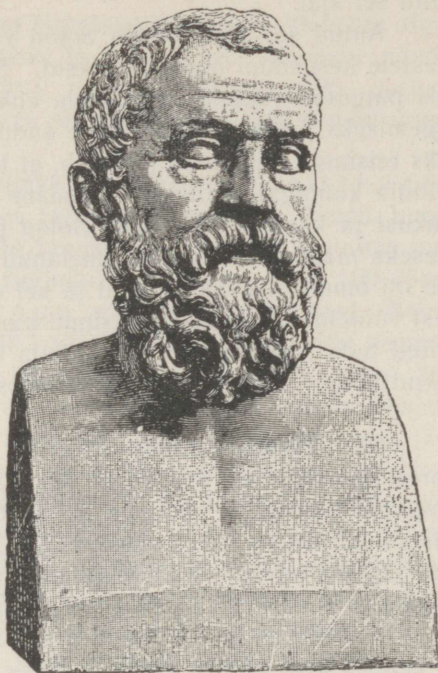
ehk arhonti, kelle ülesandeks oli riigi tegelik valitsemine. Kogu riigielu järelevalve, niisamuti ka kõrgeim kohtuvõim kuulus aadlinõukogule, nn. areopaagile. Selle liikmeks pääsesid need arhondid, kes olid pidanud oma ametit laitmatult. Nii tekkis Ateenas aadlivalitsus ehk aristokraatia.

63. **Vastuolud aadli ja deemose ehk lihtrahva vahel.** Nagu kuulsime, kuulus riigivalitsemine ja kohtupidamine aadlikele. Nende omanduseks olid maal laialdased viinamäed ja õlipuuistandikud, head karjamaad ja parim osa Atika põllupinnast. Oma põldudel nad ise loomulikult tööd ei teinud, vaid tarvitasid seks orje. Hoopis teisiti elasid talupojad. Kirde-Atikas nad ägasid ränga võlakoorma all. Võlgadesse ei sattunud talupojad mitte kergemeelselt. Vahel hävitas talupoja põllusaagi rahe, teinekord viljaikaldus; mõnikord tabas talupoega tuleõnnetus, teinekord surid loomad katku. Pärast õnnetust oli vaja majapidamist jälle korda seada. Seda võis teha ainult laenu abil, kusjuures laenajaks oli tavaliselt jõukas maaomanik-aadlik. Nii muutusid paljud talupojad aadlike võlgnikeks. Tol ajal koheldi võlgnikke karmilt. Juhtus tihti, et rikas mõisnik võttis endale talupoja maa ja kariloomad võla kustutuseks; kui sellest ei jätkunud, müüdi talupoeg ise kogu perekonnaga orjaks. Võlatähisteks asetati talupoegade põldudele kivitulbad. Nende järgi nähtus, et vähe oli neid talupoegi, kel polnud võlga. Võlast pääseda oli raske. Raha polnud kerge saada, sest viljahinnad olid madalad. See tuli sellest, et suurkaupmehed tõid sisse odavat vilja. Niisamuti müüsid vilja odava hinnaga Atika mõisnikud, sest neil olid käes head maad ja odav tööjõud. Talupojal polnud oma hädas ka kohtust kaitset leida, sest kohus oli aadli käes. VII saj. lõpul (a. 621 e. Kr.) ilmusid Ateenas esimesed kirjutatud seadused, mille kirjapanijaks oli Drakon. Need ei toonud aga kasu talupojale ega käsitöölisele. Seadused olid väga karmid. Ateenlased ütlesid, et Drakon on nad verega kirjutanud. Nende seaduste järgi võis võlgnikku niisama hästi orjaks müüa kui varemgi.

Rahulolematus valitses niisamuti linnas. Sageli nurisesid Ateena kaupmehed, käsitöölised, madrused ja sadamatöölised. Nad küsisid: „Miks valitakse ainult aadlike hulgast kohtunikke, sõjapealikuid ja teisi ametnikke? Miks peab riigivalitsemine kuuluma ainult aadlile?“ Nii haaras rahulolematus linna kui ka maad. Vastuolud aadli ja deemose vahel olid VII-l sajandil hädaohtlikult suureks paisumas.

64. **Solon.** Aadli ja deemose vastuolude vähendajaks ja Ateena riigielu uuendajaks sai Solon, kes alustas oma uuendus-

likku tegevust a. 594 e. Kr. Ta oli päritolult aadlik ja elukutselt kaupmees. Rohkesti reisides ta õppis tundma paljude rahvaste eluviise ja seadusi. Ta oli ühevõrra austatud nii aadli kui ka deemose poolt; hinnati Soloni tarkust, aga ka ta vaimukaid värse. Asunud Ateena olusid korraldama, ta kuulus hoolega kõigi rahvakihtide soove ja nõudeid ja nägi, et need olid väga erinevad. Talupojad nõudsid ägedalt võlgade kustutamist ja mõisade jagamist. Mitteaadlikud linnas soovisid osa võtta riigivalitsemisest ja ihkasid uusi ning õiglasi seadusi. Aadlikud aga hoidsid kangekaelselt kinni oma senistest õigustest ega tahtnud millestki loobuda. Solon valis kesktee aadli ja deemose vahel. Ta jättis mõisad küll jagamata, aga kustutas võlgnike senised võlad. Kivitulbad, mis seisid talumaadel võlatähistena, lükati ümber. Keegi ei tohtinud Ateena kodanikke edaspidi võla kustutuseks orjaks müüa. Välismaale orjaks müüdnud ateenlasi osteti vabaks.

Solon.

Siis suurendas Solon veel deemose tähtsust riigivalitsemise alal. Ta jagas kodanikud nelja klassi nende sissetuleku järgi ja määras jõukaile kodanikele riigi vastu suuremad kohustused, vaeseile aga märksa vähemad. Suuremate kohustustega käsikäes käisid suuremad õigused. Riigivalitsemisest võisid osa võtta esimese kolme klassi kodanikud hoolimata sellest, kas nad olid aadlikud või mitte, ja arhonte valiti ainult esimese klassi kodanike hulgast.

Solon suurendas ka unustusse langenud rahvakoosoleku tähtsust. Seal otsustati nüüd kõiki tähtsaid riigielu küsimusi. Osavõtuõigus oli kodanikel, kes olid vähemalt 20 aastat vanad. Rahvakoosolekule esitas küsimusi otsustamiseks riiginõukogu, mis koosnes 400 liikmest, keda valiti kolme esimese

klassi kodanike hulgast. Nagu näeme, ei tõrjunud Solon aadlit riigivalitsemisest kõrvale. Ka ei andnud ta võimu täiel määral deemose kätte. Õigused ja kohustused riigi suhtes kujunesid aga selle järgi, kuidas kellelgi oli varandust. „Raha teeb inimese,“ öeldi sel ajal.

Antud seadused laskis Solon värssidesse valada, et nad inimestele kergemini meelde jääksid. Siis kirjutati nad puutahvleile, mis paigutati Ateena linnamäele ehk Akropoliselle rahvale lugemiseks. Lõpetanud seaduste andmise, lahkus Solon Ateenast ja läks reisima. Muistend jutustab, et ta Väike-Aasias külastanud ka Lüüdia kuningat Kroisost. Viimane näidanud talle oma põhjatut rikkust ja küsinud siis, keda Solon peab kõige õnnelikumaks inimeseks maailmas. Solon nimetanud üht Ateena kodanikku, kelle elu oli olnud täis rasket tööd ja kel oli olnud õnn langeda isamaa eest võideldes. Pahaselt küsinud kuningas, miks Solon pole nimetanud teda. „Kedagi ei või pidada õnnelikuks enne surma,“ vastanud Solon. Hiljem kaotaski Kroisos sõjas oma riigi ja varanduse.

65. Türrannivalitsus Ateenas. Peisistratos. Soloni riigikorraldamisega ei saanud Ateenale ometi rahu. Aadlikud ei leppinud sellega, et kaotasid palju võlgade kustutamise tagajärjel. Niisamuti nurises rahva vaesem osa, kes oli lootnud, et Solon hakkab jagama mõisu. Rahvahulkade rahulolematust kasustas Soloni sugulane Peisistratos. Ta püüdis võita esmajoones vaesemate poolehoidu ja oli nende vastu ülilahke, jagas neile kingitusi ja kaitses neid kohtus tasuta. Olles niiviisi võitnud rahvahulkade südamed, ta läks kaugemalegi. Ühel päeval ilmus Peisistratos haavatult ja veriselt turule. Mõned jõukad kodanikud olevat talle teel kallale tunginud, sest et ta vaeseid kaitseb, seletas ta rahvale. Säärane seletus oli aga väljamõeldis. Rahvas oli ärritatud ja vihane. Ta võimaldas Peisistratosele moodustada ihukaitseväge, mille abil see mees vallutas ühel päeval Akropolis ja haaras kogu valitsusvõimu enese kätte. See sündis a. 560 e. Kr. Sääraseid võimuhaarajaid hüüdsid ateenlased türrannideks. Peisistratos püüdis säilitada rahva poolehoidu. Ta korraldas hiilgavaid rongkäike ja pidustusi Pallas-Ateena ja Dionysose auks. Ka kaunistas ta linna uute nägusate hoonetega ja laskis ehitada vesivarustise Ateenasse, nii et linlased hakkasid puhast vett saama. Maalt lahkunud vastaste mõisad ta jagas neljanda klassi kodanikele ja uute asumaade soetamise teel soodustas Ateena kaubanduse ja tööstuse arenemist. Nagu näeme, kasustas Peisistratos võimu rahva huvides ja valitses mõõdukalt. Ja ateenlased jäid temaga rahule.

Peisistratose järeltulijaks sai ta poeg Hippias, kes aga muutus hirmuvalitsejaks. Ta ei leidnud rahva hulgas poolehoidu. Aastal 510 e. Kr. oli Hippias sunnitud maalt lahkuma, millega lõppeski türannivalitsus Ateenas.

66. **Kleisthenes.** Pärast Hippiase lahkumist Ateenast algasid seal uuesti võitlused deemose ja aadli vahel. Viimane püüdis riigivalitsemist jälle enda kätte haarata. Seega oleks deemos kaotanud needki õigused, mis ta oli saavutanud tänu Soloni uuen- dustele.

Ateena riigielu korraldajaks sai seekord Kleisthenes, kes oli küll aadlik, aga võitles rahva õiguste eest. Tema uuen- duste tõttu kahanes aadli võim tunduvalt. Deemos saavutas uusi võite. Kleisthenes suurendas riiginõukogu liikmete arvu 100 võrra. Seega koosnes riiginõukogu edaspidi 500 liikmest. Nende valimisest võisid osa võtta kõik kodanikud. Et kaitsta riiki türanni- valitsuse eest, ta seadis sisse killukohtu ehk ostrakismi. Igal kevadel küsis riiginõukogu rahvakoosolekult, kas leidub Ateenas kodanikke, kelle tegevus on riigile kahjulik. Vastas koosolek jaa- tavalt, siis kutsuti ta mõne aja pärast jälle kokku ja lasti iga koos- olijat kirjutada kivikillule selle kodaniku nimi, keda keegi pidas riigile hädaohtlikuks. Hiljem koguti need kivikillud kokku ja loeti üle. Leidus neid vähemalt 6000, oli rahvakoosolek otsusevõime- line. Siis liigitati kivikillud neile kritseldatud nimede järgi. Kelle nimi sai kivikildudel enamuse, pidi maalt lahkuma kümneks aastaks.

Kleisthenese uuenduste järgi polnud Ateena kodanikud küll täiesti üheõiguslikud, kuid rahvale oli võim riigis kindlustatud. Seetõttu loetaksegi Kleisthenest Ateena rahvavalitsuse ehk demokraatia rajajaks.

Kreeka-Pärsia sõjad.

67. **Väike-Aasia kreeklaste mäss.** Kreeklaste asulinnad ja asumaad Väike-Aasia rannikul sattusid kuningas Kyrose ajal Pärsia suurriigi valitsuse alla. Peagi selgusid pahed, mis olid seoses võõrale võimule allumisega. Väike-Aasia kreeklasted pidid makse maksma ja sõja korral andma Pärsia kuningale sõdureid ja sõja- laevu. Ometi seisid sealsed kreeklasted kultuuriliselt märksa kõr- gemal valitsevast rahvast — pärslastest. Seetõttu nad ei suut- nudki unustada endisi paremaid aegu ja hellitasid lootust kaotatud iseseisvuse uuesti saavutamiseks. A. 500 e. Kr. puhkes tähtsamas asulinnas Mileetoses mäss pärslaste vastu. Mäss haaras

varsti ka teised Väike-Aasia kreeklased. Mässajad lootsid toetust saada spartlastelt, ateenlastelt ja teistelt kodumaa suguvendadelt. Kuid emamaa toetas mässajaid seekord vähe. Ateenlased saatsid Väike-Aasiasse 20 sõjalaeva ja Eretria linn Euboia saarelt 5 sõjalaeva. Mässajate vastupanu murti ja Mileetos põletati pärslaste poolt.

68. Kuningas Dareios ja sõja algus. Pärsias valitses sel ajal kuningas *Dareios*. Ta pidas end maade valitsejaks, mis ulatuvad päikese tõusust loodeni. Dareiose pahameel oli suur ateenlaste ja eretrialaste vastu. Võimas kuningas otsustas neid karmilt karistada ja soodsal võimalusel kogu Kreekamaa vallutada. Aastal 492 e. Kr. asus suur Pärsia sõjavägi teele Kreekamaa poole. Maavägi liikus *Traakia* ja *Makedoonia* kaudu ja laevastik pidas sammu maaväega, vedades sellele ühtlasi varustist. Esimene katse Kreekamaad alistada nurjus. Torm hävitas Pärsia laevastiku *Athose* neeme juures ja pärast seda pööras maavägi tagasi koju.

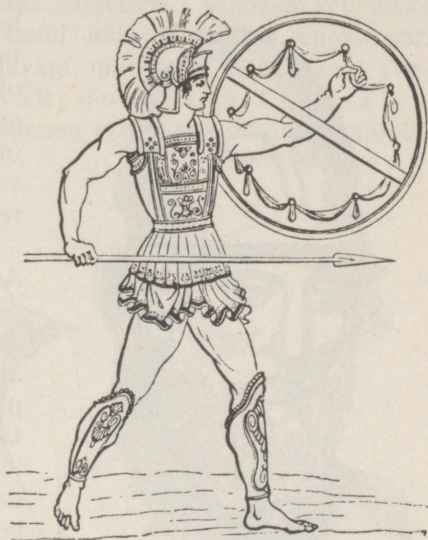
69. Miltiades ja Maratoni lahing. Enne uue sõjakäigu algust saatis Dareios saadikud Kreekamaale. Need nõudsid kuninga ülesandel kreeklastelt „vett ja mulda“ alistumise tunnuseks. Enamik linnriike Hellases toimis kuninga nõude kohaselt. Spartast ja Ateenast said saadikud aga eitavad vastused. Spartlased visanud saadikud kaevu, öeldes, et seal leidub küllalt mulda ja vett.

Katse rahulikul teel Hellast alistada oli seega ebaõnnestunud. Dareios otsustas ettenähtud kavatsuse siiski teostada. A. 490 e. Kr. ta saatis suure sõjalaevastiku otse üle Egeuse mere kreeklaste vastu. Vallutati mitu saart, nende hulgas ka Euboia. Eretria tabas karm saatus. Linn süüdati põlema ja elanikud tapeti või viidi orjadeks. Kauge tulekuma öisel taevaveerel ennustas Ateenale raskeid päevi. Rahutus ja ärevus levis linnas. Iga ateenlase keelel seisis küsimus, kas suudetakse end kaitsta võimsa maailmariigi vastu. Mõtlemiseks polnud palju aega. Pärlased maabusid Ateena idarannikul *Maratoni* legendiku juures. Viimane asetseb umbes 30 km kaugusel Ateenast. Ateenlased saatsid vaenlase vastu 9000 raskesti relvastatud sõdurit (hopliiti). Neile seltsis abiväena 1000 sõdurit *Plataia* linnast. Loodeti toetust ka spartlastelt, kuid viimased ei saanud tulla mõnesuguste takistuste pärast.

Ateenlaste sõjaväge juhtis vilunud sõjapealik *Miltiades*. Mehi oli küll vähe, aga igaüks neist teadis, mille eest ta võitleb. Iga sõdur taipas, et kaalul on kodulinna vabadus.

Miltiades viis oma mehed laagrisse Maratoni legendiku juurde mäejalamile. Sealt oli näha pärslaste leer ja ühtlasi rannale tõmmatud laevad. Möödusid mõned päevad. Kumbki pool ei alustanud võitlust. Ühel päeval märkas Miltiades, et pärslased on lahkunud laagrist ja liginevad kreeklastele. Oodati, kuni nad jõudsid parajasse kaugusse, ja Miltiades andis käsu pealetungiks. Mees mehe kõrval, odasid ees hoides, ründasid ateenlased kiiresti vaenlast. Julge rünnak võeti vastu noolterahega Pärsia vibuküttide poolt. Ent vaskkiiver ja kilp ning raudsärk kaitsesid ateenlasi hästi. Varsti algas käsitsivõitlus. Pärslastel õnnestus ateenlaste ridu keskel läbi murda, kuid tiibadel kaotasid nad kohe. Visa võitluse järel löödi vaenlased igal pool põgenema. Pärslased põgenesid laevadele ja jätsid kreeklastele saagiks oma laagri.

Põnevuse ja ärevusega oodati Ateenas lahingu tulemust. Teate Maratoni võidust tõi kiirkäskjalg, kattes kogu tee Maratonist pidevas jooksus. Ateenlaste rõõm oli seekord üürrike. Pärast Maratoni lahingut alustas Pärsia laevastik teekonda Ateena poole. Loodeti vallutada kaitseta linn. Kohkumata kogus Miltiades väsinud sõdurid ja täies varustises ruttasid need kodulinna kaitsma. Pärslaste imestus oli suur, kui nad nägid vastas relvastatud mehi. Nad pöörasid laevaninad kodu poole ja sõitsid ära. Maratoni lahingu tagajärjed olid silmanähtavad. Usk Pärsia sõjaväe võitmatusse langes. Võit sisendas ateenlastele usku oma võimeisse ja julgust tuleviku kohta. Miltiades ülistasid isamaalikud kõnelejad ja laulikud. Pildil Maratoni lahingust kujutati teda ateenlaste juhina, mõök käes, sõjaväe eesotsas vaenlast ründamas. Lahingukohale paigutati Miltiadesele ja lahingus langenuile valgest marmorist mälestussambad.

Kreeka sõdur.

70. **Themistokles ja Aristeides.** Pärast Maratoni lahingut pidasid paljud kreeklased sõda pärslastega lõppenuks. Teissugu-

sel arvamisel oli ateenlane Themistokles. Tema pidas uut sõda möödapäasmatuks ja otsustas oma kodulinna valmis seada otsustavaks võitluseks. Noores Themistokleses avaldusid auahnus ja valitsemishimu. Kui talt küsiti, miks ta sageli on endasse-süvenenud ja kurb, ta vastas: „Miltiadese loorberid ei anna mulle rahu.“ Meeldiva välimuse, sügava mõistuse ja hea kõneoskuse tõttu ta paelus rahva tähelepanu; heameelega kuulati teda kohtus

ja rahvakoosolekuil. Themistoklese mõju rahvasse oli silmanähtav. Tema arvates pidi toimuma otsustav võitlus pärslastega merel. Selleks pidi ateenlastel olema esmajoones hea sõjalaevastik, mille ehitamisele tuli kiiresti asuda.

Vastupidist arvamist kaitses Ateena teine silmapaistev mees — Aristeides. Ta oli laialt tuntud oma aususelt. Paljud ateenlased andsid oma tüliasjad parema meelega tema kui kohtu lahendada. Aristeides pooldas tugevat maaväge. Rahvas lahendas kahe juhtiva mehe tüli killukohtu kaudu ja Aristeides saadeti 10 aastaks maalt välja. Sellest ajast peale oli Ateena riik Themistoklese juhtida. Algas sõjalaevastiku suurendamine ja püüsi töö järel valmis 200 suurt sõjalaeva. Need liikusid purjete ja aerude abil. Viimased aset-

sesid kolmes reas üksteise kohal. Laevanina varustati metallteravikuga, millega lahingu ajal püüti vaenlase laevasse auku lüüa, et laeva põhja lasta. Laevastiku asukohaks sai Pireuse sõjasadam.

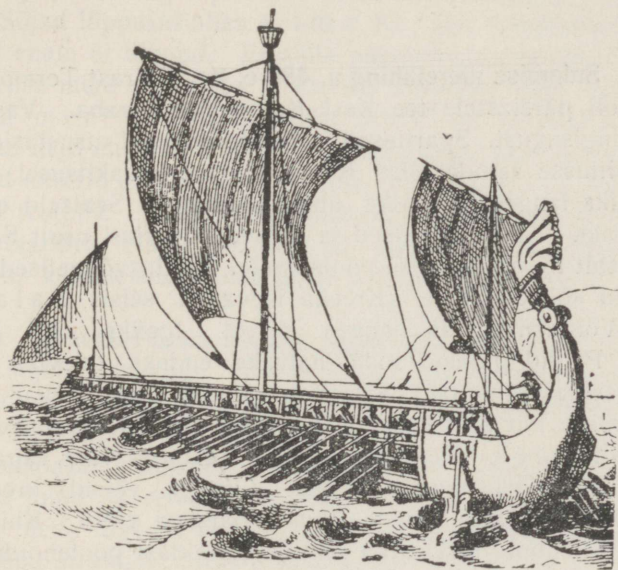
71. **Xerxese sõjakäigu algus.** Ettevalmistusi uueks sõjakäiguks Hellasesse alustas juba kuningas Dareios, aga ta surm katkestas ettevõtte teostamise. Uus Pärsia kuningas Xerxes asus Dareiose kavatsust jätkama.

A. 480 e. Kr. kogunes Pärsia hiigelsõjavägi Hellespontose Väike-Aasia-poolsele kaldale. Üle väina ehitati kaks silda. Juba

Themistokles.

enne päikese tõusu riputati sildadele mürdioksi ja süüdati põlema lõhnavaid rohte. Päikese tõustes tuli Xerxes. Ta palvetas võidu heaks ja viskas Hellespontosse kuldse mõõga. Algas sõjavägede üleminek. Ees liikusid pärg peas Pärsia „surematud“ sõdurid. Neile järgnesid assüürlased sõjanuiadega, araablased kaamelitega, indlased puuvillaseis riideis, varustatud vibu ja nooltega. Siis tuli kaugete mägede elanikke kübarais ja sõjakirvestega, etiooplasi leopardi- ja lõvinahkades ja lõpuks pärslased. Viimaste relvadeks olid vibud ja nooled. Nende kannul käis hiigelpikk moonavor. Vaevalt teadis Xerxese kirju sõjavägi, milleks ta sõtta läks. Teekond jätkus läbi Traakia, Makedoonia ja Tessaalia. Suur sõjalaevastik pidas merel sammu maaväega, liikudes ranniku läheduses.

Kreeka sõjalaev.

72. Leonidas ja võitlus Termopüülide kitsuses. Hiigelsõjavägi jäi peatuma Termopüülide mäekitsuse juures. Nagu teame, viis sealt kitsastee Kesk-Kreekamaale. Termopüülidesse saatsid kreeklased pärslastele vastu 7000 sõdurit, kelle juhiks oli Sparta kuningas **Leonidas**. Xerxes imestles kreeklaste julgust. Ta laskis Leonidasele öelda, et ärgu ta asjata vastu hakaku, vaid andku relvad ära. „Tule ja võta,“ sai ta vastuseks. Kui spartlastele lausuti, et pärslasi on nii palju, et nad nooltega päikese katavad, vastasid need: „Seda parem, siis sõdime varjus.“

Kaks päeva kaitsesid kreeklased end edukalt Termopüülides ja pärslaste korduvad rünnakud löödi veriselt tagasi. Siis aga muutus olukord. Äraandja näitas pärslastele salatee, mis viis kreeklaste seljataha. Nähes, et mäekitsuse edaspidine kaitsmine on lootusetu, saatis Leonidas suurema osa sõjaväest ära, ise aga jäi kohale 300 spartlase ja 700 boiootlasega. Väike salk pidas ennastsalgavat võitlust ülekaaluka vaenlasega ja langes viimse meheni. Uhkusega mälestasid spartlased oma langenud kangelasi. Nad püstitasid Termopüülidesse mälestussambana kivist lõvikuju pealkirjaga:

„Rändaja, ruttu sa Sparta ja kuuluta kõigile nõnda:
Isamaa seadusi täites surime võideldes siin.“

73. Salamise merelahing a. 480 e. Kr. Pärast Termopüülide lahingut oli pärslastele tee Kesk-Kreekamaale vaba. Vastupanu polnud mingisugust. Spartlased ja nende liitlased otsustasid vaenlasega võitlusse astuda alles Korintose maakitsusel. Vaenlase saagiks langes ka Atika ühes Ateenaga. Sealseid elanikke püüti päästa. Raugad, naised ja lapsed paigutati osalt Salamise saarele, osalt Peloponnesose poolsaarele. Võitlusvõimelised mehed aga asusid sõjalaevadele. Kreeka laevastik seisis Salamise väinas. Võitlusmeeleolu langes järjest. Igaüks nägi põlevat Ateenat. Paljud pidasid seda halvaks endeks tuleviku kohta. Paljud kreeklased tahtsid Salamise väinast oma laevadega ära sõita, et mitte hävida pärslaste käe läbi. Teisel arvamisel püsis Themistokles. Tema arvates oli Salamise väin väga soodsaks kohaks pärslastega võidelda. Liiatigi võisid kreeklased Themistoklese arvates ainult ühiselt pärslasi võita. Kuid tema arvamine ei leidnud laevastiku juhtide küllaldast poolehoidu. Siis kasustas Themistokles kavalust. Ta saatis orja Xerxese juurde ja laskis viimasele öelda, et kreeklased on omavahel tülis ja nende võitlusmeeleolu on langenud. Nüüd on soodus juhused neid võita. Xerxes uskus orja seletust. Ta laskis öösi sulgeda Salamise väina. Kreeklastel oli seega tee põgenemiseks suletud. Sellest teada saanud, nad seadsid endid lahinguvalmis. Hommiku vara algas võitlus. Julgelt ründasid kreeklased Pärsia sõjalaevu. Varsti selgus, et madal Salamise väin on küllalt soodus võitluseks kreeklaste väikestele, mitte aga pärslaste suurtele sõjalaevadele. Viimased ei saanud vabalt liikuda ja olid üksteisele tülinaks. Võitlus kestis 12 tundi. Pärsia suur ning hästivarustatud sõjalaevastik sai hävitavalt lüüa ja oli sunnitud taganema.

74. **Plataia ja Mykale lahing a. 479 e. Kr.** Salamise lahingu järel tegi Themistokles ettepaneku sillad Hellespontosel hävitada ja pärslaste taganemistee sulgeda. Themistoklese ettepanek ei leidnud poolehoidu. Xerxes viis sõjaväe T e s s a a l i a s s e talvkorterisse ja läks ise üle Hellespontose Väike-Aasiasse.

A. 479 e. Kr. tungisid pärslased jälle Kesk-Kreekamaale. Otsustav lahing löödi P l a t a i a juures Boiootias. Kreeklased võitsid seal täielikult. Kes pärslastest ei langenud võitluses, need põgenesid kodumaale. Samal aastal hävitati ka Pärsia sõjalaevastiku jäänused M y k a l e neeme juures.

75. **Deelose meriliidu asutamine a. 478 e. Kr.** Pärast Plataia ja Mykale lahingut jätkusid võitlused kreeklaste ja pärslaste vahel. Sõjad lõppesid alles a. 449 e. Kr., aga otsustavaid muudatusi nad enam ei toonud. Et sõda pärslastega edukamalt pidada, lõid Egeuse mere saarriigid ja kreeka asulinnad kuni Musta mere rannikuni m e r i l i i d u. Igal liidu liikmel oli muidugi kohustusi. Suuremad neid ehtasid sõjalaevu ja varustasid neid meeskonnaga. Vähemad maksid makse liidukassasse, mis asus D e e l o s e saarel Apolloni templis. Vana Peloponnesose liidu kõrvale oli tekkinud võimas meriliit. Nagu teame, oli esimeses juhtivaks riigiks S p a r t a, kuid teises kuulus juhtiv koht A t e e n a l e.

76. **Kreeka-Pärsia sõdade tagajärgi.** Hellas oli jälle vaba. Tugeva sõjalaevastikuga valitsesid hellenid Egeuse merd, kuhu Pärsia sõjalaevad ei võinud enam ilmuda. Ka Väike-Aasia kreeka asulinnad saavutasid uuesti iseseisvuse.

Kreeklased armastasid oma kodumaad, neil olid vahvad sõdurid, head juhid ja relvad. Seetõttu nad saavutasid võidu, mis sisendas neile tugevat enesetunnet ja rahvuslikku uhkust. Nad pidasid end siitpeale esimeseks rahvaks maailmas. Eriti nähtavalt ilmsid võidu tagajärjed Ateenas. Vabadus ja kõrge iseteadvus lõid seal soodsad eeldused teaduse, kunsti, kirjanduse ja majandusliku elu arenguks.

77. **Themistoklese saatus.** Pärast Salamise lahingut pidasid kõik kreeklased Themistoklest Hellase päästjaks. Kui jälle Olümpias pidustusi korraldati, oli kõikide tähelepanu koondunud temale. Kuid temagi sai tunda rahva muutlikku meelt. Vastased süüdistasid teda sõpruses pärslastega. See süüdistus oli aluseta, kuid Themistokles oli ometi sunnitud killukohtu otsusel maalt lahkuma. Ta põgenes Xerxese poja juurde. Seal ta leidis sõbralikku vastuvõtmist ja seal ta pagulasena surigi.

Ateena õitseng Periklese ajal, a. 465—429 e. Kr.

78. **Perikles.** Ateena riigi suurimaks juhiks oli Perikles, kelle isa oli Mykale lahingu võitja ja vana-vanaisa tuntud rahvaõiguste kaitsja Kleisthenes. Periklesel olid head anded ja head õpetajad, mistõttu ta omandas hea hariduse ja põhjalikke teadmisi.

Perikles.

Varakult ilmnis tal haruldane kõneand ja oskus teisi veenda. „Perikles kannab välku ja müristamist keelele,“ ütlesid ateenlased. Kuid ta ei armastanud esineda sageli, et mitte saada rahvale vastumeelseks. Perikles polnud rahva meelitaja. Ta ütles kuulajaile seda, mida mõtles. Asudes kõnelema ta palus jumalaid, et need ei laseks teda tarvitada ühtki liigset sõna.

Perikles oli pika kasvuga ja sale, targa ning alati tõsise näoilmega mees. Ta kõndis aeglaselt ja hoidis sel puhul käsi üleriidesse mähkitult. Kõneles pisut kiiresti, aga alati sõbralikult. Periklesele oli omane silmapaistev külalislahkus. Ta vestles meelsasti oma kodus kunstnike, kirjanike ja

teadlastega, küllakutseid aga ei võtnud ise peaaegu kunagi vastu; lõbusad pidusöömingud talle ei meeldinud.

Periklesele oli võõras auahnus ja omakasu. Kogu jõu ta rakkendas selleks, et viia õitsele Ateena riiki. Seejuures ta taotles peamiselt kolme eesmärki: 1) püüdis süvendada Ateena rahvalitsust ehk demokraatiat; 2) püüdis suurendada riigi ainelist jõukust ja teha Ateenast juhtiv riik kogu Hellases; 3) hoolitses silmapaistvalt Ateena kaunistamise eest.

Rahval oli Periklese vastu harukordne usaldus, lastes teda üle 30 aasta Ateena riiki juhtida. 15 aastat järgemööda ta oli sõja-pealikuks, missugune amet oli Deelose meriliidu loomisest saadik väga vastutusrikas ja peaaegu tähtsaim riigis. Periklese käsutuses oli Ateena maa- ja merevägi kui ka riigikassa.

Nimeldasa valitses Ateenas küll rahvas, kuid tegelikult juhtis riiki üks isik — Perikles.

79. Rahva õiguste laiendamine. Perikles valitses riiki rahva huvides ja rahva kaudu. Ta hoolitses selle eest, et rahva (deemose) õigused järjest laieneksid ja et kodanikud saaksid antud õigusi kasustada. Periklese ajal said Ateena kodanikud kõik üheõiguslikuks. Igaühel oli õigus pääseda mistahes riigiametisse. Polnud mingit vahet selles suhtes rikka ja vaese, aadliku ja mitte-aadliku vahel. Kuid riigiametid olid auametid, mille eest ei maksetud tasu. Vaeseile kodanikele tekkis selle tagajärjel suuri raskusi, sest polnud kerge loobuda igapäevasest tööst selleks, et kulutada aega riigiametis. Periklese algatusel toimus siin muutus selles mõttes, et hakati riigi poolt palka maksuma kohtunikele, riiginõukogu liikmeile ja ka kodanikele rahvakoosolekuist osavõtmise eest. Peale selle võimaldati vaeseile tasuta osa võtta tähtsaist pidustus-test ja teatrietendustest. Riik lunastas neile selleks pääsmed.

Periklese ajal langes areopaag, aadli võimu viimane kants. See oli rahvajuhtidele kaua olnud pinnaks silmas, sest ta võis tühistada rahvakoosoleku otsuseid. Seega polnud võimatu, et ta pidurdas vajalikke uuendusi rahva kasuks. A-st 462 e. Kr. kaotas areopaag säärase õiguse. Niisamuti muutus tühiseks ta tähtsus kohtupidamise alal. Kõrgeimaks kohtuasutiseks sai siit-peale rahvakohus ehk heliaia.

80. Rahvakohus. Rahvakohus koosnes 6000 liikmest. Need valiti iga aasta niisamuti loosi läbi nagu riiginõukogugi liikmed. Kohtupidamine oli avalik ja iga kodanik võis seda pealt kuulata. Kohtunikud istusid puupinkidel. Nende eesistujaks oli arhont, kes asus tavaliselt kõrgemal kohal. Kohtupidamine algas palvega, millele järgnes süüdistuse ettekandmine kohtusekretäri poolt. Siis algasid kaitsjate kõned, mida kohtunikud kuulasid rahulikult pealt. Hiljem nad tegid otsuse südametunnistuse järgi, milleks iga kohtunik laskis urni kas musta või valge kuuli. Kui lugemisel leidis urnis rohkem musti kuulikesi kui valgeid, oli kaebealune süüdi mõistetud.

81. **Rahvakoosolek.** Rahvalitsus ehk demokraatia sai Ateenas täiuslikuks Periklese ajal. Rahvas otsustas riigiasju rahvakoosolekul ja oma esindajate kaudu riiginõukogus. Riiginõukogu otsused kuulusid rahvakoosoleku kinnitamisele. Viimased toimusid lageda taeva all Pnyx'i väljakul, linna lääneosas. Juba neli päeva enne koosoleku algust lehvis seal lipp, kutsudes kodanikke tähtsaid küsimusi otsustama. Väljakut piiras koosoleku ajal nõör ja sisse pääsesid need Ateena kodanikud, kes olid vähemalt 20 aastat vanad. Koosolek algas lipu langetamisega. Kohe selle järel ohverdasid preestrid jumalaile ja palusid neilt õnnistust riigile, ta juhtidele ja koosolekule. Needusi läkitati neile, kes kerge-meelselt tulid oma kõnedega rahvast võrgutama. Ohverdamisega ühenduses pritsiti koosolekupaigale ohvrilooma verd.

Koosoleku avas tavaliselt üks riiginõukogu liikmeist ja tegi teatavaks riiginõukogu otsused arutusele tulevate küsimuste kohta. Pärast seda esinesid kõnelejad. Sõnaõigus oli igal koosolijal. Iga kõneleja astus selleks kõnetooli (kaljusse raiutud poolringi-kujulisse ruumi) ja pani pähe mürdipärja, mis tähistas kõneleja isiku puutumatumust. Rahva kohuseks oli hoolega ja kõnet segamata kuulata. Korrarikumised tõid kaasa karistusi. Kõnede lõppedes oli iga koosolija kohus võtta seisukoht, erapooletuks jäämine polnud soovitatav. Hääletamine toimus käte ülestõstmise abil ja vastu võetud otsused said seaduseks.

82. **Ateena mereriik.** Perikles tegi demokraatlikust Ateenast esimese riigi Hellases. See toimus järk-järgult. Ta paisutas järjest oma kodulinna võimu Deelose meriliidus. Aegapidi jäi laevade ehitamine ja nende varustamine Ateena hooleks. Teised liidu liikmed maksid ainult makse. Liidu laevastik sai seega Ateena laevastikuks. Viimane ristles alatiselt Egeuse merel, külastades kord üht, kord teist liidu linna ja valvates nende julgeoleku järele. Liidu kassa toodi Deelose saarelt Ateenasse ja ateenlased hakkasid kasustama seda oma äranägemise järgi. Ateenast sai sel teel liidu valitseja, Deelose meriliidust arenes võimas Ateena mereriik.

83. **Uus Ateena.** Kreeka-Pärsia sõdade ajal hävitati Ateena linn pärslaste poolt. Lühikese ajaga kerkis vana linna varemeile uus Ateena. Uueski linnas olid tänavad kõverad, sillutamata ja tolmused, kuid elamud muutusid endistest märksa nägusamaks. Elanikkude arv võrreldes Soloni ajaga oli tublisti tõusnud. Kreeka-Pärsia sõdadest alates kuni järgmise sajandi keskpaigani kõikus see 150 ja 350 tuhande vahel. Selle arvu hulka kuulus ka küllal-

daselt orje ja metoike. Viimased olid välismaalased, kes elasid püsivalt Ateenas. Seal nad tegelesid tööstuse ja kaubanduse alal, aga neil puudusid Ateena kodaniku õigused. Orjad tegid mitmesuguseid töid. Neid kasustati koduse majapidamise juures, tööstuses, põllumajanduses, sadamatöödel jne. Orjade töö arvel hoidsid Ateena kodanikud aega kokku. Neile avanes seega muretum võimalus aega kulutada mitmesuguseks muuks tegevuseks. Täieõiguslike meeskodanike arv Periklese-aegses Ateenas oli umbes 42 000.

84. **Tööstus.** Ateena oli tähtis tööstuslinn. Seal leidis hulk mitmesuguseid töökodasid. Osalt need kuulusid Ateena kodanikele, osalt aga metoikidele. Et aurujõud, elekter ja masin olid tol ajal tundmatud, toimus varade valmistamine käsitsi. Töökoda, kus töötajate arv ulatus sajani, loeti juba suurettevõtteks. Töökodades töötasid Periklese ajal tavaliselt vabad mehed. Töö Ateena töökodades oli mitmekesine. Valmistati mööblit, villaseid kangaid, rätikuid, töö- ja tarberiistu, relvi, riideid, jalatseid, vaase jm. Tööstussaadustest saadi välismaal head hinda, mistõttu kasvas töösturite rikkus ja sissetulek.

85. **Kaubandus.** Maailma kaubanduskeskuseks Periklese ajal olid Ateena ja selle sadam Pireus. Nagu teame, asetses viimane küllal lähedal Ateenale, olles viimasega ühendatud kolme tugeva müüri abil. Need laskis ehitada Perikles, selleks et vaenlane ei saaks sõja korral Ateenat merest eraldada. Pireuse sadamas leidis Ateena sõjalaevastik, sealsamas seisis alati ka hulk kaubalaevu. Sinna veeti kõigist tuntud maadest mitmesuguseid kaupu: Hispaaniast ja Küprose saarelt toodi vaske, Sitsiiliast vilja, Egiptusest elevantilud, papüürust, lõuendit, Rhodoselt rosinaid ja kalleid veine. Musta mere äärest toodi vilja, kalu, villa, Traakiast ja Makedooniast puid laevade ehitamiseks; Deelose saarelt — kuulsalt orjaturult — saadi orje. Pireusest sõitsid laevad lähedastesse ja kaugeisse maadesse, viies sinna Ateena tööstustooteid, õli, mett, marmorit jm. Sadam andis riigile head sissetulekut, mida saadi peamiselt tollidest.

86. **Raha.** Kaubavahetust soodustas veel tunduvalt Ateena usaldusväärne raha, mida valmistati peamiselt hõbedast. Tähtsamaiks rahaühikuiks olid talent ja drahm. Ühel küljel oli neil tavaliselt Pallas Athena pea, teisel öökulli ja õlipuuoksa kujutis. Kaubandusega käsikäes arenes Ateenas raha laenutamine ja hoiule

võtmine. Rahalaenutamiseks võis kergesti rikkaks saada, sest laenuprotsent oli kaunis kõrge (12—18). Raha laenajaiks ja hoiulevõtjajaiks olid peamiselt kas templikassad või pankurid.

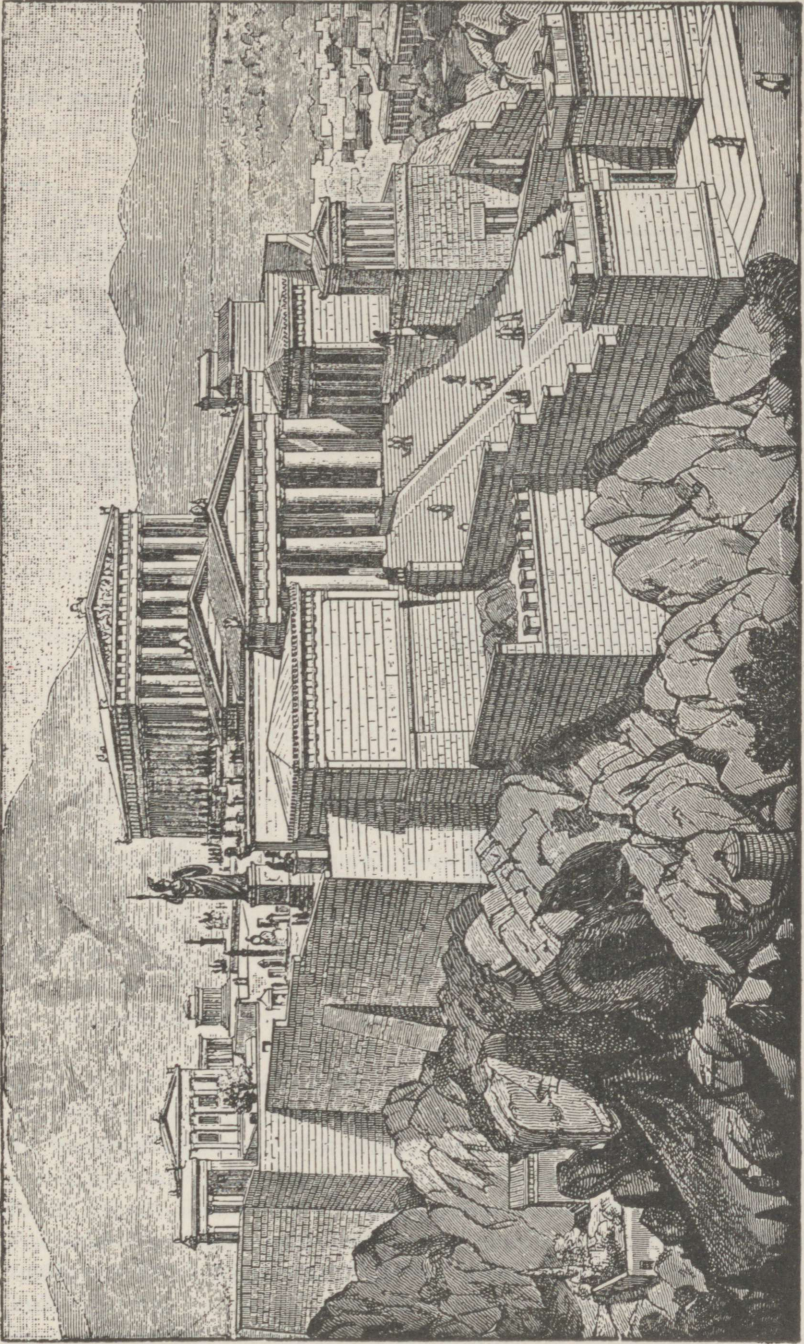
87. Ateena turg. Osa kaubanduslikust tegevusest avaldus Ateena turul. See oli niisama mitmekesine kaupade poolest kui meieaegne turg. Seal müüdi liha, leiba, juustu, kalu, mett, puu- ja aedvilja. Viimaseist tarvitasid Ateena vaesemad elanikud ohtrasti sibulat ja küüslauku. Turul müüdi aga ka mitmesuguseid Ateena tööstussaadusi. Seal oli riideid, vaase, kausse, kruuse, lampe, lusikaid, nõelu, õngi jm. Igal kaupmehel oli oma pood, kust ta valju häälega pakkus kaupa.

Ateena turg täitis muidki ülesandeid. Iga päev enne lõunat oli seal palju rahvast. Turu idaosas leidsid õhu- ja varjurikkad sammasruumid. Seal võisid uudishimulikud ateenlased üksteist kohata, seal saadi teada uudiseid ja vaieldi. Turul viibisid peamiselt mehed. Ka kodumajapidamise jaoks tegid nemad sisseoste.

Elu võrreldes Soloni ajaga oli muutunud. Tol ajal liikus Ateena turul uhkelt maaomanik-aadlik, Periklese ajal aga kaupmees, tööstur. Ateena polnud enam endine kehv põllumajandusriik, vaid oli muutunud jõukaks tööstus- ja kaubanduskeskuseks.

88. Ehitisi Akropolisel. Ateena muutus Periklese ajal tõeliseks kunstilinnaks. Sinna asus elama kunstnikke kõigest Hellase osadest. Tolle aja kuulsaim raidkunstnik oli Pheidias, kelle töö oli Olümpia Zeus. Viimane kehastas sedavõrd hästi jumalate ja inimeste isa, et kreeklased ütlesid tahtmatult: „Emb-kumb, kas ilmutas Zeus end Pheidiasele, või käis viimane ise Olümpose mäel teda vaatlemas.“ Pheidias oli Periklese sõber. Tema ja mitmete teiste kunstnike kaasabil õnnestuski Periklesel rikastada Ateenat kunstipäraste ehitistega. Need asetsevad peamiselt Akropolisel — Ateena linnamäel, mis muutus mingiks kunstimuseumiks.

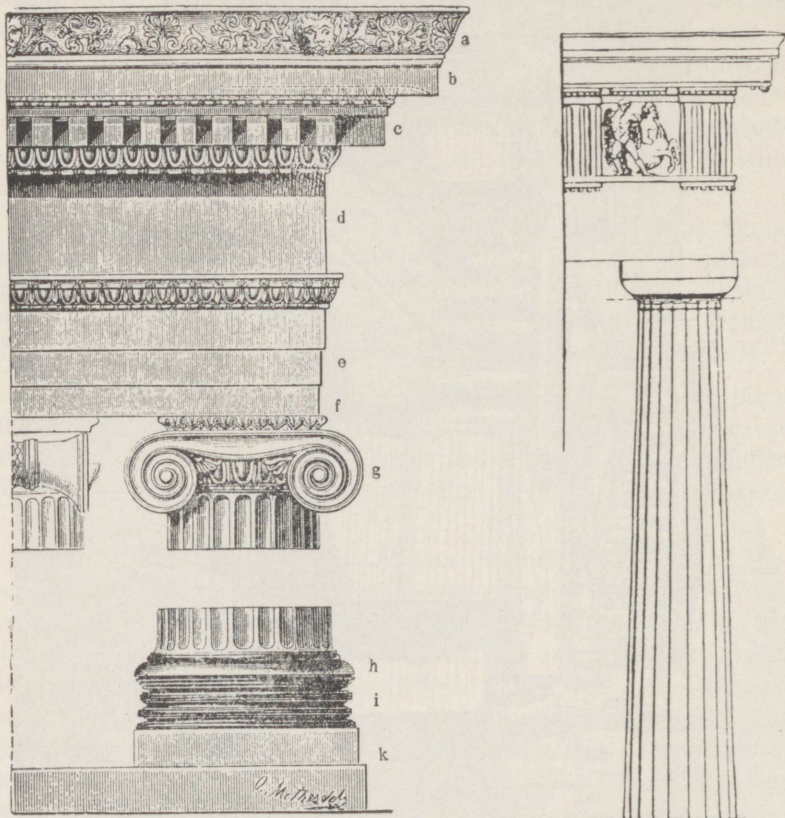
Tee Ateena linnamäele viis läbi marmorist toredusvärvate ehk propüleede. Akropolisel nägi vaatleja kõigepealt Pallas Athena pronksist kuju, mis oli 16 meetrit kõrge. Jumalanna läikiv kiiver ja kuldne odaots paistsid kaugele merele. Temast pahemat kätt asetses Erechtheioni ja paremat kätt Parthenoni tempel. Viimane oli ehitatud valgest marmorist ja pühendatud Pallas Athenale. Sambah ümbritsesid templit. Selle hämaras valguses asetses Pallas Athena kuju, mis ka oli valmistatud Pheidias poolt, kullast ja elevantiluust, ja kandis kuldseid

Ateena Akropolis.

riideid. Akropolise kaguküljel asetses teater, mis oli pühendatud Dionysosele.

Kreeka ehitistes ilmneb kaks tähtsat ehitusviisi ehk stiili: üht nimetatakse dooria, teist joonia stiiliks. Erinevus ühe

Joonia sammas.

Dooria sammas.

ja teise ehitusviisi vahel avaldub samba kujus. Dooria stiili sammas oli raskepärane ja toetus vahenditult alusele; olles 5 korda nii kõrge kui lai, ta näis tüsedana. Samba lõpposa ehk kapiteel oli lihtne. Joonia sammas toetus erilisele vahealusele. Ta oli 8 korda kõrgem laiuselt ja näis seepärast sihvakana. Joonia samba kapiteel omas tigukarbi-taolist ilustist. Dooria sammas andis ehitisele tõsise ja pühaliku ilme, joonia samba kaudu muutus ehitis röömsaks ja kergeks. Dooria stiili ehitis oli Parthenoni tempel Akropolisel; Erechtheion oli ehitatud joonia stiilis.

89. **Ateena kasvatus.** Nagu kogu elu Ateenas, nii erines ka sealne kasvatus tunduvalt Sparta omast. Spartas arendati poisse tubliks just kehaliselt, vaimuharidus aga jäi tagaplaanile. Teisiti olid kujunenud kasvatuselud Ateenas. Sealse kasvatuses eesmärgiks oli arendada tervet vaimu terves kehas; seega osutati tähelepanu mõlemaile — nii vaimule kui kehale. Hariduseandmine oli Ateenas peamiselt vanemate mureks ja need võtsid oma kohustusi küllalt tõsiselt. Ateenas oli ainult erakoole ja sinna läksid poisslapsed alates 7. eluaastast. Neid õpetati seal kõigepealt lugema, kirjutama ja arvutama. Kirjutati vahatahvleile metall- või luukrihvliga, mille üks ots oli terav kirjutamiseks ja teine lai ja ümmargune kirjutise kustutamiseks, õigemini vahapinna tasandamiseks. Vahetevahel loeti Homerose lugulaule või oma aja kuulsamaid kirjanikke. Ilusamaid ning väärtuslikumaid palu õppisid poisid pähe.

Kreeklased armastasid väga muusikat. Muusikaga mindi lahingusse ja muusikat kasustati nii suuremate kui vähemate pidustuste puhul. Muusika ülendas meelt ja õilistas hinge. Poisid õppisid juba koolis kannelt ja flööti mängima ja ilusaid laule laulma. Poistelt nõuti viisakat käitumist. Kodunt kooli ja koolist koju nad pidid minema vaikselt ja kärata, silmad maas ja käed peidetud mantlisse. Turule polnud neil üldse õigust minna. Sageli oli poisi saatjaks vanem ori — *p e d a g o o g*. Mõnikord see istus koguni õppetöö ajal kooliruumis, kõver kepp käes ja jalad ristas. Säärase pedagoogi saatel liikus poiss tavaliselt kuni 16. eluaastani. Ori-pedagoog õpetas talle korralikku käitumist kodu, koolis ja tänaval. Noortes püüti kasvatada sõnakuulelikkust ja austust vanemate vastu. Kes oli kunagi isa või ema lõõnud, ei võinud esineda rahva koosolekul. Kehaliselt arendati poisse mitmesuguste kehaliste harjutuste ja tantsu abil.

T ü t a r l a p s e d Ateenas koolis ei käinud. Neid õpetas ja kasvas kodus ema sel määral, kuivõrd ta ise oskas.

90. **Gümnaasiumid.** 18-aastaselt oli Ateena noormehel kool juba ammu seljataga. Kel oli aega ja tahtmist, läks edasi *g ü m n a a s i u m i* (*gymnasion*). Ateenas oli kolm gümnaasiumi. Need olid tol ajal peamiselt võimlemispaigad. Soovi korral käisid seal ka vanemad, täiskasvanud isikud. Gümnaasiumi avaral õuel võimeldi vilunud õpetajate juhatusel või jälle maadeldi, heideti ketast, joosti, hüpati jne. Vastav õpetaja valvas selle järele, et harjutustes valitseks mõõdukus. Kehalist puhtust peeti silmas. Pärast harjutusi pesti keha tolmust ja higist puhtaks, supeldi ja karastati end duši all. Kes soovis, see pärast vestles ja jalutas; kes soovis, võis ka oma teadmisi rikastada.

Gümnaasiumi õue ümbritsesid s a m m a s s a a l i d. Seal võis kuulda tublide õpetajate ettekandeid ja õpetajatega mõtteid vahetades end vaimselt täiendada. Muu hulgas õpiti seal ka kõnekunsti ehk retoorikat, mida ateenlased kõrgesti hindasid.

91. **Ateenlaste elamud ja nende sisustus.** Vanemal aegadel armastati Ateenas Idamaa eeskujul toredust. Periklese ajal aga pääses eluviisides mõjule üllatav lihtsus. Säärane muutus oli ühenduses Kreeka-Pärsia sõdadega: võit pärslaste üle tähendas ka võitu idamaise toreduse üle.

Ateena linn oli ümbritsetud müüriaga. Seetõttu polnud võimalik laiutada elamute suurusega. El a m u a v a r a m a k s o s a k s o l i õ u, mis oli koduse elu keskuseks. Seal veedeti vaba aega, puhati väsimust ja vesteldi külalistega. Kui ilm polnud vihmane, kasutati õue ka einetamiskohana. Teised ruumid asetsesid enamvähem ümber õue. Tänava pool olid töökojad, laduruumid, hobustetallid jne. Nende vastas, teispool õue asetses s a a l, mis oli tavaliselt määratud ainult meestele. Seal võttis perekonnaisa sageli vastu oma külalisi, seal korraldati ka perekondlikke pidustusi. Saali kõrval leiduvad ruumid kuulusid naistele. Nagu naistel, nii olid ka meestel oma eri eluruumid. Jõukail kodanikel oli elamutaga a e d. Seal kasvas mitmesuguseid viljapuid; aia nurka oli ehitatud saun. Viimast kasustasid mehed siiski vähe. Nad läksid meelsamini linna ülds sauna, kus sai näha sõpru ja tuttavaid ja nendega vestelda.

Ruumide s i s u s t a m i s e l peeti silmas üksnes hädavajalikku. Esemel, mis sobisid ainult kaunistamiseks, tarvitati vähe. Iga ruumi seinad olid paigutatud madalad pingid. Need olid kaetud Idamaa eeskujul polstriga ja määratud istumiseks. Istumiseks tarvitati muidugi ka leentoole ja seljatoeta istmeid. Riiete, lauanõude ja mitmesuguste muude esemete hoidmiseks olid madalad kirstud ja kastid, mis olid sageli väga kauni välimusega. Nagu Idamaal, nii sõid ka Ateenas mehed lamades. Kaunis mugavaks lamamisvahendiks sobis sohva, mida kasustati ka magamiseks. Ruumide kunstlikuks valgustamiseks tarvitati õlilampi või peergu. Päeval tungis valgus üksikuisse ruumesse kas õue- või välisseina avauste kaudu, klaasaknad aga puudusid.

92. **Riided ja ehted.** Nagu muiski eluviisides, aeti ka riietumises varem aegadel rohkesti taga toredust. Periklese ajal pöördu riie tumises tagasi lihtsusele, mis ilmnes eriti meeste juures. Endised toredad purpurmantlid, kirjud poolkuued ja kuldkaunististega kehakatted kadusid. Egiptuse linase asemel hakati kandma ohtrasti kodumaa villast riie. Meeste alusriideks oli käisteta särk

ehk k i t o o n, mis ulatus põlvedeni. Sellel kanti võõd puusadest natuke kõrgemal. Üleriideks oli nelinurkne piklik riidetükk, n n. h i m a t i o n, mis kattis kogu keha; vabaks jäi ainult parem käsi. Sõrmes kandsid mehed pitserisõrmust ja jalas s a n d a a l e. Juuksed olid lõigatud lühikeseks ja peakatte järele polnud sealses kliimas erilist vajadust.

Naiste vajalikuks alusriideks kujunes niisamuti k i t o o n, mis oli meeste omast märksa pikem, ulatudes maani. Kitoonil kanti kas teist peaaegu niisamasugust või mõnd muud üleriidet. Ateenlanna riietus oli lihtne, aga maitsekas. Jalanõudeks tarvitasid naised sandaale nagu mehedki. Juuste hoidmiseks oli köidetud ümber pea lint. Mõned kasustasid samaks otstarbeks ka juustevõrku. Vajalikuks tualettesemeks sai peegel. See oli kujult ümargune ja valmistatud läikivast metallist, käepidemeks aga oli tavaliselt iludusjumalanna kuju.

93. **Toit.** Ateenlased sõid päevas kolm korda ja seejuures kaunis mõõdukalt. Peamiselt tarvitati taimtoitu, nagu nisu- ja odrakooke, kaunvilja, kapsaid, salateid, küüslauku, sibulaid, viinamarju jne. Lihapraad oli peamiselt pidutoiduks. Pea-söömaegu oli ateenlastel õhtu hilja, päikese loojenemise ajal. Pärast õhtusööki korraldati mõnikord meestevaheline koosviibimine, kus pakuti juustu, soolakooke, viigimarju, datleid, mandleid, meloneid ja veini. Veini armastasid ateenlased juua veega lahjendatult, sest purjusolekut põlati. Peale selle vesteldi sääraseil koosviibimistel, vaieldi, lauldi isamaalikke laule ja kuulati muusikat.

94. **Naiste elu Ateenas.** Ateena mehed veetsid peaaegu terve päeva väljaspool kodu. Nad olid kas tööl, turul, rahvakoosolekul või mujal. Seevastu möõdus n a i s e aeg peamiselt k o d u, sest tema hooleks oli lastekasvatamine, niisamuti kodused tööd ja toimingud. Naised valmistasid sööki, ketrasid, kudusid ja õmble sid riideid. Neis tõis aitasid neid orjad. Naiste käsitöist olid paljud väga ilusad ja väärtuslikud. Iga nelja aasta tagant viidi Pallas Athenale kallis kingitus. See oli kullaga tikitud kehakate, mille olid valmistanud Ateena naised. Vaba aega kasustasid naised mitut viisi. Mõned armastasid tuttavatega vestelda, teised mängisid palli. Leidus ka neid, kes mängisid kannelt või flööti. Sääraseid naisi, kes teenisid väljaspool kodu endale elatist, oli vähe. Neiks osutusid mõned lille müüjad, pärjapunujad, kandlemängijad, flöödipuhujad ja tantsitarid. Vaasitöökodades teenisid mõned naised vaaside maalijaina. Ateena naistel polnud vaba liikumise võimalus suur. Turul nad ei käinud, teatrisse ja võistlusmängu-

dele nad ei tohtinud minna. Sinna läksid nii pealtvaatajaina kui ka osavõtjaina ainult mehed. Erandiks olid mõned tähtsad pidustused Pallas Athena auks, millest võisid osa võtta ka naised. Koduseid pidulikke sööminguid valmistasid ette muidugi naised, kuid ükski neist ei võinud ilmuda meeste seltskonda. Nagu teame, ei

käinud tütarlapsed ka koolis. Nende hariduse ja kasvatuse eest hoolitses ema. Ometi leidis Ateenas ka haritud naised. Üks sääraseist oli Periklese abikaasa Aspasia, kelle mõistust ja teravmeelsust paljud imetlesid.

Kreeka naised.

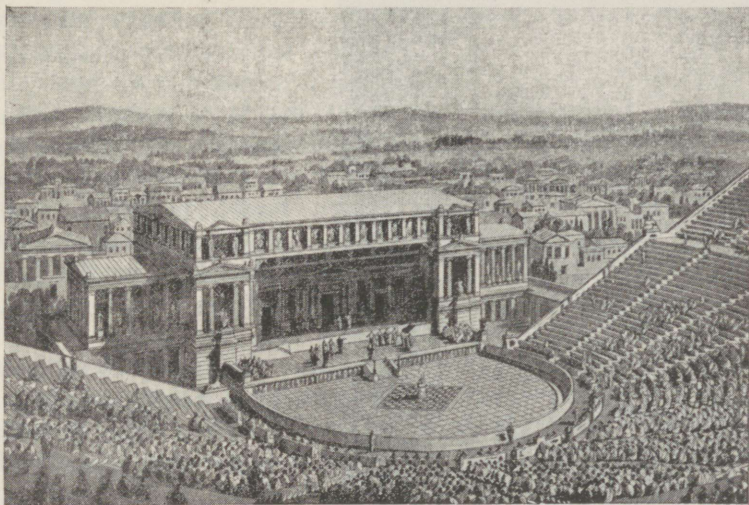
kevade tulekul, ja sel puhul valitses kõikjal rõõmus meeleolu. Ühtlasi toodi tänuohvreid Dionysosele, milleks külaelanikud kogunesid kuhugi mäenõlvakule. Mäejalale ehitati altar, mille ümber kogunes laulukoor. Selle liikmed kandsid tammelehtedest habemeid ja viinamarjaväätidest pärgi. Mähkinud oma sääred sokunahkadesse, nad meenutasid Dionysose saatjaid — saatüeid. Koorist eraldus esilaulja, kandes ette lugusid viinajumala elust, ja tolele vastas koor. Ühtlasi toimus ohverdamine ohvrialtari. Vähehaaval eraldus koorist enam isikuid (kuni kolmeni). Nad kõik võtsid osa Dionysose lugude ettekandmisest ja koor vastas neile oma lauludega. Sääraseist ettekandeist viinajumala pidustuste puhul areneski kreeka näidendid ehk drama. Esmajärgulise tähtsusega oli Kreekas tragöödia ehk kurbumäng. Tragöödia tähendab sõna-sõnalisel tõlkes sokulaulu. Nagu juba mainitud, olid ju tegelased mähkunud sokunahkadesse. Algul olid tragöödia sisuks üksnes Dionysose kannatuslood, hiljem aga mitmekesisitati tragöödia sisu ja Dionysose lugude kõrval tulid ettekandmisele sündmused teistegi jumalate ja kangelaste elust.

Tragöödia kõrval arenes Dionysose pidustustest ka komöödia ehk lõbumäng. Sõna-sõnalisel tõlkes tähendab

95. Kreeka teater.

Nüüdisaja teater on saanud alguse Kreekas, arenedes välja pidustustest viinajumal Dionysose auks. Neid korraldati iga aasta kogu Hellases, sügisel viinamarjade kogumise ajal ja

komöödia lõbusa salga laulu, sest Dionysose pidustused kandsid paiguti väga lõbusat iseloomu. Ohtrasti maitsti valminud veini. Pärj peas liikusid rõõmsad talupojad tantsides ja lauldes ringi. Vahe! eraldus rahva hulgast mõni teravmeelsem, asus nähtavale kohale ja alustas kõnelusi kaaslastega, sageli külvates neid üle naeru ja pilkega. Mõnikord püüdis säärane isik naeruvääristada kedagi kaaskodanikest või koguni riigitegelast. Ta moonutas vastavalt oma häält ja tegi erilisi kehaliigutusi. Lõbus naer ja vahele-

Kreeka teater.

hüüded kostsid rahva hulgast. Säärasteist lõbusaist sündmustest Dionysose pidustuste puhul areneski komöödia. Koguni jutustused Dionysose ülemeelikuist seiklustest andsid ainet komöödiale. Teatrielu puhkes õitsele Periklese-aegses Ateenas, sealne demokraatlik kord ja sõnavabadus löid selleks soodsad eeldused.

96. **Dionysose teater Ateenas.** Dionysose teater asetses Akropolise kaguküljel. Publiku istekohtad olid lageda taeva all poolringis, kusjuures iga järgmine poolring oli eelmisest kõrgem. Nii võisid pealtvaatajad ettekandeid hästi jälgida. Alumised istekohtad valmistati marmorist, ülemised olid kaljusse raiutud. Teater mahutas 30 000 pealtvaatajat. Istekohtade ees oli poolringi-kujuline plats — orkestra, mille keskele oli ehitatud ohvrialtar. Selle ümber liikus koor, kelle laul vaheldus näitlejate kõnega. Orkestra taga, poolringi sirgel küljel asetses näitelava, mis oli ehituselt väga lihtne. Alguses see oli näiteseinteta. Hiljem

tekkisid needki, kuid neid ei vahetatud ettekannete ajal kunagi. Eesriiet kreeka teater ei tundnud. Ateenas korraldati kaks korda aastas teatrietendusi: kord kevadiste ja teine kord sügiseste Dionysose pidustuste ajal. Etendused kestsid järgemööda kolm päeva, Nad algasid hommiku vara ja lõppesid õhtu hilja. Päeva jooksul kanti ette 3 tragöödiat ja üks komöödia. Vastavalt oma osadele tarvitasid näitlejad m a s k e. Neis ilmnes viha, kurbus ja rõõm. Maski näojooned olid näha kaugemailegi teatris viibijaile. Peas kandsid näitlejad parukat. Jalas olid neil erilised kõrgete kontsadega ja paksude taldadega lavasaapad ehk koturnid, seljas pikad vateeritud riided ja käes suured teatrikindad. Seetõttu muutus näitleja kuju märksa suuremaks ja oli hästi jälgitav kõigile teatrisolijaile. Ateena teatri laval mängiti küll nii meeste kui ka naiste osi, kuid näitlejaiks olid eranditult mehed. Ateenas, niisamuti kogu Hellases, hinnati teatrit kõrgelt. Teatri küllastajate hulk oli alati suur. Nagu teame, hoolitses Perikles selle eest, et Ateena vaesed kodanikud võiksid tasuta teatris käia. Kogu Hellases sarnlesid teatrid oma ehituselt enamvähem üksteisega.

97. **Kreeka näitekirjanikke.** Pärast hiilgavaid võite pärslaste üle puhkes Kreekas õitsele ka näitekirjandus. Kreeka näitekirjanikud Aischylos, Sophokles ja Euripides lõid väärtuslikke teoseid. Neid imeteldi tol ajal ja imetellakse tänapäevalgi. Kuulsaim kreeka näitekirjanik oli Sophokles, kelle elu möödus harukordselt õnnelikult. Ta omas häid andeid ja head haridust, oli rõõmsa iseloomu ja meeldiva käitumisega. Ta võlus inimesi alati oma isikuga. Ta parimaks sõbraks oli Perikles. Sophoklese tuntuim teos on „Kuningas Oidipus“. Selles näeme, kuidas Oidipus oma isa tappis ja emaga abiellus, ilma et ta ise seda oleks tahtnud või teadnud. Avastanud lõpuks oma raske eksimuse, ta pimestas enda ja rändas pimedada kerjusena võõrsile. Selles teoses avaldub kõigis kreeka draamades käsitletud peamõte: ei inimese tarkus ega kangelaslik jõud suuda midagi teha jumalate tahtmise vastu; inimene ei pääse oma saatuse eest, vaid sellele tuleb igäihel alistuda. Uskusid ju kreeklased niisamuti, et igale inimesele on ta saatuse jumalate poolt ette määratud. Sophoklese kuulsaimaks näidendiks oli „Antigone“. Seal ta näitab, et inimeste käsi käib hästi, kui nad alistuvad riigi seadustele ja jumalate poolt määratud saatusele.

98. **Kreeka filosoofe.** Kreeka teaduse hälliks olid asulinad, peamiselt Väike-Aasias. Asulinlaste esimesteks õpetajaiks

teaduste alal olid babüloomlased ja egiptlased. Vana Idamaa rahvaste teadused olid seotud tegeliku eluga, seega praktilist laadi. Peale selle nad sisaldasid aga ka palju ebausku. Kreeklased püüdsid vabastada teadust ebausust. Nemad uurisid teadust selleks, et leida tõde.

Kreeka teaduseuurijad tegelesid matemaatikaga, astronoomiaga, maateadusega, arstiteadusega jne. Seejuures püüdsid mõned vastuseid leida üsna raskeile küsimustele. Neid huvitas näiteks see, kuidas on tekkinud maailm, kas inimesel on hinge, jne. Sääraste küsimustega tegelevaid teadlasi hüüti filosoofideks ehk tarkusesõpradeks.

Kreeka filosoofia rajaja oli Thales. Ta oli Soloni kaasaeglane ja pärit Mileetosest. Nagu Soloni, nii paigutasid kreeklased ka Thalese oma seitsme targa hulka. Thales arvas, et maa on kettakujuline ja asetseb vee peal. Kogu maailmgi olevat tekkinud veest. Paljude kaasaeglaste üllatuseks ta ennustas täpselt päikesevarjutuse, mis toimus 585. aastal e. Kr.

Pärast Thalest püüdsid maailma tekkimist selletada mitmed teised filosoofid. Nende arvamised läksid aga väga lahku. Ühed ütlesid, et maailm on tekkinud tulest, teised — maast, kolmandad — õhust. Periklese ajal ühendas Empedokles kõik need eri vaated ja väitis, et maailm on tekkinud neljast algainest, nimelt tulest, õhust, veest ja maast.

Sophokles.

Hoopis erinevaid mõtteid esitas maailma tekkimise kohta Demokritos. Ta oli Empedoklese noorem kaasaeglane. Demokritos väitis, et on olemas tühi ruum ja aine. Aine jaguneb osakesteks ehk aatomiteks, mis on sedavõrd väikesed, et neid palja silmaga ei või näha. Kõik nad liikusid kord ruumis. Seal nad sattusid üksteisega kokku ja moodustasid ühinedes maailmas leiduvad esemed. Aatomeist koosneb muidugi ka inimene, niisamuti ta hing. Hinge aatomid on väga õrnad ja väikesed. Surma puhul aga laguneb ka hing. Selle aatomid valguvad laiali. Demokritos arvas, et kõige parem on elada rõõmsas meeleolus. Kõik õnn ja õnnetus on inimese enese teha. Pole mingit saatust, mis juhib inimese elu.

99. **Ajalookirjutajad.** Kreeka tuntuim ajalookirjutaja on Herodotos. Ta oli küll pärit Väike-Aasiast, elas aga Periklese ajal Ateenas. Herodotost hüütakse „ajaloo isaks“. Ta kirjutas esimesena tolleaegsete maailma juhtivate rahvaste ajaloo. Tähtsam osa selles mitmeköitelises teoses on pühendatud Kreeka-Pärsia sõdadele. Herodotos oli väga teadmistehimuline ja reisis palju, külastades Egiptust, Babülooniast, Väike-Aasiat ja koguni Musta mere põhjarannikut. Kõik, mis ta kuulis ja nägi, ta paigutas hiljem oma teosesse. Ta kirjutas selleks, et ei ununeks suured ning imeväärased teod, mis inimesed olid korda saatnud. Herodotose teos lõpeb Kreeka-Pärsia sõdadega.

Herodotose nooremaks kaasaeglaseks oli Thukydides, kes kirjeldab Peloponnesose sõda. Ta kirjutas selleks, et inimesed õpiksid minevikust, kuidas korraldada oma elu tulevikus paremini.

Peloponnesose sõda.

100. **Vastuolud Sparta ja Ateena vahel.** Periklese ajal oli enamik Kreeka linnu kas Sparta või Ateena juhtida; ühel pool oli Peloponnesose liit ja teisel pool Ateena mereriik. Vastuolud Sparta ja Ateena vahel olid vanad. Juba Kreeka-Pärsia sõdade päevil nad võitlesid juhtiva koha pärast Hellases. Ateena mere-riigi kasvamine Periklese ajal aitas Spartas kadedust aina suurendada. Vastuolud esinesid peaaegu igal sammul. Kui puhkes kuski Hellase linnas võitlus deemose ja aadli vahel, siis leidis deemos toetust Ateenalt ja aadel Spartalt. Kui sattus mõni Peloponnesose liitu kuuluv kaubalinn Ateenaga vastuolusse kaubandus-

like huvide pärast, ta leidis alati toetust Spartalt. Ateena riigimehed vaatasid murega Peloponnesose poole ja nägid sealt sõjaohu tulevat. Seda pidas silmas Themistokles, kui ta Ateenale laskis müüri ümber ehitada. Sama hädahohtu pidas silmas ka Perikles, kui ta Ateena ja Pireuse ühendas pikkade müüridega ja sõjalaevastiku hoidis alati tugeva.

Säärases pinevas olukorras kujunes saatuslikuks Ateena tüli Korintosega paari asulinna pärast. Korintos oli võimas kaubalinn ja kuulus Peloponnesose liitu. Seal ta esineski kaebusega Ateena vastu ja Peloponnesose liit otsustas alustada Sparta juhtimisel sõda ateenlaste vastu. Nii puhkes vennatappev võitlus, mis kestis 27 aastat. Ateenlased hüüdsid seda võitlust Peloponnesose sõjaks, sest nende vastu võitles kogu Peloponnesose liit.

101. **Esimesi sõja-aastaid.** Sõjalised jõud oma iseloomult olid vastaseil kaunis erinevad. Peloponneselased olid tugevad maal, sest neil oli hea maavägi. Ateenlased olid tugevad merel. 300 head sõjalaeva seisis neil võitlusvalmis. Sellekohaselt kujunes ka sõja käik.

A. 431 e. Kr. tungisid peloponneselased Atikasse. Periklese kava kohaselt põgenesid sealsed elanikud varjule Ateena müüride taha. Maa aga langes saagiks vaenlastele. Kiiresti hävitati seal põllumehe aastakümnete ja koguni mitme põlve töö. Viinamäed rüüstati, kaevud aeti kinni, hobused sõtkusid põldudel vilja.

Perikles püüdis vältida võitlusi ülekaaluka vastasega maal. Küll aga laastas Ateena laevastik Peloponnesose rannikut.

Järgmisel aastal tabas Ateenat raske õnnetus: kaubalaevade kaudu toodi k a t k Idamaalt Pireuse sadamasse. Kohutav taud kanti sealt inimestega kuhjatud Ateenasse, kus ta levis pöörase kiirusega. Abi polnud kustki saada. Lootusetus ja meeleheide haarasid ateenlasi. Surijad ja laibad lebasid tänavail ja templeis. Elu laostus, austus jumalate ja seaduste vastu langes. Igaüks tundis, et elamiseks on jäänud ainult veel viivuks aega, mida püüti veeta meeletute lõbustustega.

Keset laostumist püsis Perikles kõikumatu meelega oma kohal. Ta kandis iseenese ja oma kodulinna muresid ning hädasid niisama kindlalt kui õnnepäevigi. Kuid a. 429 e. Kr. langes temagi taudi ohvriks. Periklese surm oli raskeks kaotuseks Ateenale. Uued rahvajuhid ei küündinud temani. Nad toimisid sageli lühinägelikult ja kergemeelselt. Enamik neist pidas silmas oma isiklike huve. Sääraste isikute juhtimisest sai Ateena riik aina kahju.

Kaheksa aastat pärast Periklese surma katkesid võitlused

ajutiseks. Mõlemad pooled olid sõjast tüdinenud ja igatsesid rahu. Seetõttu sõlmitigi a. 421 e. Kr. vaherahu 15 aastaks.

102. **Alkibiades ja sõjakäik Sitsiiliasse.** Rahu ei kujunenud püsivaks. Kumbki pool ei täitnud antud lubadusi. Ateenas pääses sõja pooldajate etteotsa Periklese sugulane Alkibiades. Alkibiades oli kauni välimuse ja hiilgavate vaimuannetega. Aga juba noorelt ta oli äärmiselt auahne ja isemeelne. Kord poisikesena ta maadles omasugusega, ei suutnud aga vastu panna. Et end vastase käest vabastada, ta hammustas teda. Vastane vabastaski ta ja lausus: „Häbene, Alkibiades, sa hammustad nagu naine.“ „Siiski mitte, vaid nagu lõvi,“ vastas Alkibiades. Ta elas pillavalt ja osutas suurt kergemeelsust ja edevust. Oma meeldiva esinemisega ta oskas võita ateenlaste südamed. 22-aastasena ta oli tunnustatud rahvajuht. Alkibiades soovitas ateenlastele katkestada rahu ja vallutada Sitsiilia saar ühes Sürakuusa linnaga. Säärase ettevõtte kaudu ta lootis laiendada Ateena mõju Vahemere lääneosas. Pealegi ta lootis et Sitsiilia vallutamise tõttu lakkab vilja juurdevool vastastele.

Alkibiadesese kavatsus leidis ateenlastes suurt poolehoidu. Vaimustusega mõeldi Sitsiilia vallutamise plaanist. Nii noored kui vanad kõnelesid aina sellest maast.

A. 415 e. Kr. asus teele Sitsiilia poole suur Ateena laevastik. Selle juhiks sai Alkibiades. Õnnelikult jõuti kohale. Siis aga saabus Alkibiadesele Ateenast käsk kojusõiduks. Enne laevastiku ärasõitu olid vigastatud Ateenas peaaegu kõik hermid. Nii kutsuti Hermese peaga kivitulpi, mis asetsesid linna tänavail, tempelite ees, turul ja mujalgi. Selles teos süüdistati Alkibiadest ja tema kaaslasi.

Alkibiades ei ilmunud kohtu ette aru andma, vaid põgenes Spartasse. Ateena kohus mõistis ta tagaselja surma. Spartas laskis Alkibiades pügada oma juuksed lühikeseks, sõi spartlaste musta veresuppi ja suples Eurotase külmas vees. Ta elas kõigiti spartlaste kommete kohaselt ja võitis nende südamed. Alkibiadese nõuandel alustasid spartlased jälle hoogsat sõda ateenlaste vastu. Nad saatsid tema nõuandel ka abiväge sürakuuslastele Sitsiiliasse. Ateenlaste käsi käis seal halvasti. Nende laevastik hävitati täiesti. Ateena sõdurid langesid võitluses või võeti vangi ja müüdi orjadeks. Suurte lootustega ning kergemeelselt alustatud sõjakäik nurjus täielikult. Usk Ateena laevastiku võitmatusse oli niisamuti kadunud.

103. **Ateena alistumine.** Pärast sõjakäiku Sitsiiliasse puhkes sõda uue hooga Atikas ja Egeuse merel. Spartlaste eesmärgiks sai sõja jätkamine kuni Ateena lõpliku hävitamiseni. Alkibiades nõi järgi nad ehtasid endile hea sõjalaevastiku ja sõlmi- sid Pärsiaga lepingu. Sealt saadi raha sõjapidamiseks.

Ent Alkibiades muutis jälle oma meelt. Ta tuli Ateenasse tagasi. Seal võeti ta suurte auavaldustega vastu ja määrati Ateena sõjajõudude juhiks. Võit kalduski pärast seda üürikeseks Ateena poole. Kuid muutliku meelega ateenlased sundisid Alkibiades uuesti kodumaalt lahkuma. See sündis ühe kaotatud merelahingu järel.

Spartlased olid ammu oodanud soodsat juhus, et hävitada lõplikult Ateena sõjalaevastik. Kord see seisis H e l l e s p o n t o s e väinas A i g o s p o t a m o i jõe suudme lähedal. See oli a. 405 e. Kr. Mitu päeva ootasid seal ateenlased asjata vastase kallaletungi. Sõdurid muutusid ükskõikseks, lahkusid laevadelt ja läksid maale. Asjata käis Alkibiades oma mõisast kaasmaalasi hoiatamas. Seda aega, mil ateenlased olid laevadelt lahkunud, kasustas Sparta laevastiku juht L y s a n d r o s. Ta ründas pea- aegu kaitseta vastast ja hävitas Ateena sõjalaevastiku.

Pärast seda sõitis Lysandros Ateena alla. Linn piirati ümber maa ja mere poolt. A. 404 e. Kr. alistus linn mitmekuuse piiramise järel.

Karm rahu lõpetas hävitava sõja. Ateena kindlustised hävi- tati flöödihelide saatel. Ta laevad, peale 12, põletati. Meriliit lõpetati ja Ateena astus Peloponnesose liitu, tunnustades seega Sparta esivõimu Hellases.

104. **Hellas Peloponnesose sõja järel.** Ateena, merede kunin- ganna hävitamisega ei saabunud Hellases rahu- ega õitseaega. Vastupidi võttis maad üldine laostumine. Sparta oli küll võitnud, ei suutnud aga kuigi kaua säilitada oma esivõimu, sest ta polnud enam endine vägev sõjalaager, kes vaenlastesse oleks sisenda- nud austust ja kartust. Spartlaste arv oli tunduvalt kahanenud. Unustusse langesid järk-järgult endised karmid ning lihtsad elu- viisid. Upsakus, ahnus, toorus ja vägivald võttis maad.

Mujal Kreekas nähti Spartas Kreeka linnriikide vabaduse hävitajat. Seetõttu puhkesid kord ühes, kord teises linnas mässud Sparta vastu. Sparta esivõimu hävitajaks sai T e e b a i kuulsa sõjapealiku ja riigimehe E p a m e i n o n d a s e juhtimisel. Kuid ka Teebai polnud võimeline selleks, et luua Hellases üksmeelt.

Hellase linnriikide omavahelisi tülisid kasustas Pärsia kordu- valt. Pärsia riik oli aga tol ajal liiga jõuetu selleks, et Hellast

uuesti vallutada. Siiski sattusid Väike-Aasia kreeklased uuesti Pärsia ülemvõimu alla.

Nii elas Hellas pärast Peloponnesose sõda lõhestunult ja jõuetult.

Sofistid ja Sokrates.

105. **Sofistid.** Umbes sel ajal, kui Peloponnesose sõda vapustas kogu Hellast, toimus põhjalik muutus ka Hellase vaimses elus. Inimeste silmaring oli järjest laienenud. Aja jooksul õpiti nägema, et inimestel on igal pool erinevad eluviisid, tõekspidamis- ja seadused. Säärane olukord pani mõtlema. Tekkis küsimus, kas on seni maksvad eluviisid ja tõekspidamised parimad. Seni oli seda ikka arvatud. Samal ajal esitasid, nagu teame, kreeka filosoofid väga erinevaid mõtteid maailma tekkimisest ja ta olemusest. Tõusis muidugi küsimus, kas nad üldse suudavad ühisele arvamisele jõuda. Nii levis kahtlus tegelikus elus kui ka teaduses.

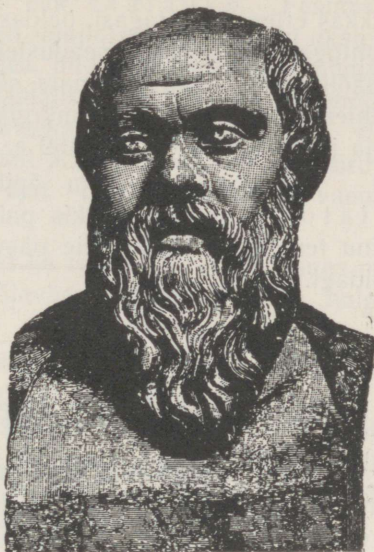
Säärasele kahtlustest rikkale pinnale rajasid sofistid oma õpetuse. Sofistid ehk tarkuseõpetajad pääsesid Hellases mõjule V sajandi teisel poolel. Rännates linnast linna nad levitasid oma teadmisi kalli raha eest. Nende arvates pole mingit üldmaksvat tõde. Tõde on see, mis inimesele tõena näib. Sama on lugu ka hea ja kurjaga. „Inimene ise on kõige mõõt,“ ütles sofist *Protagoras*. Jumalate kohta ütlesid mõned sofistid: „Ei või teada, kas neid on või pole neid mitte.“

Sofistid olid ühtlasi kõnekunsti-õpetajad. Sel alal oli nende tegevus väga viljakas. Kuid aja jooksul kaldusid nad õigest sihist kõrvale. Nad näitasid, missuguste kavalate võtete, rabavate näidete ja võrdluste abil võib kuulajaid eksiteele viia. Nad õpetasid ühtlasi, kuidas oma seisukohta ka siis kaitsta ja läbi viia, kui see on hoopis vale. Mõni sofist oli nii osav, et ta ühevõrra hästi võis iga asja poolt ja vastu kõnelda.

106. **Sokrates.** Sofistide õpetuse vastu astus ateenlane *Sokrates*. Ta oli välimuselt inetu ja kasvult väike, aga väga tark, vaimukas, õiglane ja inimesearmastaja. Elukutselt ta oli kujur, pühendas aga enda juba 30-a. mehena täielikult tõetsimisele ja inimeste kasvatamisele ning parandamisele. Sokrates polnud aga harilik õpetaja. Ka oli ta õppeviis hoopis erilaadiline. Sokratest võis alati silmata seal, kus liikus inimesi. Tänavail,

turul, kauplustes, templites, töökodades — igal pool ta kõnetas inimesi ja alustas nendega juttu. Lihtsate küsimuste varal ta juhtis vanu ja noori tõetundmisele. Seejuures oli ta juhtmõtteks: „Tunne iseennast.“ Paljud, kellele Sokrates nende rumaluse oli selgeks teinud, vihkasid teda. Õilsad noored aga armastasid Sokratest. Ta püüdis neis äratada huvi kõige hea ja ilusa vastu. Ta tahtis, et neist pidid saama tõsised, tõe- ja õigusearmastajad, kohusetruud ning vastutustundelised kodanikud.

Sokratese elu oli täiesti kooskõlas ta õpetusega. Ta nõudis lihtsust eluviisides. „Vähendlikem inimene on jumalusele kõige lähemal,“ hüüdis ta kord kuulajaile. Ta ise käis alati, talvel kui suvel, kulunud mantlis ja palja jalu. Söömises ja joomises ta oli väga mõõdukas, kuid selle eest tal oli ka tugev, karastatud keha ja raudne tervis. Ta ei sallinud seda, kui keegi oma tervise, välimuse ja puhtuse eest ei hoolitsenud. Kord ilmus tema juurde keegi õpilastest väga räpases ja katkises mantlis. Sokrates ütles talle: „Sõber, sõber! Sinu mantli aukudest vahib edevus.“

Sokrates.

Peloponnesose sõjas täitis Sokrates ustavalt oma kodanikukohuseid. Vapralt võitles ta paljudes lahinguis oma isamaa eest. Sokrates ei ihaldanud endale varandust ega au. Oma õpetusi ja nõuandeid ta jagas kõigile tasuta. Isegi kaugelt tulid mitmed teda kuulama. Sokrates leidis palju laitmismäärset Ateena ja kogu Kreeka avalikus elu, sofistide ja paljude võimsate kodanike tegevuses. Ta arvustas neid väärnähtusi ja ülekohut teravalt. Sofistide tühist sõnademängu ja nende eneseülistamist ta pilkas teravmeelselt. Seetõttu ta kogus endale palju vaenlasi, kes ootasid ainult juhust, et kõrvaldada neile nii ebameeldivat ja karmi manitsejat. Nad hakkasid Sokratesest levitama kuulujutte, et ta rikub noori oma õpetusega ja et ta on jumalasalgaja. Ta kaevati kohtusse. Ateena rahvakohtu istungeil oli harilikuks nähtuseks, et kaebelused püüdsid andekspalumisega ja kohtunike meelitamisega karistusest pääseda või selle määra alandada. Hoopis teisiti

talitas Sokrates. Julgelt ja iseteadvalt tõrjus ta tagasi kõik süüdistused. Säärane esinemine ei meeldinud kohtunikele. Häälteenamusega mõisteti Sokrates surma. Kohtuotsust kuuldes ütles Sokrates kohtunikele: „Surma ma ei karda. Ka ei kurvasta oma oma elu pärast. Kuid mul on teist kahju, et olete hukka mõistnud süütu. See on meie rahvale suureks häbiks.“ Ta sõbrad tahtsid teda vanglast vabastada ja põgenemisele meelitada. Kuid Sokrates lükkas ettepaneku tagasi, öeldes, et ta ei taha ülekohut tasuda ülekohtuga. Ta arvas, et seadustele tuleb ka siis alistuda, kui nad on ebaõiglased. Oma lähemate sõprade ja õpilaste juuresolekul ta tühjendas talle määratud mürgikarika. Nii lõppes selle suure aatleja ja kasvataja elu (a. 399 e. Kr.).

Sokratesel oli palju õpilasi; kuulsaim neist oli filosoof **Platon**, kes üles märkis palju Sokratese ütlusi. Nii need on tänu temale säilinud meie päevini. Sokrates ise ei kirjutanud midagi.

Makedoonia tõus. Kreekamaa vabaduse kaotus.

107. **Makedoonia maa ja rahvas.** Kreekamaa sisemist laostumist jälgis heameelega Kreekast põhja pool asetsev **Makedoonia**. Suur osa Makedoonia mägismaast oli kaetud põliste metsadega. Neis elutses hunte, karusid, metshärgi ja lõvisid. Metsad vaheldusid rohurikaste karjamaadega. Orgudes leidis head põllumaad. Suuri linnu seal polnud, rahvas elas peamiselt külates. Makedoonlased olid vabad ja sõjakad talupojad. Nad kasvasid karja, käisid jahil ja harisid põldu. Küttimisest peeti suurt lugu, sest seal sai avaldada vahvust, julgust ja kavalust.

Makedoonlaste armsaimaks meelelahutuseks olid sõjamängud ja harjutused relvadega. Sõjad naabritega olid sagedased.

Makedoonlased olid kreeklaste hõimud. Kuid läbikäimine viimastega polnud kaua aega nimetamisväärne. Muutus tuli pärast Peloponnesose sõda. Sellest ajast kasvas Makedoonia huvi kreeka kirjanduse, kunsti ja teaduse vastu ja kreeka mõttetargad said seal oodatud külalisteks.

108. **Kuningas Philippos II.** Makedooniast tegi suure ning võimsa riigi kuningas **Philippos II**. Noorukina ta viibis mõned aastad pantvangina **Teebais**, Epameinondase majas. See aeg oli talle heaks kooliks. Kreekas ta õppis kõrgelt hindama

sealset haridust, kuid ta eest ei jäänud varjule ka kreeklaste nõrkused — nende sisetülid.

Kuningas Philippos oli vahva ja kartmatu sõdur. Pool eluiga möödus tal sõdades. Ta nägu ja keha olid armidega kaetud. Need kõnelesid hädaohtlikest lahinguist, millest ta oli osa võtnud. Ta lõi Makedoonias eeskujuliku maleva, milles sai eriti kuulsaks Teebai eeskujul loodud jalaväeühik ehk faalanks. Faalanksi-sõdureiks olid tugevad ning terved talupojad. Nad asusid üksteise taga pikkades ning tihedais ridades, mida oli faalanksis enamasti kuusteist. Relvadeks tarvitasid faalanksi-sõdurid lühikest mõõka ja kuue meetri pikkust oda. Kaitseks oli ümmargune kilp. Esimeste ridade sõdurid hoidsid odasid alati löögivalmilt väljasirutatult, tagumised read hoidsid neid ülal. Nii liikus faalanks vaenlasele vastu kui elav odade mets.

Niisama hästi oli korraldatud ka ratsavägi, mis koosnes makedoonia aadlikest. Kord oli sõjaväes hea ja sõdurite hulgas valitses alati võitlusmeeleolu.

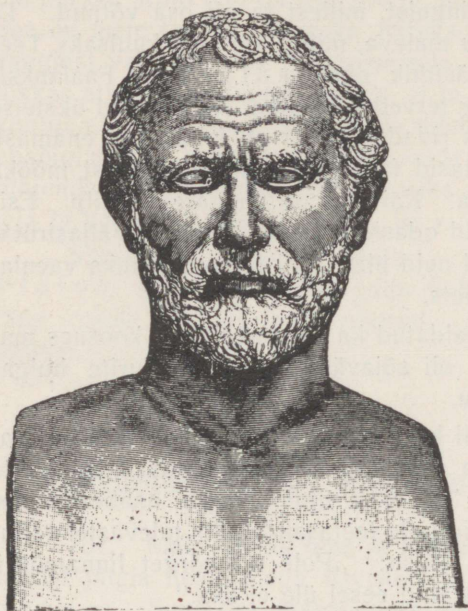
Kuningas Philippos oli ka osav ja tark riigijuht. Mitte igakord ta ei saavutanud oma eesmärgi võitluse kaudu. Sageli ta kasustas selleks kavalust. Ta ostis tihti kullaga naabermaades endale poolehoidjaid, kes olid talle teetasandajaiks tulevastel vallutusretkedel. Tuntud oli ta lause: „Pole nii kõrget linnamüüri, millest kullakoormaga varustatud eesel üle ei saa.“

109. Philippos ja Demosthenes. Troonile astudes lõpetas Philippos kõik sisetülid Makedoonias. Siis alustas ta oma riigi piiride laiendamist igas suunas ja varsti pöördusid ta pilgud lõunasse Hellase poole. Soodsa võimaluse Kreekamaale tungimiseks löid Philipposele kreeklased ise, kutsudes teda oma sisetülisid lahendama. Kuningas tuli meeleldi, kuid pidas silmas oma riigi huve. Ta vallutas esiti Tessaalial, siis Termopüüliid ja kindlustas viimaks end Kesk-Kreekas. Oli ilmne, et Kreeka senist vabadust ähvardab hädaoht. Lähenevale hädaohule juhtis tähelepanu ateenlane Demosthenes, kes oli tolle aja kuulsaim kõnemees.

Väsimatult õhutas ta ateenlastes võitlusvaimustust Philippose vastu. „Miks te viivitate ometi?“ kõneles ta kord. „Kas te ei näe, kuidas ta läheneb. Pole kahtlust selles, et kogu Hellast ihkab Philippos, see makedoonia barbar. Aga mis teeme meie? Me oleme nagu talupoeg, kes liginevat rahepilve nähes ainult palvetab, et hoog tabaks teiste põlde. Alalised tülid on halvanud meie jõu. On viimne aeg ühinemiseks teistega.“ — „Kodanikud,“

kõneles ta teine kord, „millal te taipate, et Philippos on Kreeka vabaduse suurim vaenlane?“

Demosthenesel oli palju mõttekaaslasi, kuid leidis rohkesti ka Philippose pooldajaid. Need ütlesid, et vastuhakkamisel ei ole

Demosthenes.

mõtet, sest et faalanks on võitmatu. Mõned väitsid, et Philippos polegi hädaohtlik. Ta ei tahtvat muud kui olla Kreeka-Makedoonia vägede juhatajaks sõjas pärslaste vastu.

Ateena ja Teebai sõlmisid siiski liidu Philippose vastu ja liiduga ühinesid mitmed teisedki Kreeka riigid. Otsustati kaitsta Hellase senist vabadust. A. 338 e. Kr. löödi otsustav lahing Chaironeia linna juures Boiootias. Kreeklased võitlesid küll vahvasti, kuid ei suutnud vastu panna faalanksi ja Makedoonia ratsaväe rünnakule. Kaotus oli

täielik. Teebai püha väesalk langes viimseni. Nende ühishauale asetati hiljem mälestussambana kivist lõvi.

110. Philippos Hellase ühendajana. Pärast Chaironeia lahingut alistus kogu Hellas Philipposele. Varsti pärast seda ta kutsus Kreeka linnriikide esindajad kokku Korintosse. Tulemata jäi ainult Sparta. Vihaselt kirjutas kuningas neile: „Kui ma Spartasse tulen, ei jää keegi ellu.“ Spartlased vastasid rahulikult: „Kui.“

Korintoses asutati Kreeka riikide liit Makedoonia juhtimisel. Liidu sõjavägede juhiks oli muidugi Philippos. Seal määrati ka kindlaks maksud ja muud kohustused, mis liidu liikmeil tuli kanda tulevase sõja puhul.

Sõda pärslastega pidi algama lähemal ajal. Ettevalmistused selleks olid käimas; ent a. 336 e. Kr. tapeti Philippos oma tütre pulmapeol. Tema kavatsuste jätkajaks sai ta poeg Aleksander.

Aleksander Suur.

111. **Aleksandri noorusest.** Pärast Philippose surma tuli troonile ta 20-aastane poeg Aleksander, kel olid hiilgavad vaimuanded ja suurepärased valitsejavõimed. Juba lapsepõlves ta äratas imetlust oma tarkuse ja julgusega.

Kord polnud Philippost kodu, kui Makedooniat külastasid Pärsia saadikud. Kuninga asemel võttis neid vastu noor Aleksander ja vestles nendega. Saadikud arvasid, et ta kõneleb mängudest ja mängusõpradest nagu laps kunagi. Aleksander aga küsis neilt, missugused teed ja sõjavägi on Pärsias, kuidas elab ja valitseb sealne kuningas, kui palju on seal linnu ja kui kaugel nad on üksteisest. Pärslased olid väga üllatatud. Ära minnes nad ütlesid: „Meie kuningakojas on küll palju rikkust, aga siin on palju tarkust.“

Aleksander Suur.

Kord toodi kuninga õue ilus ja uhke, kuid metsik hobune. Kõige osavamad ratsanikud ta viskas üle turja maha. Aleksander seisis Philippose kõrval lossitrepil ja vaatas suure põnevusega hobuse perutamist. Korrage hüüdis Aleksander: „Oi, kui ilus hobune, aga kahju, et mehed ei oska teda taltsutada. Oleks see hobune ometi minu käes!“ Poolpahaselt ütles kuningas: „Arvada, et oskad paremini hobust kohelda kui vilunud ratsanikud?“ — „Muidugi oskan,“ oli kuningapoja vastus. Saanud isalt loa, jooksis Aleksander hobuse juurde ja pööras selle pea vastu päikest. Ta oli märganud, et peru loom kardab oma varju. Siis ütles ta hobusele meelitussõnu, hüppas talle selga ja kihutas minema. Natukese aja pärast ta ratsutas rõõmsalt tagasi. Metsik hobune oli täiesti taltunud. Temast sai Aleksandri lemmikratsu, nimega Bukephalos.

Ühe säärase julgusteo puhul lausus Philippos: „Poeg, otsi

endale uus kuningriik, Makedoonia on sulle väike!“ Aleksander aga kahetses isa võitude puhul: „Isa teeb ja vallutab kõik — minu jaoks ei jää enam midagi suurt korda saata.“

Aleksander sai hea hariduse. Ta õpetajaks ja kasvatajaks oli kuulus kreeka teadusmees Aristoteles, kes õpetas Aleksandrile kõike seda, mida õpetati tol ajal Kreeka koolideski. Noor prints oli väga õpihimuline. Temast sai suur kreeka teaduse, kunsti ja kirjanduse austaja. Vaimustusega luges ta Homerose lugulaule ja „Iliasest“ ta ei lahkunud magadeski. Ometi ei veedelnud teda teadusmehe tagasihoidlik elu, vaid väepealiku-kuulsus. Kangelane *Achilleus* sai ta suurimaks eeskujuks. Aristotelest austas Aleksander nagu oma isa. Täiskasvanuna ta ütles sageli: „Isale ma olen tänulik oma elu eest, aga Aristotelesele selle eest, et mu elu on ilus.“ Riigiasjade juhtimist ja sõjaväe korraldamist ta õppis oma isalt, kuningas Philipposelt.

112. Sõja algus Pärsiaga. Granikos. Kaks aastat pärast troonile saamist alustas Aleksander sõda kõdunenud Pärsia riigiga. Umbes 35 000 makedoonia ja kreeka sõduriga ta läks hävitama Kreeka põlist vaenlast. Aleksandri sõjakäik kujunes hiilgavaks võidukäiguks. Ta kavatses esijoones vallutada Pärsia Vahemere-ranniku ja alles siis pöörduda sisemaale. Seega lootis Aleksander ära võtta Pärsia laevastikult sadamad. Ühtlasi pidi nende kaudu olema võimalik toetusvägesid juurde tuua kodumaalt. A. 334 e. Kr. ta läks üle *Hellespontose*. Vastupanu polnud mingisugust. *Trooja* varemete juures ta ohverdas Zeusile ja Pallas Athenale ja korraldas Achilleuse auks võistlusmänge.

Granikose jõe kaldal ootas Aleksandrit Pärsia suur sõjavägi. Aleksandrit hoiatati üle jõe minemast. Külmalt vastas ta: „Üle Hellespontose tulin kerge vaevaga, kas siis see väike ojake peaks mind takistama!“ Makedoonia ratsaväe eesotsas ta tormas läbi jõe vaenlase keskele. Teda tunti eemalt ta lehviva kiivrituti järgi. Võitlusemõllus oleks üks pärslane peaaegu ta selja tagant surmanud. Õigel ajal jõudis vahele ta sõber Kleitos ja päästis kuninga elu. Võit lahingus jäi Aleksandrile. Pärast Granikose lahingut ta liikus Vahemere rannikut mööda lõuna poole. Kreeka asulinnad tervitasid teda kui sõpra ja vabastajat.

113. Aleksander Gordionis. Talvitamiskohaks valis Aleksander *Gordioni* linna. Seal näidati talle kuulsat vankrit, mille ikkepuu oli seotud tiisli külge nii kunstliku sõlmega, et keegi ei osanud seda lahti harutada. Kõneldi, et sõlme lahtitegijast saab

Aasia valitseja. Aleksander tegi sõlme lahti sel viisil, et raius ta mõõgaga katki.

114. **Issose lahing.** A. 333 e. Kr. sügisel kohtas Aleksander vastast Issose linna juures, Vahemere kirdenurga läheduses. Pärsia kuningas *Dareios III* oli sinna kogunud suure sõjaväe. Kuid jällegi võitis Aleksander. *Dareios* põgenes esimesena, jättes maha oma sõjaväe. Võitja kätte langes rikkalik Pärsia sõjalaager ja *Dareiose* perekond — ema, naine ja lapsed. Aleksander kohtles *Dareiose* perekonda kuningliku austusega ja võimaldas talle head elutingimused. Pärast Issose lahingut katsus *Dareios* sobitada rahu, pakkudes Aleksandrile poolt oma riigist ja lubades talle oma tütre naiseks. Aleksander lükkas ettepaneku uhkelt tagasi.

115. **Aleksander Egiptuses.** Läbi Foiniikia ja Palestiina läks Aleksander Egiptusse. Seal võeti teda rõõmuga vastu. Egiptlased vihkasid pärslasi, sest viimased pilkasid nende usku. Kunagi oli üks Pärsia kingaist isegi surmanud nende püha härja *Apise*. Aleksander seevastu austas egiptlaste kombeid ja usku. Ta võttis ette vaevalise teekonna kuulsa *Zeus-Amoni* templisse *Sivahi* oasi. Sealsed preestrid tervitasid teda kui jumalapoega ja ennustasid talle valitsust kogu maailma üle. Egiptusse jäi Aleksander kogu talveks. Ta rajas Niiluse suudmele uue linna *Aleksandria* ja laskis uurida Niiluse veetõusu põhjusi.

116. **Gaugameela lahing. Pärsia riigi lõpp.** Kevadel a. 331 e. Kr. lahkus kuningas Egiptusest. Ta ruttas *Sise-Pärsiasse*. Sama aasta sügisel ta kohtas vastast. *Dareios* oli kogunud jälle suure sõjaväe *Gaugameela* küla juurde. See küla asetses endise *Ninive* linna varemete läheduses. Nähes Pärsia väehulki lõid mõned *Makedoonia* väejuhid kartma. Nad soovitasid Aleksandrile alustada pealetungi öösi. „Ma ei varasta võite,“ vastas Aleksander. Kindlas usus oma võimeisse astus Aleksander lahingusse, kus tema kõrgem sõjakunst saavutas võidu. Jälle põgenes *Dareios*. Veel lahinguväljal laskis Aleksander kuulutada enda Aasia kuningaks. Pärsia riigi pealinnad *Babülon*, *Suusa*, *Persepolis* ja *Ekbatana* avasid talle oma väravad. Tohtu suured varandused langesid võitjale saagiks. Pärsia kuningate tore loss *Persepolis*es süüdati põlema. Kreeka kättemaksusõda Pärsia vastu oli lõppenud. Kalliste kingitustega lasti Kreeka sõdurid koju.

Veel oli aga vaba kuningas *Dareios*. Tagaaetuna Aleksandrist ta põgenes üle mägede ja orgude, läbi soolasteppide ja liiva-

kõrbede riigi kaugeimasse ossa. Seal tappis oma kuninga Pärsia satraap, kes ise lootis võimule saada. Aleksander korraldas Dareiosele kuninglikud matused, tapjat aga karistas surmaga. Pärast seda ta vallutas Pärsia riigi kaugeimadki maa-alad idas ja põhjas. Nii sai Aleksander nelja aastaga suure Pärsia riigi valitsejaks.

117. Sõjakäik Indiasse. Aleksandri kuulsuseiha polnud veel rahuldunud. Ta uueks kavatsuseks oli sõjakäik Indiasse, mis oli tol ajal veel üsna tundmatu maa. Mis sellest maast kõneldi, tundus muinasjutuna. Seal pidi elama kohutavaid hiiglasi ja sabaga härjapõlvulasi. Kõneldi, et seal olevat linde, kes kõnelevad nagu inimesed, ja palme, mille ladvad ulatuvad taevani.

Aleksander tungis oma vägedega Induse laialisse jõgikonda. Mitmed vürstiriigid alistusid seal talle. Sõjaväega ja sõjaelevantidega ruttas talle vastu Poros, ühe sealse rikka vürstiriigi valitseja. Kuid makedoonlased võitsid ta sõjalevandid ja Poros vangistati. Ta toodi Aleksandri ette. „Kuidas sind kohelda?“ küsis Aleksander. „Kuninglikult,“ vastas Poros. Aleksandrile meeldis säärane uhke vastus. Ta andis Porosele tagasi kõik ta maa-alad. Aleksander kavatses tungida veelgi kaugemale Indiasse, kuid sõdurid hakkasid tõrkuma. Nad olid liiga väsinud ja tüdinenud. Aleksander pöörduski tagasi. Osa sõjaväge saadeti laevadega Induse jõe suudmest Tigrise ja Eufrati suudmesse. Aleksander ise läks teise osaga läbi Gedroosia kõrve. See tee oli vaevaline ja raske. Ligi kolmveerand ta sõjaväest hävis siin. A. 324 e. Kr. ühinesid väe mõlemad osad Suusas.

118. Rahvaste elu korraldamine. Aleksander oli loonud uue maailmariigi. See oli märksa suurem kui senine Pärsia maailmariik. Väsimatult püüdis Aleksander korraldada oma hiigelsuure riigi rahvaste elu. Ta asutas hulga linnu vallutatud maadesse. Neisse asus elama rohkesti kreeklasi ja makedoonlasi ja kõik nad leidsid seal tegevust. Kreeka ametnike hulgas oli käsitöölisi ja kaupmehi, kirjanikke, kunstnikke ja teadusmehi. Nende kaudu levisid Aleksandri hiigelriigis kreeka keel ja eluviisid, haridus ja käsitöötooted. Aleksandri suurimaks püüdeks oli oma rahvaste lepitamine, koguni ühtesulatamine kreeka keele ja hariduse alusel. Makedoonia sõdureist abiellusid tema nõudel tuhanded pärslannadega. Ühe korraga peeti 10 000 pulmapidu. Aleksander ise abiellus Dareiose tütreaga. 30 000 pärsia noormehele ta laskis õpetada kreeka keelt ja võttis nad oma sõjaväkke. Riigiametisse määramisel ta ei teinud vahet pärslase ega makedoonlase, kreeklase ega

egiptlase vahel. Kõik olid tema silmis üheväärsed. Säärane suhtumine võidetuisse ei meeldinud makedoonlastele ega kreeklastele. Nemad nägid Idamaa rahvais allaheidetuid ja soovisid, et neid ka vastavalt koheldaks. Aleksandri lugupidamine pärslaste vastu aga aina kasvas. Ta omandas nende eluviisid, käis pärsia riideis ja elas niisama toredalt, nagu olid elanud Pärsia kuningadki. Ta nõudis enda tervitamisel põlvili laskumist ja koguni enese jumalaks tunnustamist. Idamaa rahvad alistusid kergesti kuninga soovidele, mis vastasid nende kombeile, makedoonlased ja kreeklased aga nurisesid. Nad austasid küll oma kuningat, kuid ei tahtnud tema ees põlvitada ega roomata. Inimese jumalaks tõstmine oli neile vastumeelt. Aleksander karistas nurisejaid valjult. Isegi oma elu päästja Kleitose ta tappis. Ikka enam ta hakkas valitsema vägivalla ja hirmu abil.

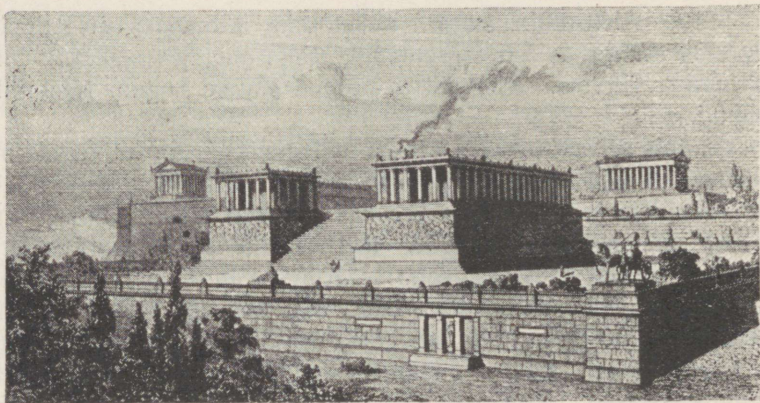
119. **Aleksandri surm.** Keset oma mitmekülgset tegevust haigestus kuningas elukardetavalt. Sõja-aastate raskused olid murdnud ta tervise. Puhkust ta polnud endale koguni rahuajalgi lubanud.

Haige seisukord läks järjest halvemaks. Arstid tegid, mis oskasid. Ööd ja päevad valvati kuninga haigevoodi juures. Sageli käidi templeis jumalaile ohverdamas ja neilt abi palumas, kuid ikka rohem nõrgenes kuningas. Kui talt küsiti, kes saab ta järglaseks, ta suutis vaevu lausuda: „Kõige väarikam.“ Babülonis valitses lein ja kurbus. Kurvimad olid kuninga vanad sõdurid. Lakkamatult nõudsid nad näha oma kuningat. Kuningas rahuldab nende soovi. Pikkades ridades möödusid Aleksandrist vanad lahingukaaslased. Rohkesti olid nad koos võidelnud ja võitnud. Ei hädaldanud ega nutnud karmid sõdurid. Nende valust tummunud nägudel oli üksnes ainus soov: „Surra oma kuninga eest.“ Kuningas oli kaotanud kõnelemisvõime, kuid iga möödaminejat ta jättis jumalaga oma pilguga. Siis kustus kuningas kangelaslik elu. Ta suri a. 323 e. Kr., olles kõigest 33 aastat vana. Aleksandri töö 13 valitsemisaasta jooksul oli sedavõrd tähtis, et teda ajaloos nimetatakse Suureks.

Hellenism ja Aleksandria.

120. **Hellenism.** Aleksander Suur lõi küll lühikese aja jooksul hiigelriigi, kuid pärast ta surma see lagunes peaaegu niisama lühikese aja jooksul. Tekkisid tülid tähtsamate väepealikute vahel Aleksandri pärandi pärast. Tülide ja omavaheliste võituste tagajärjel tekkis endise ühe asemele mitu riiki. Neist olid tahtsaimad Egiptus, Süüria ühes Mesopotaamiaga ja Makedoonia. Makedooniale alistus ka Kreekamaa.

Kuigi Aleksandri loodud riik ei jäänud püsima, ta tegevusel olid sellest hoolimata suured tagajärjed. Kreeka kultuur (teadus, kunst, usund, kirjandus jm.) levis ikka enam ja enam vanal Idamaal. Aja kuludes sulas temaga ühte vana Idamaa kultuur. Nii tekkis uus, nn. hellenistlik kultuur.

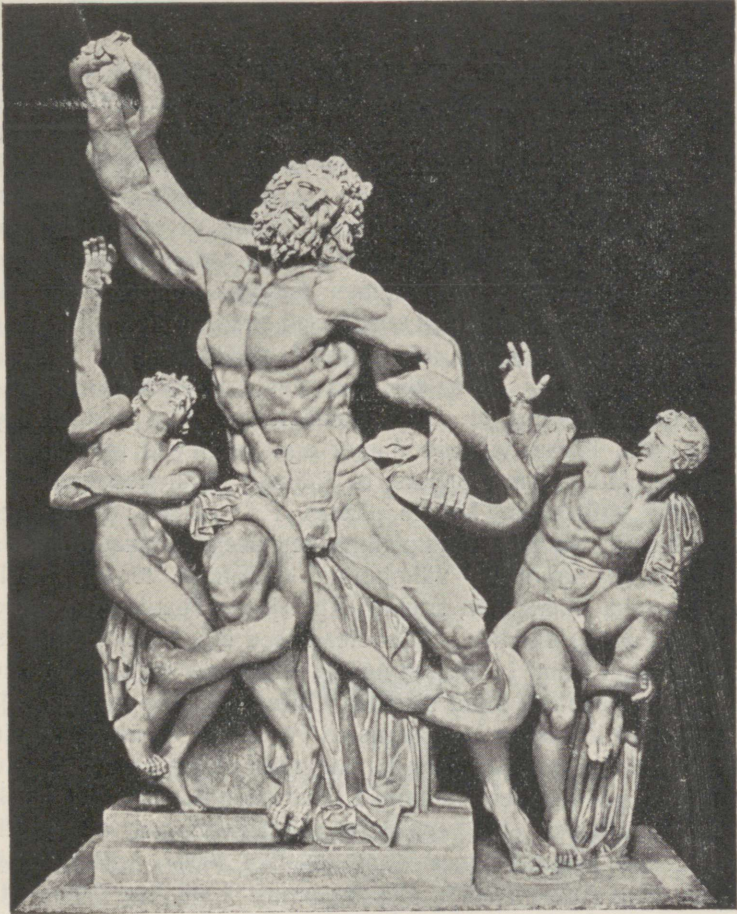

Zeusi altar Pergamonis.

Hellenistliku kultuuri keskuseks sai Aleksandria linn Egiptuses. Väärtuslikku loodi aga mujalgi. Pergamoni linnas leidis kunstipärane Zeusi altar, Rhodose saarelt on pärit kuulud Laokooni kuju.

121. **Aleksandria tööstuse ja kaubanduse keskusena.** Aleksandria kujunes oma aja suurimaks Vahemere-äärseks kaubalinnaks. Ta oli ehitatud kavakindlalt. Tal olid laiad ning nõorsirged tänavad, mille all asetsesid puhta- ja mustavee-torustikud. Linnas leidis avaraid turuväljakuid, supelhooneid, haiglaid jne. Niisamuti leidis seal hulk töökodasid, kus valmistati maailma kuulsat papüürust, kunstipäraseid klaasesemeid, toredate mustri- tega kangaid, vaipu, igasuguseid lõhnaõlised ja salve.

Aleksandria turgudel müüdi kõige haruldasemaid ja peene-
maid kaupu. Seal võis näha ja õppida mõndagi huvitavat. Nii-
samuti mitmekesised olid ka kaubad kauplustes. Seal oli müügil
muu hulgas araabia maitse- ja lõhnaaineid, india puuvillaseid
riideid, kalliskive ja pärle.

Laokoon.

Linna elas ligi pool miljonit inimest. Elu kihas seal nagu
sipelgapesas. Seal võis kuulda palju keeli ja näha mitmesuguste
rahvaste liikmeid: juute, foiniiklasi, araablasi, indlasi, kreeklasi,
neegreid jt. liikus seal läbisegi. Isegi pilusilmalisi hiinlasi võis seal
mõnikord kohata.

Võõraid, kes esmakordselt Aleksandrias viibisid, üllatas asjaolu, et sealsed naised töötasid iseseisvalt mõnelgi alal. Nii oli seal naisilukirjutajaid, õmblejaid, pärja- ja vanikupunujaid jm.

Eriti uhkustas Aleksandria oma laialdase ning hästikorraldatud s a d a m a g a. Seal mustendas alati laevamastide mets. Sadama suus, väikesel Pharose saarel, asetses seninägematu maailmaime — kõrge tuletorn.

122. **Aleksandria hariduse keskusena.** Egiptuse kuningad olid suurejoonelised teaduse, kirjanduse ja kunsti toetajad. Nad kutsusid silmapaistvamaid vaimutegelasi Ateenast ja mujalt endi juurde Aleksandriasse. Õpetlased töötasid seal ülikooliga sarnleva asutise juures, nn. m u s e i o n i s (sellest tuleb praegune sõna muuseum), saades valitsuselt nii suurt palka, et võisid end murelt pühendada teaduslikele uurimistööle. Aleksandria museion muutus peagi maailma tähtsaimaks teaduse arendamise paigaks. Seal oli t ä h e t o r n, kus täheteadlased ehk astronoomid vaatlesid taevakehi, jälgisid nende liikumisteesid, mõõtsid nende suurust ja kaugust Maakerast. Juba sel ajal avaldas astronoom A r i s t a r c h o s arvamist, et mitte Maakera ei seisa maailma keskpunktis, vaid Päike, viimase ümber aga keerlevad Maa ja teised planeedid. Kuid tema õpetus ei lõonud tollal teadusmaailmas läbi, vaid valitsevale kohale pääses P t o l e m a i o s e õpetus, milles seletati, et Maa on maailma keskuseks. Museioni looma-aedades peeti haruldasi, vähetuntud välismaisi loomi. Seal oli hiigelmadusid, jaanalinde, kaelkirjakuid jne. Teadlased uurisid ja kirjeldasid nende eluviise. Taimeteadlased ehk botaanikud kasvasid kõiksugu taimi ja uurisid neid. Museionis lahati ka inimeste laipu, et teaduslikult keha sisemist ehitust tundma õppida. Juba siis arvati, et kehas on kahesuguseid veresooni — ühed, mis juhivad verd südamesse, ja teised, mis seda südamest välja viivad. Laboratooriumes katsetasid usinad lahutusteadlased ehk keemikud.

Maateadlased ehk geograafid joonistasid kaarte. Õpetlane Eratosthenes kirjutas suure maateadusliku teose, milles määras kindlaks Maa ümbermõõdu, eksides ainult 4000 km võrra. Tark arvuteadlane E u k l e i d e s koostas läbimõeldud geomeetria-õpperaamatu, mis veel praegugi omab suurt väärtust.

Teadusmeeste käsutuses seisis hiigelsuur r a a m a t u k o g u, mis sisaldas kuni 700 000 papüürusrulli. Teosed olid ülevaatlikult sisu järgi korraldatud. Seal hoiti palju väärtuslikke käsikirju, uuriti, parandati ja seletati neid. See oli keeleteadlaste erialaks. Ka ajaloolased, kirjanikud ja luuletajad leidsid seal endile palju huvitavat tegevust.

Raamatukogus teotsesid iga päev sajad kirjutajad, kes hea tasu eest tegid soovijaile väljavõtteid või kirjutasid ümber terveid teoseid. Kõrge tagatise eest võis raamatuid ka koju viia. Tehti ka mitmesuguseid tõlkeid. Nii tõlkis 70 Aleksandria õpetlast Vana Testamendi kreeka keelde.

Soodsate õppimis- ja töötamisvõimaluste tõttu kogunes Aleksandriasse suur hulk andekaid, teadusehimulisi noormehi. Aleksandria ülikooli lõpetanud raamatukoguhoidjad, õpetajad, arstid jne. olid igal pool väga otsitud mehed. Kuid Aleksandria polnud üksnes agar äri- ja tööstuslinn ega mitte ainult tõsine teaduse asupaik. Seal leidis ruumi ka kõigile kaunistele kunstidele. Egiptuse kuningad, suurnikud, rikkad töösturid ja paljud jõukad kaupmehed olid agarad kunstiesemete ja maalide kogujad ning hindajad. Linnal oli ka oma avalik maalidekogu. Ehitusmeistritel ja kunstaednikel oli alati palju tööd linna ilu ja toreduse eest hoolitsemisel. Mis puutub Aleksandria lihtkodanikesse, siis nad armastasid kõik kuulata ilusat laulu ja muusikat, näha ja nautida tantse, hobuse-võiduajamisi hipodroomil ja spordivõistlusi staadionil. Eriti agaralt külastasid aleksandrialased aga teatrit neil päevil, kui etendusele tulid naljamängud. Sest südamest naerda nad armastasid üle kõige, teinekord ka endi üle.

Aleksandria oli kreeklaste vaimulaadi tõsine peegel ja hellenismi tähtsaim kolle. Niisugusena tal oli määratu tähtsus Euroopa ja ühes sellega ka kogu inimkonna vaimse elu arengus.

Rooma.

Vana Itaalia maa ja rahvas.

123. **Looduslikud olud.** Peale vana Idamaa rahvaste ja kreeklaste esinevad vana-aja tähtsa rahvana **r o o m l a s e d**, kelle kodumaaks oli **I t a a l i a**. Seda maad piirab idast **A a d r i a**, läänest **T ü r r e e n i** meri. Hoolimata pikast rannajoonest omab Itaalia vähe häid looduslikke sadamaid. Seetõttu ei tõusnud muistses Itaalias esikohale meresõit ega asumaade rajamine. Niisamuti jäi Itaaliale kauaks ajaks võõraks idapoolsete maade teadus ning haridus.

Itaalia on enamalt jaolt mägismaa. Kõrged **A p e n n i n i** mäed läbivad kogu poolsaart põhjast lõunasse. Idas laskuvad **A p e n n i n i**d järsult **A a d r i a** mere poole, nii et rannikuriba mägede ja

mere vahel on üsna kitsas. Hoopis avarama ruumi aga jätavad mäed poolsaare lääneossa. Seal vahelduvad mäekünkad laialdaste viljakate tasandikkudega. Seal leidub ilusaid järvi, aga paiguti ka suuri soid. Apenniini mäestik pole ületamatu ega läbipääsmatu. Ühenduse pidamine oli vanasti võimalik mitmesuguste maaosade vahel. Säärane olukord oli heaks eelduseks ühise riigi tekkimisele Itaalias.

Kauges minevikus leidis Itaalias rohkesti suuri pukspuu-, tamme- ja piiniametsi. Mäestikus jäid metsad kauaks puutumata; orgudes ja tasandikel nad raiuti maha, et ruumi anda viljapõldudele, viinamarja- ja õlipuuistandikele. Kliima oli soodus nii taimekasvule kui ka inimesele. Tervisele kahjulikku kliimat leidis üksnes soode piirkonnas. Seal tekkis kuumuse ja niiskuse tõttu mürgiseid aure, mis põhjustasid soopalavikku ehk malaariat.

124. Vana Itaalia jagunemine. Maa-alalt jagunes muistne Itaalia nelja ossa: Põhja-, Kesk- ja Lõuna-Itaaliaks ja saarteks. Põhja-Itaalia ulatus Alpidest kuni Rubico jõeni. Kesk-Itaalia võttis enda alla suurema osa poolsaarest. Tähtsaimaks maakondadeks olid siin Etruuria, Laatsium, Kampania ja Samnium. Lõuna-Itaalia jagunes nelja maakonda. Neist on nimetamisväärsmaid Apuulia ja Calabria. Saartest olid suurimad Sitsiilia, Sardiinia ja Korsika.

125. Rahvas. Muistse Itaalia rahvastik oli mitmekesine. Umbes 500 a. e. Kr. elasid seal etruskid, kreeklased, gallialased ja itaalikud.

Etruskide tõuline päritolu on tundmatu, kindel aga on, et nad polnud aarialased. Etruskide peamiseks asukohaks oli Etruuria. Nende võimu haripunktil olles kuulus nende valitsuse alla ka Laatsium ja suur osa Kampaniast. Etruskidel oli hulk linnu, mis olid laiade, sirgete sillutatud tänavatega ja piiratud kivimüüridega. Veejuhtimiseks nad ehtasid maa-aluseid kanaleid. See rahvas omas ka toredaid templeid ja haukambreid, mille seinu nad kaunistasid maalingutega. Etruskid olid osavad kaupmehed ja meresõitjad. Kaubavahetus arenes naabermaadega, aga ka Kartaago ja Ateenaga. Ühtlasi nad harisid põldu ja tegid käsitööd. Nende metallist ja savist käsitöötooteis oli märgata tugevat kreeka mõju. Niisamuti oli etruskide usul palju sarnasust kreeklaste omaga, kuid ta oli süngem ja salapärasem. Nende jumalate hulgas olid paljud õela iseloomuga, kes püüdsid inimestele alati paha teha. Hauatagust elu kujutlesid etruskid väga sün-

gena, täis igavest piina ja valu. Jumalaile meeleheaks tõid nad sageli inimohvreid, kelleks tarvitati peamiselt sõjavange. Etruskide preestrid moodustasid mõjukaima rahvakihhi. Nad tegelesid peale jumalateenistuste pidamise veel riigielu korraldamisega, arstiteadusega, ennustustega ja jumalate tahte määramisega. Võib öelda, et etruskid olid oma aja haritum rahvas.

Kreeklased asusid Lõuna-Itaalias. Nende päralt oli seal laialdasi põllu- ja heinamaid, viinamarja- ja õlipuuistandikke. Nad laiendasid oma asundeid koguni viljakasse Kampaaniasse ja rajasid sinna Neapolise (praeguse Napoli) linna. Arvukate

Etruski sarkofaag.

kreeka asundite ja linnade tõttu kutsuti, nagu teame, Lõuna-Itaaliat koguni Suur-Kreekaks. Kreeka asundid olid väravaiks, mille kaudu kreeka haridus pääses Itaaliasse.

Gallialased ehk keldid asusid Põhja-Itaalias, Po jõe viljakal tasandikul. Nende asukohta kutsusid roomlased Galliaks siinpool Alpe.

Itaalikud pärinesid aaria tõust. Nende eluasemeks oli suur osa Kesk- ja Lõuna-Itaaliast. Keelemurdelt ja eluviisidelt nad jagunesid mitmesse suguharusse. Neist olid tähtsaimad samniidid ja latiinid.

Samniidid asusid Apenniinide kõrgemas osas, Samniumi mägedes. See rahvas armastas vabadust üle kõige. Kindlustatud linnu nad ei ehitanud, sest vaenlase vastu andsid neile kaitset looduslikud kindlustised — mäelõhestikud ja koopad. Samniidid harisid põldu ja kasvasid karja. Kõlblikku põllumaad oli mäestikus vähe ja toidu nappus andis end seetõttu mõnigi kord tunda. Kui elanike arv oli liiga suureks kasvanud, kuulutati kogu maal välja „püha kevade“ pühitsemine. Kõik sel aastal sündinud loomad ja inimesed pühendati jumalaile. Loomad tapeti ja ohverdati varsti pärast sündimist. Inimesed aga sunniti nende 20. eluaasta saabumisel oma kodumaalt lahkuma. Nad läksid sinnapoole, kuhu näitasid teed pühad loomad ja linnud: hunt, härg, rebane, rähn jt.

Latiinid elasid Laatsiumi maakonnas. Seal nad harisid põldu, kasvasid karja ja tegelesid aianduse ja ka käsitööga. Laatsiumis asetsevate soode piirkonnas oli kliima väga kahjulik. Et hoiduda mürgistest sooaurudest, ehitasid latiinid oma elamud mäekünkaile. Suurt vaeva nägid nad soode kuivatamisega ja vee kunstliku ärajuhtimisega. Selleks kaevati suuri kraave ja kanaleid. Linnatänavate alla tehti suuri kivivooderdisega veejuhteid. Linnades pöörasid latiinid suurt tähelepanu käsitööle. Seal leidis kullaseppi, laudureid, kingseppi, maalreid, kangruid jne. Latiinidel oli 30 linna. Igale linnale kuulus ka teatud maa-ala selle ümbruses. Tülid linnade vahel olid kaunis sagedased, kuid siiski sõlmisid nad aja jooksul omavahelise liidu. Linnade hulgas etendas kaua aega juhtivat osa Alba Longa, hiljem aga võitis esikoha teine Laatsiumi linn — Rooma. Rooma linnast kujuneski kord-korralt võimas Roomariik.

Kuningate aeg Roomas.

126. Rooma linna asutamine. Muistendi järgi on Rooma linn asutatud a. 753 e. Kr. Linna asutamisest jutustab muistend järgmist. Trooja hävitamise ajal pääses sealt põgenema vapper Aeneas ühes oma väikese poja ja mõnede kaaslastega. Vaevaliste eksisõitude järel Vahemerel maabusid põgenikud viimaks Itaalia rannikul. Seal võeti neid sõbralikult vastu ja Aeneas jäigi sinna elama. Tema poeg Ascanius asutas Alba Longa linna ja sai selle valitsejaks. Mitu põlve valitsesid ta järeltulijad Alba Longas. Ühe neist, kuningas Numitori, tõukas troonilt tema vend Amulius. Et trooni endale kindlustada, laskis Amulius tappa ka Numitori poja. Numitori tütre Rea Silvia määras Amulius

preestrinnaks. Sellena ta ei tohtinud abielluda. Rea Silvia oli salajases abielus sõjajumal Marsiga. Sellest abielust sündisid Rea Silvial kaksikud pojad R o m u l u s ja R e m u s. Asjaloost teada saanud, laskis Amulius hukata Rea Silvia ja käskis ta lapsed heita Tiberi jõkke. Teener, kellele see ülesandeks tehti, aetas aga lapsed moldi ja lükkas selle vette. Lained ajasid molli kaldale. Sealsamas läheduses jõekaldal kustutas emahunt oma joogijanu. Laste nuttu kuuldes ta tuli molli juurde. Ta lakkus neid ja imetas oma piimaga. Seda lugu nägi pealt karjane Faustulus. Oodanud, kuni hunt metsa oma poegade juurde ruttas, võttis Faustulus lapsed

Emahunt Romuluse ja Remusega.

ja viis koju. Karjasele ja ta naisele olid kasupojad väga kallid ja nad kasvatasid neid suure hoole ja armastusega. Poistest said ilusad ja tugevad noorukid. Juhus avastas neile nende sünni- ja päritolu-saladuse. Nad töötasid Amuliusse kätte maksta kogu kurjuse eest, mis ta oli teinud neile, nende emale ja lähemaile sugulastele. Ühes omasuguste julgete ning seiklushimuliste sõpradega ruttasid Romulus ja Remus Alba Longasse. Nad surmasid Amuliusse ja aitasid oma vanaisa Numitori uuesti troonile. Tänu-täheks selle eest lubas Numitor Romusele ja Remusele asutada l i n n sellele maatükile, kust nad olid leitud. Linnale nime paneku juures aga sattusid vennad tülli ja Romulus tappis Remuse. Linna nimeks sai R o o m a ja selle esimeseks kuningaks Romulus.

Et kõigiti suurendada linna elanike arvu, määras Romulus ühe linnaosa p e l g u p a i g a k s tagaetavaile. Nii sai Rooma elanikeks muude seas ka vargaid, petiseid, väejooksikuid, isandate

juurest põgenenud orje jne., kes tahtsid uues linnas alata uut elu. Enamikus olid Rooma elanikeks mehed. Ent naiste saamisega oldi kimpus. Ümbruskonna elanikud ei andnud oma tütreid neile naiseks. Viimaks aitas kavalus. Roomlased korraldasid suure pidustuse ja kutsusid sinna osavõtjaid naabermaist. Suuremal arvul ilmus sinna sabiine ühes naiste ja tütardega. Parajasti kui pidumängud olid täies hoos, tormasid külaliste hulka relvastatud Rooma noormehed. Igaüks neist haaras neiu kaenlasse ja põgenes oma linnaossa. Sügavasti haavunult lahkusid sabiinid ja töötasid karmi tasu teotuse eest. Kui aga sabiinide sõjaväed liginesid Roomale, siis ruttasid röövitud neiud oma isadele ja vendadele vastu ja palusid neilt sõjakäigu lõpetamist. Nad olid vahepeal hakanud armastama oma röövijaid ja leidnud, et nende meestega võib abielu sobida. Roomlased ja sabiinid leppisid ära ja sõlmisid lepingu, mille järgi nad pidid liituma ühiseks riigiks ja rahvaks. Kuningaid pidi valitama vaheldumisi: kord roomlane ja tema järel sabiin. Esiolgu valitses Romuluse kõrval ka vana sabiinide kuningas. See suri varsti ja Romulus jäi üksinda valitsema.

Nii kõneleb muistend Rooma linna rajamise kohta.

127. **Rooma linn.** Tõeliselt ei valminud Rooma linn mitte üleöö ega ühe aasta jooksul. Pikkamööda, väga paljude aastate möödumisel ta arenes ja kasvas suureks ning võimsaks linnaks. Linna asukoht oli selleks soodus: Tiberi jõe pahemal kaldal, umbes 25 km merest eemal; seega ta polnud kergesti kättesaadav meriröövleile. Avar Tiberi suue oli heaks sadamaks. Rooma asetses seitsmel künnal. Neist olid tähtsaimad Palatinus, Capitolinus ja Aventinus. Capitolinusel asetses tugev kindlustis (Kapitoolium). Aventinuse ja Palatinuse vahel oli hobustega võiduajamise tee ehk Circus Maximus. Palatinuse kõrval oli Rooma turuplats ehk forum. Seal kaubeldi, seal toimus ka kohtupidamine ja peeti rahvakoosolekuid. Linn oli ümbritsetud tugeva müüri-ga. Linnast loode pool asetses Marsi väljak. Seal peeti sõjalisi harjutusi.

Mis puutub Rooma elanikkude rahvusse, siis oli peale latiinide palju sabiine ja etruske. Aja jooksul nad sulasid kõik üheks rahvaks. Roomlaste, s. t. Rooma linna elanike ühiskeeleks sai ladina keel.

128. **Kuningad.** Pärast Romuluse surma valitses Roomas järgemööda veel kuus kuningat. Et sellest ajast puuduvad kirjalikud ajaloo-allikad, ei teata täpselt, kuidas ja kui kaua on igaüks neist võimul olnud. Rahvasuus püsinud muinaslugude järgi nad

on enamikus olnud väga head kuningad ja mõndagi teinud Rooma linna kindlustamiseks ja kaunistamiseks. Niisamuti on teada, et kuningad valiti eluajaks.

Kuninga võimu piiras vanameeste-nõukogu ehk senat, mis koosnes algul kõigist suguvõsade vanemaist. Hiljem määrati senaatorite arv kindlaks 300-le. Kolm viimast kuningat olid etruskide hulgast. Viimane neist — Tarquinius Superbus ehk Tarquinius Uhke vihastas oma pillamise ja uhke meelega roomlasi nii, et ta kihutati Roomast välja. Kuninga nimigi jäi roomlastele vihatuks. Nii sai Roomast vabariik a. 510 e. Kr.

129. **Usund.** Roomlased, niisamuti nagu kõik itaalikud, olid paljude jumalate austajad. Jumalate kõrval oleles aga veel hulk kaitsevaime. Oli künni, külvi, idanemise, kõrrekasvatamise, pealoomise ja viljavalmimise kaitsevaime. Väga paljude kaitsevaimude abi vajasisid ka karjakasvatajad. Iga loomatõug kuulus eri kaitsevaimu hoolde. Inimestki saatsid hällist hauani kaitsevaimud. Igal majal, koguni igal ruumil oli oma eriline kaitsja. Suures lugupidamises olid roomlaste juures kodukaitsevaimud ehk penaadid, kelle poole pereisa pöördus palvega igal hommikul ja õhtul. Esialgu ei andnud roomlased oma jumalaile mingit välist kuju. Kokku puutudes kreeklaste ja etruskidega nad omandasid palju nende usu kombeid ja hakkasid muu seas jumalaid kujutama inimestena. Ehitati jumalaile templeid, mis sarnlesid kreeka templitega. Ka rooma jumalad kujunesid kreeka jumalate sarnaseks. Vahe oli ainult nimedes. Roomlaste peajumal oli Jupiter. Ta juhtis kõigi jumalate ja inimeste saatust. Jupiter oli Rooma riigi kaitsja; tema auks oli ehitatud Kapitooliumile tempel. Jupiteri abikaasa oli Juno. Tema kaitse alla kuulus abielu. Mars oli sõjajumal. Temale oli püstitatud altar Marsi väljakul. Minerva oli kunsti ja teaduse jumalanna, Venus — iludusjumalanna, Neptunus — merejumal, Pluto — allmaailma valitseja, Vesta oli riigikolde jumalanna. Temale ehitatud templis põles igavene püha tuli. Tule hoidmise ülesanne kuulus kuuele Vestaneitsile, kes ei tohtinud abielluda, vaid pidid töötama, et valvavad 30 aastat järgemööda püha tuld. Täiesti algupäraseks roomlaste jumalaks osutus Janus. Ta oli iga alguse jumal. Janust kujutati kahenäolisena: üks nägu ees, teine taga; üks vaatas tulevikku, teine minevikku. Väga austatud oli Saturnus — põllutööjumal. Tema auks peeti igal sügisel suuri pidustusi.

Roomlased panid oma jumalateenistustel ja ohverdamistel väga suurt rõhku igasugusele kombetähtsusele. Nad arvasid, et jumalad hoolitsevad siis korralikult palvetajate eest, kui kõik

kohustused jumalate vastu on hästi täidetud. Seejuures käidi põhimõtte järgi: kuidas mina sulle, nõnda sina mulle. Piinliku hoolega jälgisid roomlased nõudeid palvetamisel. Kui juhtus vähimgi väärtus sõnades, oli palve väärtusetu ja seda tuli otsast korrata. Niisamuti pidid ohvriloomad olema kehaliselt täitsa veata. Ei kõlvanud ohverdamiseks ka see loom, kes tõrkus ohverdamispaika viimisel.

Olles väga jumalakartlikud, ei tahtnud roomlased midagi ette võtta jumalate nõusolekuta. Vastavate preestrite ülesandeks oligi jumalate tahte ennustamine, olgu lindude lennu, häälitsemiste, loomade sisikondade järgi või mõnel muul teel. Preestrest oli kõige tähtsam ülempreester, kes kandis nimetust *pontifex maximus*.

Vabariigi korraldus. Patriitsid ja plebeid.

130. **Vabariigi korraldus.** Oluline osa Rooma vabariigi valitsemisest koondus *senati* kätte. Nagu juba kuningate ajal, nii koosnes senat ka vabariigi ajal 300 liikmest, kes püsisid selles ametis eluaja. Senati tähtsaks ülesandeks oli seaduseelnõude esitamine rahvakoosolekule. Rahvakoosolek tuli kokku Marsi väljakule ja sellest võisid osa võtta kõik sõjateenistuskohustuslikud mehed. Seal valiti riigiametnikke, otsustati aga ka seaduste, sõja ja rahu üle jne. Rahvakoosolek kinnitas senati otsused, muidu nad polnud maksvad. Senati juhtimisel valitsesid riiki *kaks konsulit*. Konsulid valiti rahvakoosoleku poolt ainult üheks aastaks. Nad mõistsid kohut, juhtisid sõjaväge, kutsusid kokku rahvakoosoleku jne. Kui konsulid liikusid tänaval, pidid kõik neile aupaklikult teed andma. Ratsanikud astusid konsuli möödumisel sadulast maha, et väljendada seega oma lugupidamist. Konsuleid saatsid nende ametikäikudel 12 kohtuteenrit ehk *liktorit*. Igaüks neist kandis õlal kimpu kepikesi. Linnamüüri taga ja sõja ajal nad olid varustatud kirvestega. Kui konsul oli teinud karistusotsuse, viisid liktorid selle täide. Vähemate süütegude eest anti vitsu, raskemate roimade karistuseks raiuti varemail aegadel süüdlasel pea kirvega maha.

Kui aga riiki ähvardas hädaoht kas välissõja või suurte sise-
miste rahutuste näol, siis määrati ametisse *diktaator*, kel oli piiramatu võim riigis. Diktaatorit saatsid ta käikudel 24 liktorit, kellest igaüks oli varustatud kepikestekimbu ja kirvega. Diktaator määrati kuueks kuuks. Juhul, kui hädaohtlik seisukord möödus varemini, lahkus ametist kohe ka diktaator.

Kõrged ametnikud olid ka tsensurid. Nemad pidid iga viie aasta tagant korraldama üldise rahvalugemise. Selleks ilmusid kõik perekonnapead tsensuri juurde Marsi väljakule ja andsid õigeid ning täpseid andmeid oma isiku, perekonna, niisamuti oma varanduse ja tulemite kohta. Saadud andmete järgi määrati siis

makse ja liigitati kodanikke. Tsensurite kohuseks oli ka rahva eluviiside järele valvamine. Nad võisid ametist vabastada koguni senaatoreid, kui leiti, et need pole küllalt ausad ega korralikud.

Rooma konsul.

Liktorid.

Politseilised ülesanded kuulusid ediilidele. Ühed neist valvasid linna hoonete, platside ja tänavate puhtuse ja korra järele. Teised hoolitsesid selle eest, et turule ei toodaks rikkiläinud toiduaineid, et müüjad tarvitaksid õigeid kaale jne. Kolmandad olid rahvapidustuste ja -lõbustuste korraldajad.

Riigi kassapidajad kandsid kvestorite nime.

A. 366 e. Kr. võeti konsuleilt ära kohtuvõim, mis läks selleks määratud kohtunike ehk preetorite kätte. Konsulid võisid pärast seda kohtunikena teotseda ainult sõjaajal.

131. Patriitsid ja plebeid. Rooma vabariigis polnud kodanikud kaua aega üheõiguslikud. Täieõiguslikeks riigikodanikeks olid üksnes patriitsid, kes põlvnesid põliseist Rooma perekondadest. Patriitsid pidasid oma esivanemaiks Rooma linna esimesi asustajaid. Nad olid varanduslikult jõukad. Linnas nad omasid maju ja ärisid, maal neil oli põlde, aedu ja karjamaid, kus peeti suuri veise- ja lambakarju. Patriitside hulgast valiti senatoreid ja riigiametnikke, niisamuti võisid preestriks saada ainult patriitsid.

Hoopis erinevas olukorras võrreldes patriitsidega olid plebeid. Plebeideks peeti hilisemal ajal vabatahtlikult Rooma elama asunud inimesi või Roomaga liidetud maa-alade elanikke. Linnas tegelesid plebeid kauplemise ja käsitööga, maal nad olid väikekohapidajaks või töolisteks patriitside juures. Plebeid olid küll isiklikult vabad kodanikud, kuid neil puudusid need õigused, mis olid patriitsidel. Näit. nad ei pääsenud ühtegi riigiametisse; niisamuti nad ei võinud saada preestriks. Ka oli täiesti keelatud abielusid sõlmida patriitside ja plebeide vahel.

Kohustusi Rooma vabariigi vastu täitsid plebeid aga niisama kui patriitsidki: nad võtsid osa sõdadest ja maksid makse riigi kasuks.

132. Plebeid Pühal mäel. Rahvatribuunid. Olukord patriitside ja plebeide vahel oli juba ammu pinev. Kuningate ajal leidsid plebeid kuningate poolt toetust. Püüdsid ju patriitsid kõigiti kuninga võimu piirata ja seepärast olid kuningad plebeidele vastutulelikud, et leida neis endile seljatuge. Vabariigis sattus võim täiesti patriitside kätte ja plebeide elu muutus päev-päevalt raskemaks. Tol ajal pidas Rooma palju sõdu. Neist pidid osa võtma ka plebeid. Sõjade ajal aga jäid kodused tööd laokile. Kehvad väikekohapidajad ei jõudnud endile osta orje ega palgata töölisi, nagu tegid seda suurmaaomanikud-patriitsid. Juhtus siis, et meeste sõjas olles jäid plebeide põllud sööti. Sõjast tagasi tulnud, nad ei saanud muidu jätkata kohapidamist, kui tegid laenu, kusjuures laenuandjaks olid muidugi suurmaaomanikud-patriitsid.

Laenati peamiselt viljaseemet ja loomi, aga ka raha. Laenu pealt tuli maksta kõrget protsenti. Juba selle tasumine tekitas suuri raskusi. Kui juhtus veel viljakaldus või mõni loomaõnnetus, tuli lisaks teha uut võlga. Nii sattusid maal asuvad plebeid aja jooksul täiesti patriitside meelevalda. Maksujõuetute võlgnike

vastu olid patriitsid väga halastamatud. Nad lasksid neid isegi peksta, võtsid neilt viimse varanatukese ja võlgnik pidi orjana töötama senikaua patriitside põllul, kui võlg tasa sai. Vahel pidi kogu võlgniku perekond minema patriitsile palgata töölisteks.

See kõik tekitas plebeides suurt pahameelt. Õigustatud nuri-semist tekitas ka ü h i s m a a d e asi. Nimelt oli valitsuse poolt lubatud kolmandik osa kõigist vallutatud maadest anda rahvale ühiseks kasutamiseks. Tegelikult kasustasid maad patriitsid. Neil olid seal mitmesajapealised loomakarjad, aga plebeid ei saanud oma paarilegi loomale söödamaad muidu, kui pidid seda rentima patriitsidelt. Nurisesid ka linnas elavad jõukad plebeid.

Patriitsid petsid tihti plebeisid. Kui oli tulemas sõda, siis lubati plebeidele mõndagi, et need läheksid aga sõtta. Kui hädaoht möödus, unustati lubadused. Ühel säärasel juhul katkes plebeide kannatus. Rahulikult, ilma vägivallategudeta nad lahkusid oma perekondadega Roomast ja asusid Roomast mõne kilomeetri kaugusele Pühale mäele. See oli a. 494 e. Kr. Sinna nad kavatsesid rajada uue linna. Patriitsid kokkusid. Nad teadsid, et nad plebeideta ei suuda kaitsta linna vaenlaste vastu. Liiatigi oli karta, et plebeid ühinevad vaenlastega. Patriitsid saatsid siis ühe väga osava kõnemehe Pühale mäele plebeide juurde. See läks ja jutustas plebeidele valmi kõhust ja kehaliikmeist. Ta kõneles järgmiselt: „Kord nurisesid kehaliikmed kõhu üle, et see ei tee mingit tööd, küll aga kasustab teiste liikmete töövaeva. Kehaliikmed tõstsid mässu kõhu vastu. Jalad ei kõndinud enam, käed ei tõstnud toitu suu juurde, hambad ei närinud midagi, kurk ei neelanud jne. Kõhul oli varsti nälgi käes. Kuid ühtlasi muutusid jõuetuks kehaliikmedki. Viimaks said kõik aru, kui vajalikud nad on üksteisele. Nad asusid jälle oma endiste ülesannete täitmisele. See-tõttu muutusid kehaliikmed jälle tugevaks.“ Plebeid mõistsid valmi mõtet ja pöördusid lepitatult Rooma tagasi. Senat tegi seekord mõõndusi. Ta lubas plebeidele valida oma huvide kaitseks erilisi ametnikke, nn. r a h v a t r i b u u n e. Järgmisel aastal valitigi kohe kaks rahvatribuuni. Tribuunid käisid senati koosolekul. Neil polnud esialgu seal küll sõnaõigust, vaid nad pidid istuma senati-ruumi välisukse kõrval pinkidel ja kuulama, mis koosolekul arutati. Kui tuli aga otsustamisele mõni säärane küsimus, mis oli hoopis ülekohtune plebeide suhtes, siis ütlesid tribuunid: „V e t o,“ s. t.: „Ma keelan.“ V e t o-ütlemisega oli otsus seisma pandud. Nii kaitsesid tribuunid plebeide huve. Tribuuni korteri uks pidi ööd ja päevad lahti olema, et iga abivajaja pääseks sisse. Tribuuni isik oli tema ametiajal püha ja puutumatu. Kes teda sõnaga solvas või mingil muul viisil talle kallale kippus, see langes suure karistuse alla.

133. **Kaheteistkümne tahvli seadused.** Vanemal ajal mõisteti Roomas kohut kirjutamata seaduste järgi. Kuid kohtunikud oskasid sageli neid seadusi nii pöörata, nagu nad ise soovisid. Seepärast nõudsid plebeid seaduste kirjanemist, et sel teel muuta kohtupidamist õiglasemaks.

Pika puiklemise järel nõustusid sellega patriitsid. Seks valiti a. 451 e. Kr. kümme meest. Neile anti aastaks piiramatu võim riigis, et nad saaksid rahulikult koostada seadusi. Töö ei edenenud nii kiiresti, kui algul arvati. Kaks aastat töötasid kümme meest, — siis valmisid seadused, mis kirjutati 12 vasktahvlile. Need tahvlid paigutati foorumile kõnetooli kõrvale, et kõigil oleks võimalus tutvuda seaduste sisuga.

Sealt võis lugeda järgmist:

„Kui keegi õõsi sissetungiva varga maha lööb, siis see on õieti tehtud.

Kui sureb keegi testamenti tegemata, siis langeb pärus ligemale meessoost pärijale.

Liigkasuvõtja on sama karistuse väärt mis varaski.“ Jne.

Plebeide kasuks kõnelesid uued seadused siiski väga vähe. Väikest kergendust tõi küll laenuprotsendi ülemmäära kindlaks määramine. Kuid endiselt karmid olid seadused maksujouetute võlglaste suhtes.

134. **Patriitsid ja plebeid saavad üheõiguslikuks.** Pärast 12 tahvli seaduste avaldamist jätkasid plebeid võitlust patriitsidega. Visalt andsid patriitsid järele. Abielud patriitside ja plebeide vahel tunnustati siiski lubatavaks a. 445 e. Kr. Hiljem loobusid patriitsid plebeide kasuks teisest konsulikohast.

Esimene plebei sai konsuliks a. 366 e. Kr. Vahepeal aga olid patriitsid asutanud uusi kõrgemaid riigiameteid, kuhu võisid pääseda ainult nemad. Aegamööda langesid ometi needki kantsid ja plebeid võitsid endile kõik kodanikuõigused riigis. Ka võisid nad saada kõrgemaiks vaimulikeks. Aastal 300 e. Kr. on Roomas kadunud kõik vaheseinad ja kodanikud saavutanud üheõigusluse. Umbes 200 aastat oli seega kestnud võitlus patriitside ja plebeide vahel.

Itaalia vallutamine.

135. **Rooma sõjavägi.** Roomlaste suurt sõjalist edu võimaldas suurel määral nende hästikorraldatud sõjavägi. Sõjaväekohustusele allusid Roomas kehaliselt terved meeskodanikud

17.—46. eluaastani. Sõjavägi jagunes leegionideks. Sõdurite arv leegionides oli erinevail aegadel erisugune. See kõikus 3000—6000 vahel. Leegionid jagunesid kolmeks lahingureaks. Esimeses reas asusid noored, kolmandas reas aga olid vanad, lahinguis karastatud sõjamehed. Kummalgi leegioni tiival asusid ratsanikud. Igas leegionis oli 300 ratsanikku.

Peale tegelike sõdurite oli igas leegionis veel kokki, pasunapuhujaid, hobusepoisse, veoloomade ajajaid, arste, ennustajaid jne.

Sõdurite kogumine ja väeosadesse jaotamine toimus esiti Kapitooliumil, pärast Marsi väljakul.

Sõduri kehakatteks oli villane lühikeste varrukatega särk, mille üle kanti rauद्रुüd ja villast varrukateta mantlit. Viimane võeti ära lahingusse minnes. Peas kanti raudkii vrit ja jalas rihmadega poolsaapaid, mis jätsid varbad paljaks. Pükse hakati kandma hilisemal ajal. Külma kaitseks mähiti põlved sidemeisse. Relviks olid sõduril mõök ja oda, kaitseks kanti kilpi. Piiramisel tarvitati müüripurustajaid, kiviheitemasinaid ja piiramistorne.

Peale relvade pidid sõdurid kaasas kandma igauks umbes paarikümnekilost kandamit. Selle moodustasid toidumoon, sööginõud, kirves, saag, labidas jne. Asutud laagrisse, kaevati selle ümber kohe kraav ja ehitati vall, millele tehti teravaist teibaist aed.

Kord oli Rooma sõjaväes väga vali. Roomlane võis võita või langeda, põgenemine oli häbistav. Niisamuti pidid sõdurid tõrkumata alluma oma juhtidele.

Rooma sõdur.

136. **Veji vallutamine. Gallialased Roomas.** Vabariigi alguspäevil pidas Rooma peamiselt kaitsesõdu. Naabrid nägid noores kasvavas linnas kardetavat võistlejat ja püüdsid teda hävitada. Aja jooksul aga kasvas Rooma nii tugevaks, et kaitsesõdade asemel hakkas ise maid vallutama.

Pikemat aega kestis sõda *etruskidega*. Etruskide tähtsama linna *Veji* vallutas Rooma väepealik *Camillus*. Ta laskis kaevata hiigelpika maa-aluse käigu roomlaste laagrist alates kuni *Veji* linna keskohta. Siis korraldas ta tormijooksu linnale. *Veji* lased kogunesid kõik linnamüüridele ja neil polnud aegagi tähele panna, kuidas linna südames tekkis maasse avaus. Ikka suuremaks muutus see, kuni siit hakkas väljuma mees mehe järele roomlasi. Nad ruttasid väravate juurde ja avasid need. *Veji* võideti ja roomlastele langes osaks suur sõjasaak. *Camillusele* korraldati Roomas suured pidustused ja austuseavaldused. Varsti aga süüdistasid roomlased teda *Veji*st saadud sõjasaagi kõrvaldamises. Nad määrasid talle suure rahatrahvi. *Camillus* vihastas aluseta süüdistuse pärast ja lahkus Roomast. Nagu karistuseks oma noore ning andeka juhi põlgamise eest lähenesid Roomale kardetavad vaenlased.

Need olid *gallialased*. Roomlased ruttasid neile vastu. Mitte kaugel Roomast, väikese *Allia* jõe kaldal kohtasid vastasväed teineteisega. Roomlased sattusid *gallialasi* nähes segadusse, sest need tundusid nagu õudsed viirastused: suure kasvuga mehed, kelle nägudel oli pikuti ja põigiti suuri punetavaid haavaarme. Nägude õudset ilmet suurendasid pikad sassis juuksed ja pikad rippuvad vurrud. Metsiku kisaga tormasid nad roomlastele kallale ja hävitasid Rooma sõjaväe peaaegu viimse meheni.

Seejärel algas Roomas meeletu põgenemine. Naised, lapsed ja raugad ruttasid linnast välja. Ainult väike salk julgeid ning kartmatuid roomlasi kindlustas end *Kapitooliumil*, Rooma kõrgeimal künkal. Foorumile jäi istuma 80 auväärt *senaatorit*. Nad tahtsid hukkuda koos linnaga. *Gallialased* leidsid eest vaikiva ning tühja linna. Piduriideis *senaatoreid* nad pidasid esiotsa kujudeks. Üks *gallialane* läks ja sikutas arvatavat kuju habemest. Kohe sai ta kepiga valusa hoobi vastu kätt. Sellest märkasid *gallialased*, et nende ees on elusolendid. Seejärel surmati vanakesed ja hakati linna rüüstama.

Võitmatuks jäi aga *Kapitoolium*. Piiratuile kippus nälg kätte. Aja jooksul tüdinesid ka *gallialased*. Pealegi levisid nende keskel paljud haigused. Nad lubasid ära minna, kui roomlased annavad neile 1000 naela kulda. Roomlased nõustusid ja kuld kanti *gallialaste* kaaludele. *Gallialased* tarvitasid vale-kaalupomme. Kui

roomlased juhtisid sellele nende väepealiku tähelepanu, hüüdis see uhkelt: „Häda võidetuile!“ Seejuures ta viskas kaalule lisaks oma raske mõõga. Roomlased pidid nüüd kulda veelgi lisama.

Kui roomlased gallialastest vabanesid, nad olid esialgu üsna mures oma tuleviku pärast. Ümberringi asusid vaenulised rahvad, kes otsisid juhust nõrgestatud linna hävitamiseks. Roomlased kavatsesid koguni linnast lahkuda ja asuda elama Veji linna. Siis aga tuli Rooma tagasi Veji võitja Camillus. Ta kihutas minema vaenlased ja tema õhutusel jäid roomlased püsima oma linna.

Kerkis üles uus Rooma. Vaenlaste kartusel suure kiirusega ehitatud linn oli kaotanud palju endisest ilust. Uues linnas leidis rohkesti kõveraid ja kitsaid tänavaid ja viletsaid maju.

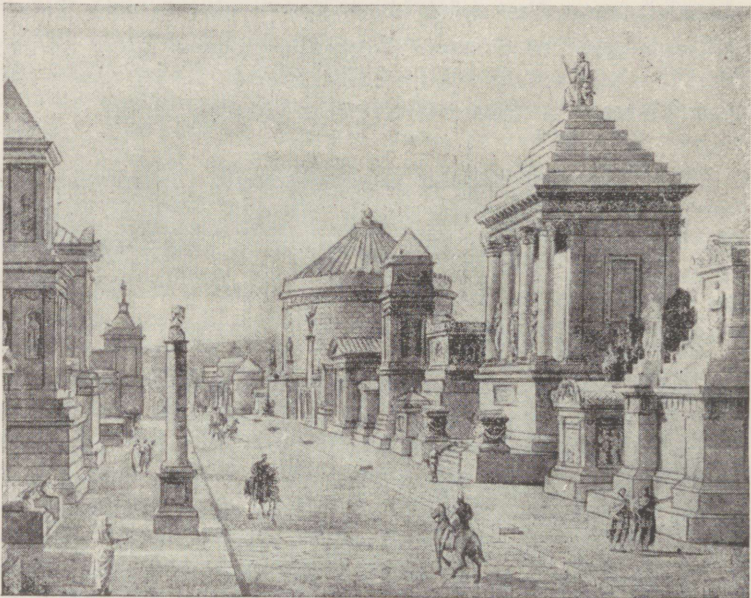
137. Võitlused latiinide ja samniitidega. Järgnevalt puhkes võitlus latiinide ja roomlaste vahel. Esialgu võideldi vahelduva õnnega, sest latiinide väed olid korraldatud ja varustatud niisamuti kui Rooma väed. **Võitjaiks** jäid siiski roomlased. Latiinid alistati Roomale.

Kindlustanud oma võimu Laatsiumis, siirdusid roomlased lõuna poole. Viljaka **Kampaania** pärast puhkes sõda **samniitidega**. Sõdu samniitidega oli üldse kolm. Need kestsid vaheaegadega kokku 50 aastat. Samniidid olid tol ajal kindlustanud oma mõju üsna laiadel maa-aladel. Nende käes oli hulk kreeka asulinnu Lõuna-Itaalias. Niisamuti oli Kampanias suuri samniitide asundeid. Küllaldane mõju oli samniitidel ka teiste mäestikurahvaste kohta ja need ühinesid samniitidega Rooma vastu. See polnud enam sõda ühe maatüki pärast, vaid sõdis kaks kanget rahvast oma ülemvõimu kindlustamise nimel. Vabadust armastavad samniidid ei tahtnud kuidagi alistuda Rooma ülemvõimule, roomlased aga pingutasid oma jõudu, et mitte lasta samniite esikohale. Pikk, väsitav sõda lõppes **Rooma võiduga**. Samniidid ja teised nendega liidus olevad mäestikurahvad alistusid. Et kindlustada oma võimu tulevikus, rajasid roomlased võidetud maa-aladele oma kindlusi ja asundeid. Niisamuti ehtasid roomlased võidetud maade ja Rooma vahele head maanteed. **Tsensor Appius Claudius** laskis ehitada suure sõjatee Roomast kuni Capuani. See läbis hiigelsuurt Pontini sood, kuhu ehitati hiigelteetamid. Ehitaja nime järgi kutsuti teed **Appiuse teeks**.

138. Sõda Pyrrhosega. Pärast samniitide alistamist kuulus Rooma võimu alla kogu Kesk-Itaalia. Lõuna-Itaalia linnadest alistasid mitmed võitluseta.

Suurt vastupanu Roomale avaldas aga *Tarentum* (kreeklaste *Taras* ehk *Tarent*). Abiks kutsusid tarentlased endile Epeirose kuninga *Pyrrhose*. *Pyrrhos* oli julge ja osav väejuht ja ta ihaks oli saada niisama kuulsaks ja võitmatuks maadevallutajaks, nagu oli olnud *Aleksander Suur*.

Heameelega ta võttis vastu *Tarentumi* kutse. Ta laskis kiiresti ehitada mahukaid laevu. Neile paigutati kiviheitemasinaid,

Appiuse tee.

kaitsetorne, müüripurustajaid, ratsahobuseid ja 20 sõjalevanti. Laevadele asus ka suur osa Epeirose hästikorraldatud sõjaväest. Esimeses lahingus saavutas *Pyrrhos* hiilgava võidu. Kui sõjalevandid liikusid roomlaste vägede poole, läksid nende sõjahobused peruks, sest nad kartsid elevante. Perud hobused ühes ratsanikudega tormasid suure hooga Rooma leegionide sekka, sünnitades seal segadust. *Pyrrhose* mehed kasustasid seda, ründasid hoogsalt roomlasi ja löid neid. *Pyrrhos* oli täis võidujoovastust. Oli küll langenud palju temagi mehi, kuid Rooma kaotused surnute ja vangilangenute näol olid märksa suuremad. Kui *Pyrrhos* käis lahinguväljal langenud roomlasi vaatamas, siis ta märkas, et neil kõigil oli nool rinnas ja nad lamasid näoga vaenlase poole. „Oleksid mul säärased vahvad mehed,“ lausus *Pyrrhos*, „siis võidaksin

kogu maailma!“ Ta laskis surnud austuseavaldustega maha matta ja hoolitses hästi sõjavangide eest. Pyrrhos oli tundma õppinud roomlaste vaprust ja sitkust. Ta tahtis meelsasti teha nendega rahu. Selleks ta saatis usaldusväärse saadiku Rooma. Osa senaatoreid pooldaski rahutegemist. Kuulnud sellest, laskis end talutada senatisse pime Appius Claudius. „Ma olen pime, kuid täna ma tahaksin olla ka kurt, et mitte kuulda argu sõnu, mis te kõnelete. Oleks teil vähegi esivanemate julgust, te ei räägiks rahutegemisest vaenlasega, kes istub teie maal.“ Nii lausus auväärt Appius. Senat ühines üksmeelselt tema seisukohaga. Saadikule öeldi, et enne ei räägi roomlased rahust, kui Pyrrhos on lahkunud Itaaliast.

Saadikule jättis Rooma sügava mulje. „Rooma senat on nagu kuningate kogu“, seletas saadik Pyrrhosele, „ja roomlased on niisama järeleandmatud, iseteadvad ja lihtsad eluviisides kui spartlased meil Kreekas.“

Seejärel tuli varsti Pyrrhose juurde Rooma saadik läbi rääkima sõjavangide vahetuse üle. Pyrrhos katsus saadikut meelitada, pakkudes talle kalleid kingitusi. Lauad särasid kullast, kalliskividest, toredaist riideist jne. Kuid roomlane lükkas kõik tagasi. Järgmisel päeval laskis Pyrrhos läbirääkimisruumi poolitada raskete eesriietega. Sinna taha viidi suur elevant. Rooma saadiku tool asetati just eesriide äärde ja kogu läbirääkimiste aja kõigutas elevant oma lonti üle eesriide just roomlase pea kohal. Kuid roomlane ei hoolinud sellest vähimatki. Läbirääkimiste lõppedes sõnas ta: „Ei meelitanud mind eile sinu kuld, ei hirmuta täna ka sinu elajas.“

Järgmises lahingus roomlastega võitis küll jälle Pyrrhos, kuid temagi kaotused olid nii suured, et ta tusaselt sõnas: „Veel üks säärane võit, ja ma pean minema üksinda tagasi kodumaale.“

Teist korda pakkus Pyrrhos rahu, kuid jällegi lükkasid roomlased selle tagasi. Kolmandas lahingus kaotas Pyrrhos. Roomlased olid mähkinud noolte ümber tõrva kastetud takke ja lahingusse tormates süütasid takud põlema. Seesuguseid nooli pildusid siis roomlased elevantide sekka. Elevant tabas kabuhirm ja nad löid oma põgenemisega Pyrrhose väed segi.

Roomlased said saagiks palju sõjavarustist, vange ja neli elevanti. Elevantid olid Roomas kõigi imetlusesemeiks, sest neid polnud varem siin nähtud.

Kaotanud lahingu, pöördus Pyrrhos tagasi Epeirosse. Varsti pärast seda alistus Tarentum. Seega oli roomlaste võimu all kogu Kesk- ja Lõuna-Itaalia.

139. **Jaota ja valitse.** Alistatud rahvastega sõlmisid roomlased lepingud. Lepinglaste õigused polnud kaugeltki ühesugused. Ühele lepinglasele anti suuremad õigused, teisele vähemad. Lepinglaste huvid Rooma suhtes polnud seega ühetaolised. Roomlased lootsid seesuguse korralduse kaudu ära hoida ühiseid vastuhakkamisi nendele. Õiguste ebahühtlase jaotuse teel oli kerge valitseda.

Puunia sõjad.

140. **Kartaago.** Kartaago asetses Põhja-Aafrikas tormide eest hästi varjatud ning sügava lahe kaldal. Kunagi oli Kartaago küll foiniiklaste asulinn, kuid aja jooksul ta saavutas täieliku iseseisvuse. Kasvanud võimsaks kaubalinnaks, ta võttis oma võimu alla peaaegu kogu Põhja-Aafrika ranniku, osa Hispaania lõunarannikust, Sardiinia, Korsika ja lääneosa Sitsiiliast. Nagu omal ajal foiniiklased, nii olid ka kartaagolased osavad kaupmehed ja meresõitjad. Nad olid kaubanduslikus läbikäimises kõigi tol ajal tuntud rahvastega. Seetõttu koondus Kartaagosse suuri rikkusi. Jõukus avaldus nii elanike eluviisides kui ka linna välises ilmes. Seal oli palju toredaid templeid, ilusaid mitmekordseid maju ja suuri kaubaladusid, mis olid kuhjaga täis kalleid kaupu. Suurkaupmeeste elamute sisustuses valitses niisamuti toredus. Mööbel oli kaunistatud elevantiluu, kulla ja hõbedaga. Söögilaual oli pillavas külluses kõike, mida süda soovis. Niisama rikkad kui suurkaupmehed olid ka suurmaaomanikud. Nende viljakail mõisaväljadel Kartaago ümbruses töötas tuhandeid orje. Et need ei pääseks põgenema oma vaevalistest elutingimustest, neediti nad ahelaisse.

Kartaago oli vabariik. Võim kuulus seal täiel määral suurkaupmeestele ja suurmaaomanikele. Rahva suurema osa tähtsus riigi valitsemisel oli tühine.

Kartaagolased ei armastanud ise sõjaväes teenida, sest neile olid talumatud sõdurielu karmid tingimused. Ainult hädakorral nad võtsid relva kätte. Seetõttu koosnes Kartaago sõjavägi peamiselt palgasõduritest. Väejuhtideks olid muidugi kartaagolased ise. Võimsa sõjalise jõu moodustas aga nende sõjalaevastik, millesse kuulus umbes 300 laeva.

141. **Kartaago ja Rooma.** Roomlastel ja kartaagolastel oli teineteisega kaudu aega rahulik läbisaamine. Roomlased ei tegelnud

nimetamisväärselt kauplemise ega kaugemate meresõitudega. Nende laevad sõitsid peamiselt Itaalia ranniku läheduses; harva liiguti Sitsiiliast ja Sardiiniast kaugemale lääne poole. Esivõim Vahemere lääneosas kuulus vastuvaidlematult kartaagolastele. Pärast Lõuna-Itaalia vallutamist aga pöörasid roomlased senisest enam tähelepanu Kartaago võimu kasvamisele, eriti Sitsiilias. Nad otsustasid vastu astuda Kartaago võimuhaaramispüüdeile. Sellest puhkesid sõjad, mis arenesid hiigelvõitluseks esivõimu pärast Vahemerel. Sõdu Rooma ja Kartaago vahel oli üldse kolm. Nad keetsid vaheaegadega kokku üle saja aasta ja on tuntud Puunia sõdade nime all, sest roomlased hüüdsid kartaagolasi puunlasteks.

142. Esimene Puunia sõda. Sõda algas a. 264 e. Kr. Kohe sõja algul oli roomlastel suur edu: nad vallutasid peaaegu kogu Sitsiilia. Võimatu aga oli alistada sealseid merekindlustisi, sest neid toetasid kartaagolased mere kaudu. Roomlastele oli selge, et vastase lõplik võitmine pole mõeldav ilma tugeva sõjalaevastikuta. Seda neil aga polnud. Suure hoole ja agarusega asuti tööle ja lühikese aja jooksul valmis hulk sõjalaevu.

Seni oli merelahinguis püütud laeva ninas leiduva metallist teravikuga vaenlase laeva küljesse auku lüüa, et sel viisil laeva põhja lasta. Säärases merelahingus etendasid tähtsat osa sõudjad ja tüürijad, sõdurite vahvus aga jäi tagaplaanile. Roomlastel polnud lootust saada üleöö vilunud tüürimeesteks. Neile tuli õnnelik mõte varustada sõjalaevu langevate sildadega. Soodsal silmapilgul lasti sild alla vaenlase laevale, nii et silla raudkonksud selle ääresse tungisid. Silda mööda söötsid roomlased vaenlase laevale ja algasid käsitsivõitlust, milles nad olid väga vilunud.

Mylae neeme juures Sitsiilia põhjaranniku läheduses said roomlased esimese suure võidu merel. Võidu mälestuseks püstitati Rooma foorumile mälestussammas, millele olid kinnitatud võidetud Puunia laevade ninad. Mõni aeg pärast Mylae merelahingut saatsid roomlased sõjaväe A f r i k a s s e, et vallutada Kartaago. See julge katse lõppes tagajärjeta. Kuid a. 241 e. Kr. said roomlased merel uue võidu. See oli E g a d i saarestiku juures Sitsiilia lääne-ranniku läheduses. Pärast Egadi lahingut kuulus esivõim Vahemere lääneosas juba Roomale. Veel samal aastal palusid kartaagolased rahu ja loovutasid Sitsiilia vastasele.

143. Uusi vallutusi. Pärast sõja lõppu osutus Kartaago sedavõrd kurnatuks, et ei suutnud oma palgasõdureile palka maksta. Seetõttu need hakkasid mässama. Vastase rasket seisukorda kasustasid roomlased. Keset rahuaega nad vallutasid S a r -

diinia ja Korsika saare. Paar aastakümnet hiljem laien-
dasid roomlased veelgi oma maa-ala. Nad alustasid võitlust gallia-
lastega ja vallutasid kogu Põhja-Itaalia. Toibunud palga-
sõdurite mässust, hakkas ka Kartaago mõtlema uute maade valla-
tamisele. Hamilkar Barkas, Kartaago tubli väepealik, siir-
dus Hispaaniasse ja vallutas sellest ligi poole. Sealt han-
giti jälle uusi tuluallikaid. Hispaania hõbedakaevandustest saadi
palju hõbedat ja sealseilt alistatud rahvailt suuri makse.

Pealegi löi Hamilkar Barkas Hispaaniasse hea sõjaväe päris-
maalastest. Nii oli Sitsiilia kaotus uute võitudega tasa tehtud.

144. **Hannibal ja Saguntum.** Seitse aastat pärast Hamilkar
Barkase surma valisid sõjaväelased Hispaanias endile juhiks ta 24-
aastase poja Hannibali. Kui Hannibal oli üheksa-aastane, oli
isa võtnud ta kaasa Hispaaniasse ja lasknud teda vanduda, et ta jääb
surmani Rooma vaenlaseks. Hannibal kasvas sõdurite keskel. Ta
mänguesemeiks olid relvad ja ta kooliks oli sõjalaager. Seal ta
õppis oma isalt ja vilunud sõdureilt sõjakunsti saladusi. Tal oli
karastatud ning tugev keha, ta oli osav, vapper ja kaval. Hannibal
oli sõdurite lemmik ja temast sai suur väejuht. Uut sõda Roomaga
peeti Kartaagos tol ajal paratamatuks. Samal arvamisel oli ka
Hannibal, kes ootas kärsitult aina sõja algust. See saabuski pea.
Roomlased olid võtnud oma kaitse alla Saguntumi linna His-
paanias. Et kiirustada sõja puhkemist, vallutas Hannibal Sagun-
tumi. Kui roomlased sellest kuulda said, nad saatsid oma saadiku
Kartaagosse ja nõudsid Saguntumi vabastamist ja Hannibali välja-
andmist. Seda Kartaago muidugi ei teinud. Rooma saadik vihas-
tus. Ta käänas oma üleriide ehk tooga nurga soppi ja ütles: „Siin
sopis on sõda ja rahu. Kumma te valite?“ — „Selle, mis ise annad,“
kõlas kartaagolaste vastus. „Võtke siis sõda,“ hüüdis room-
lane ja läks. Nii algas teine Puunia sõda a. 218 e. Kr.

145. **Teine Puunia sõda.** Hannibal otsustas tungida kiiresti
Itaaliasse. A. 218 e. Kr. kevadel maikuu ta alustas teekonda His-
paaniast. Augustis ta ületas Pürenee mäed ja septembris Rhône'i
jõe. Jõudnud Alpide jalamile, hakkasid sõdurid tundma rahu-
tust ja hirmu, sest neile näisid järsud kaljurünkad ja lumest kiir-
gavad mäetipud ületamatuna. Kuid siiski jätkati vaevalist tee-
konda. Viimaks jõuti Alpide harjale. Seal näitas Hannibal oma
sõdureile kauget Itaaliat ja vaimustas neid edasiseks rännakuks.
Allalaskumine osutus aga veelgi raskemaks. Oli oktoobrikuu ja
algasid lumesajud. Kitsad ning järsud mäestikuteed olid jäätunud
ja libedad. Tuhandete viisi langes kuristikesse sõdureid, loomi ja

moonavankreid. Viieteistkümne päevaga olid Alpid küll ületatud, kuid kaotused silmanähtavalt suured. Sellest sõjaväest, mis Hannibalil oli olnud Rhône'i jõe juures, oli järel ainult pool. Gallialased Põhja-Itaalias võtsid Hannibali rõõmuga vastu, sest nad polnud rahul Rooma ülemvalitsusega. Hulgaliselt astus neid tema sõjaväkke. Et võita enda poole Rooma lepinglasi, kuulutas Hannibal, et ta on tulnud neid vabastama Rooma ülemvõimu alt.

Põhja-Itaaliast ta liikus lõuna poole. Oli kevadine aeg, kui Hannibal jõudis üle Apenniinide Etruuriasse. Sel aastaajal sadavate rohkete vihmade tõttu olid seal teed põhjatud ja vett palju.

Päevade viisi kõndisid sõdurid põlvini ja paiguti vööni vees. Sõdurite keskel levisid mitmesugused haigused, mis nõudsid palju ohvreid. Hannibal ise kaotas teise silma. Etruuriasse olid roomlased saatnud Hannibalile vastu sõjaväe. Tiheda udukatte all ründas Hannibal vaenlase sõjaväge *Trasimenuse* järve juures ja hävitas selle peaaegu täielikult. Tee Rooma oli seega vaba, kuid Hannibal tundis oma sõjalise jõu nõrkust kindlustatud linna vallutamiseks ja läks Roomast mööda lõuna poole. Room-

Hannibal.

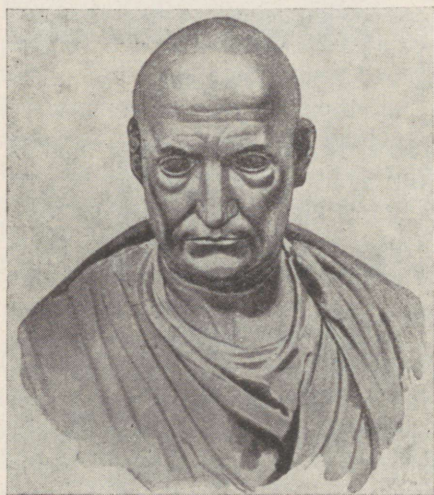
lased valisid diktaatoriks *Fabius Maximuse*, kes hoidus otsesest lahingust vaenlasega. Küll aga liikus ta igal pool Hannibali kannul ja tungis kallale iga kord, kui oli paras aeg ja koht. Kord õnnestus tal vaenlast mäekitsuses täiesti ümber piirata. Hannibalile tuli kaval mõte. Ta laskis mõnesajale härjale haokood sarvede otsa kõita ja põlema süüdata. Siis aeti härjad vastumäge üles vaenlase poole. Roomlased arvasid, et vastane sealt katsub mäekitsusest välja pääseda, ja ruttasid vastu. Hannibal aga lahkus oma sõjaväega mäekitsuse vastasküljelt ja pääses seega raskest olukorrast. Kannatamatud roomlased polnud rahul *Fabius Maximuse* sõjapidamisviisiga, nimetades teda kõhklejaks. Tema ametiaja lõppemisel läks Rooma sõjaväe juhtimine kahe konsuli kätte. Need ruttasid Lõuna-Itaaliasse ja kohtasid vastast *Canna*e väljal *Apuulias*. Roomlastel oli 80 000 jalameest ja 6000 ratsanikku, Hannibalil aga 40 000 jalameest ja 10 000 ratsanikku. Konsul *Varro* sel päeval, kui sõjaväe juhtimine kuulus temale, ründas kohe vaenlast. Väeliini keskosas oli roomlastel algul edu,

seal taandusid vastased järk-järgult. Siis aga tungisid Hannibali tugevad väed peale mõlemalt küljelt. Ta ratsavägi tormas roomlaste kallale selja tagant. Roomlased olid sattunud nagu tangide vahele ja nende sõjavägi hävis peaaegu täiesti. Kümned tuhanded lamasid surnult lahinguväljal, tuhanded sattusid vangi. Nii võitis Hannibal Cannae lahingu a. 216 e. Kr. täielikult. Selle tagajärjel kasvas Hannibali kuulsus. Makedoonia kuningas ja Sürakuusa linn pakkusid talle toetust. Mitmed Rooma lepinglased läksid üle tema poole, nende hulgas ka rikas C a p u a linn Kampaanias.

Paljud rahvad loobuvad võitlusest pärast suuri sõjalisi kaotusi, kuid Rooma toimis teisiti. Ta koguni hoidus igasugustest läbirääkimistest vaenlasega. Taheti võidelda kas võiduka lõpuni või täieliku hävimiseni. Moodustati uusi sõjavägesid ja saadeti neid tagasi võitma truuduseta lepinglasi. Hannibal ei saanud seda takistada, sest tal oli järele jäänud liiga vähe väge. Kartaagost ta ei saanud vajalikul määral toetust. Varsti asusid roomlased piirama Capuat. Hannibal otsustas capualasi aidata ja marssis oma sõjaväega Rooma alla. Ta lõi oma laagri üles linnast ainult mõne kilomeetri kaugusele. „Hannibal on värava taga!“ kõlas hirmuhüüd Roomas. Kuid kogenud Rooma senaatorid aimasid, et vanal Kar-

taago „lõvil“ pole enam endist jõudu. Rooma ei kutsunud ära oma sõjavägesid Capua alt, nagu seda oli lootnud Hannibal. Ta oli sunnitud nurjunud lootustega lahkuma Rooma alt, Capua aga langes roomlaste kätte.

Vahepeal olid roomlased saatnud Hispaaniasse noore andeka väepealiku Cornelius Scipio. Lühikese aja jooksul ta võitis kõik tähtsamad maa-alad Hispaanias Roomale. Hannibali vend H a s d r u b a l loobus võitlusest tugevama vastasega. Ta lahkus Hispaaniast ja ruttas üle Alpide Aadria mere läänerrannikut mööda liikus ta järjest lõuna poole. Põnevusega ootas Hannibal venna tulekut. Ühel päeval aga visati ta laagrisse Hasdrubali pea.

Scipio.

Itaaliasse, et toetada oma venda. Aadria mere läänerrannikut mööda liikus ta järjest lõuna poole. Põnevusega ootas Hannibal venna tulekut. Ühel päeval aga visati ta laagrisse Hasdrubali pea.

Hannibal teadis nüüd, et oodatud abiväed on hävitatud. Vaadates venna pead ta lausus: „See on Kartaago saatust!“ Vahepeal oli Cornelius Scipio Hispaaniast Rooma tagasi tulnud. Sealt ta ruttas uue sõjaväega ja suure laevastikuga A a f r i k a s s e, kus teda toetas kartaagolaste vastu Kartaago läänepoolne naaber, Numiidia kuningas M a s i n i s s a. Suures hädas kutsusid viimased Hannibali Itaaliast koju.

Z a m a juures a. 202 e. Kr. löödi otsustav lahing. Kaua võideldi vahelduva õnnega, siis aga tungis Masinissa ratsavägi kartaagolaste selja taha. Kartaago sõjavägi hävitati täielikult. Nii ei jäänud kartaagolastele muud üle kui võtta vastu karmid rahu tingimused. Nende järgi loobus Kartaago Hispaaniast ja loovutas kõik oma sõjalaevad peale kümne roomlastele. Kartaago pidi 50 aastat maksma kõrget sõjamaksu ega tohtinud Rooma loata ühtki sõda pidada.

146. **Hannibali ja Scipio saatust.** Pärast teist Puunia sõda rakendas Hannibal kogu oma jõu selleks, et kodulinna uuesti võimaks teha. Tema juhtimisel hakkaski Kartaago uuesti kosuma, mis aga oli roomlastele vastumeelt. Nad saatsid saadikud Kartaagosse ja nõudsid Hannibali väljaandmist. Hannibal põgenes Süüriasse ja hiljem ühe kuninga juurde Väike-Aasia kirdeosas. Kuid ka sinna ilmusid Rooma saadikud. Läbi akna nägi Hannibal, kuidas lähenedid roomlaste poolt palgatud mõrtsukad. Et mitte sattuda elusalt oma vaenlaste kätte, võttis Hannibal mürki ja suri. Ta jäi ustavaks oma lapsepõlve töotusele ja vihkas roomlasi surmani.

Samal aastal kui Hannibal suri ka Cornelius Scipio. Ta oli vahepeal saanud suure austuse osaliseks. Kartaago võitmise eest anti talle „Africanus’e“ aunimi. Kuid temagi ei pääsenud rahva tänamatuselt. Tema kohta levitati mitmesuguseid alusetu kuulujutte. Neist haavus Scipio. Ta lahkus Roomast ja asus elama oma mõisa Lõuna-Itaalias. Seal ta suri ja sinna ta ka maeti.

147. **Kolmas Puunia sõda. Kartaago hukkimine.** Kadeduse ja hirmuga jälgisid roomlased Kartaago kaubanduse ning ühes sellega kartaagolaste jõukuse kasvamist. Roomas oli tol ajal palju inimesi, kes kaugeltki ei leppinud saavutatud võiduga. Üks sääraseist oli ka senaator Cato. Ta lõpetas iga oma kõne senatis sõnadega: „Peale muu ma arvan, et Kartaago tuleb hävitada.“ Vajalik ettekääne sõja alustamiseks leiduski varsti. Rooma ässitusel võtsid numiidlased ette röövretki Kartaago maa-aladele. Kartaagolased ei tohtinud aga alata sõda Rooma nõusolekuta. Asjata ootasid nad selleks luba. Viimaks nad alustasid siiski võitlust Numiidia kuninga

Masinissaga. Seega oli roomlastel ihatud ettekääne sõja algamiseks käes. Kartaagolased, kes tundsid ülihästi oma sõjalist nõrkust, tegid kõik, et rahu säilitada. Nad andsid roomlastele 300 tähtsate kodanike last pantvangideks. Aafrikasse saabunud Rooma sõjaväele nad andsid välja kõik oma relvad. Lugematuid vankrikoormaid viidi neid roomlaste laagrisse. Siis kästi kartaagolasi oma kodulinn maha jätta ja elama asuda kaugemale sisemaale. See hoolimatu nõudmine ühendas kõik kartaagolased, et viimse jõuga vastu panna. Muidu mugavust armastavad kaupmehed harjutasid relvade käsitlemist. Ööd ja päevad kees palavikuline ettevalmistus vaenlastele vastu astumiseks. Parandati linnamüüri ja ehitati kiviheitemasinaid, valmistati odasid, kilpe, mõõku, vibusid ja nooli. Naised lõikasid oma juuksed peast ja keerutasid neist vibunööre. Säärast vastupanu roomlased ei oodanud. Kolm aastat piirasid nad Kartaagot. Viimaks a. 146 e. Kr. õnnestus Rooma väepealikul Cornelius Scipio (nooremal) linna tungida. Nädal aega kestsid seal võitlused, kuni langes ka Kartaago viimne kants, kindlustis südalinnas. Kartaago väejuht sattus vangi. Ta abikaasa hüppas põlevasse templisse, et hukkuda ühes kodulinnaga. Seitseteist päeva põles uhke Kartaago. Siis ta oli varemeis. Rooma senat laskis linna asemegi üles künnda, soola peale külvata ja koha needmise alla panna.

Suurte sõdade järelaeg.

148. **Maavalitsejad ja maksurentnikud provintssides.** Pärast seda, kui roomlased olid hävitanud Kartaago ja vallutanud Kartaago riigile kuulunud maa-alad, kujunes Rooma riik juba üsna suureks. Roomlastele kuulusid peale Itaalia ka Sitsiilia, Sardiinia, Korsika, Põhja-Aafrika, Hispaania ja (roomlaste seisukohalt) siinpoolne Gallia. Üheaegselt Kartaago vallutamiselega võitsid roomlased ka Makedoonia ja Kreekamaa. Nad sõdisid edukalt veel Väike-Aasias. Nii kuulus suurem osa Vahemere-äärseid maid II-l saj. e. Kr. Rooma riigile. Võidetud maid, mis asetsesid väljaspool Apenniini poolsaart, nimetasid roomlased provintssideks.

Provintsside elanike olukord muutus Rooma valitsuse all kaunis halvaks. Maavalitsejaiks provintssidesse saadeti endisi konsuleid või preetoreid. Neid nimetati prokonsuleiks või propreetoreiks. Nende ametiaja kestus oli ainult üks aasta. Tolle aja jooksul nad pidid hoolitsema selle eest, et põllundus, kaubandus

ja tööstus hästi areneksid ja liiklemist hästi korraldataks. Tõeliselt nad taotlesid ainult üht eesmärki, nimelt — kuidas kiiresti rikastuda. Muidugi ei toiminud ka maavalitseja ametnikud sugugi paremini, võttes eeskju oma ülemuselt. Kaebamine nende peale andis vähe tagajärgi. Juhtus mõnikord nii, et maavalitseja karistas nii kaebealust kui ka kaebajat.

Maavalitseja enda tegevuse üle võis küll kaevata Rooma pärast seda, kui oli möödunud ta ametiaeg. Säärasel kaebusel polnud siiski suurt tähtsust. Kohtunikud olid sageli maavalitseja sõbrad ja lootsid võib-olla juba järgmisel aastal ise saada maavalitsejaks kuhugi provintsi.

Mitte vähemal määral kui maavalitseja ja tema ametnikud rõhusid provintside elanikke **m a k s u r e n t n i k u d**. Meie päevil hoolitsevad maksude sissenõudmise eest riigi- ja omavalitsusametnikud. Rooma riik aga toimis teisiti. Kõrged maksud, mida provintsidelt nõuti, renditi iga aasta algul rikkaile eraisikuile. Need maksid siis riigile nõutud summa korruga ja said õiguse ise maksude kogumiseks. Muidugi sundisid maarentnikud elanikke palju enam maksma, kui nad ise riigile olid tasunud. Sel kombel nad rikastusid kiiresti, kuid vastavad maakonnad kannatasid.

149. Optimaadid ja ratsanikud. Kuid mitte ainult provintside, vaid ka Itaalia suurema osa rahva olukord halvenes. Samal ajal aga kogunesid **r i k k u s e d** ja mitmesugused **õ i g u s e d** vähearvuliste kõrgemast seisusest kodanike kätte. Suurte sõdade ajal oli tekkinud Roomas uus kõrgem seisus, kuhu kuulus nii patriitside kui ka plebeide järglasi. Nad olid rikastunud peamiselt sõdade kaudu. Väeülemate ja kõrgemate ohvitseridena nad olid sõjakäikudelt, eriti idast, kaasa toonud rikkaliku sõjasaagi. Maavalitsejaina olid nad provintsidest kogunud suuri varandusi. Suurte mõisade omanikena Itaalias nad said suuri tulemeid. Selle uue kõrgema seisuse liikmeid nimetati **o p t i m a a t i d e k s**, s. t. parimaiks.

Aja jooksul koondus kogu riigi juhtimine nende kätte. Nende hulgast tulid senaatorid, sõjaväejuhid ja mitmesugused riigiametnikud. Riigiametid olid tasuta. Seetõttu said muidugi ainult need riigiteenistusele pühenduda, kellel oli küllalt suur tulem. Peale selle valiti ametnikke rahvakoosolekute poolt. Ainult rikkal oli võimalik teha rahvale suuri kingitusi, et meelitada teda hääletama enese poolt. Erakordsel juhul võis ju ka mõni mitte-optimaat saada riigis juhtiva koha. Kuid temale vaadati üle õla ja hüüti säärast isikut „uueks inimeseks“.

Optimaadid ei tegelnud ärilisel alal. Säärast tegevust ei luba-

nud neile seisuslik au. Sel alal tegeles nn. ratsanikesei-
sus. Sesse kuulusid suurkaupmehed, ettevõtjad, pankurid, maksu-
rentnikud jne. Oma nimetuse nad said sellest, et nad kui jõukad
kodanikud sõjaväes teenisid ratsanikena. Ratsanikud olid niisama
rikkad kui optimaadidki.

150. **Latifundiumid ja nende tekkimine.** Kuna optimaadid ja
ratsanikud rikastusid, jäid talupojad kord-korralt vaesemaks.
Selleks mõjus suurel määral kaasa suurmaapidamise kasvamine.
Senaatorid ja paljud kõrgemad riigiametnikud kasustasid oma suuri
varandusi peamiselt maaostmiseks. Suurte sõdade järel saabus
selleks ka väga kohane aeg. Sõjad Hannibaliga Itaalias olid endi-
sed viljakad maa-alad täielikult rüüstanud. Eriti oli kannatanud
arvukas väikepõllupidajate kiht. Talupojal ei olnud kustki raha
võtta, et oma maja ja põldu uuesti korda seada. Kui ta laenas,
ta sattus võlgadesse. Ja kuigi hiljem vaenlane Itaalia pinnal ei
sõdinud, siis pidid ometi talupojad aastate kaupa sõjateenistuses
olema paljudes maades väljaspool Itaaliat. Kümned tuhanded talu-
pojad olid seega põllutööst eemale kistud. Naiste ja laste tööjõust
aga ei jätkunud korralikuks põlluharimiseks. Palju talupoegi lan-
ges ka lahingus. Nii laostus hulk talumajapidamisi ja talud läksid
lõpuks vähese raha eest suurmaaomaniku kätte. Selle tagajärjel
kasvas suurmaaomanik kiiresti. Väikesed ja keskmised
talud kadusid. Suuri mõisu nimetati latifundiumideks.
Neis ei kasvatatud enam nii palju vilja kui varem, sest nüüd toodi
odavat vilja Sitsiiliast ja Põhja-Aafrikast. Selle asemel hakati
latifundiumides kasvatama õlipuid ja viinamarju. Paljud põllud
muudeti karjamaadeks, kus peeti suuri karju. Iseseisva talupoja-
kihi languseks mõjus kaasa ka odava tööjõu kasustamise võimalus
orjade näol.

151. **Proletaarlased.** Arvukad vaesunud talupojad siirdusid
maalt linna — Rooma. Nad lootsid sealt teenistust leida.
Roomas aga nende tööjõudu ei vajatud. Seal teenisid orjad.
Endistele talupoegadele lisaks leidis Roomas veel teisigi vaeseid
ja tööta inimesi. Nende arv kasvas. Aegamööda kujunes uus
vaene ja töötu alamrahva-kiht. Selle kihi liikmeid nimetati pro-
letaarlasteks. Millest elasid siis need vaesed ja tööta ini-
mesed? Nende elu oli küllaltki raske. Nälg oli sage külaline
nende kehvades korterites. Nende riided olid räbalais. Kuid nad
olid siiski kaitstud alatise nälja eest selle tõttu, et neid oli opti-
maatidel vaja. Optimaadid tahtsid pääseda kõrgeisse riigiameteisse.
Selleks aga oli vaja kodanike häáli. Proletaarlased olid isiklikult

vabad Rooma kodanikud. Nad võtsid osa rahvakoosolekuist, kus valiti kõrgeid ametnikke ja kinnitati seadusi. Häälte võitmiseks tegid optimaadid sellele vaesele valijatehulgale suuri kingitusi, korraldasid avalikke sööminguid ja igasuguseid lõbustusi. Enne valimisi pildus rikas optimaat oma kaunistatud kandetoolilt raha tänavale rahva sekka: ta tahtis ju järgmisel aastal konsuliks saada. Teine, kel oli seesama soov, näitas end veel heldemana. Kolmas laskis Sitsiiliast vilja tuua ja jagas seda rahvale. Neljas laskis rahvaköörides suurele hulgale süüa anda. Viies jagas riideid. Kuid tehti veelgi enam, et poolehoidu võita. Needsamad optimaadid hoolitsesid ka selle eest, et korraldataks proletaarlastele tasuta lõbustusi tsirkus-ettekannete ja mitmesuguste võitlusmängude näol. Proletaarlaste hüüdsõnaks kujuneski: „Leiba ja lõbustusi!“ Nii oli vaeseil kodanikel kasulik Roomas elada ja oma hääli leiva ja lõbustuste eest müüa. Rooma riikliku elu juhtimine läks aga sel teel allamäge.

152. **Orjad.** Palju maata jäänud talupoegi oleks võinud tööd ja leiba leida põllutöölistena suurnike mõisades, käsitöölistena Roomas või teenreina rikaste majades. Kuid peaaegu kõigil neil kohtadel kasustati orje. Orjade töö oli odavam kui vabade inimeste töö. Orje leidis külluses. Suurte sõdade ajal kasvas orjade hulk väga suureks. Sõjavangid, kelle arv üheainsa sõjaretke puhul ulatus tuhandeisse, muudeti orjadeks. Sageli tehti sedasama kogu allaheidetud maakonna elanikega. Sellele lisaks osteti rahuaegadel orje suurtel orjaturgudelt, sest orjale vaadati niisamuti nagu igale teisele kaubale. Kuulsaim orjaturg oli D e e - l o s e saarel, kus päeva jooksul müüdi tuhandeid orje. Rikastel optimaatidel oli mitusada või tuhatki orja. Ühed töötasid teenreina suurnike linnaelamuis, teised põllutöölistena või karjastena suurtes latifundiumides. Orjade olukord oli väga vilets, eriti maal mõisades. Päeval nad tegid rasket tööd valju kupja sundimisel, ööseks aga suleti nad kitsa sisse, pooleldi maa sisse kaevatud niiskeisse elamuisse, kus nad said vaevalt natuke puhata oma päevast väsimusest. Mõnigi kord tõstsid orjad mässu, aga see ei andnud tagajärgi.

Vennad Gracchused.

153. **Tiberius Gracchus.** Proletaarlaste ja sellega ühtlasi kogu riigi seisundit tahtsid parandada kaks venda, Tiberius

ja Gaius Gracchus. Vennad Gracchused põlvnesid küll suursugusest perekonnast, kuid olid mõlemad tõelised rahva sõbrad. Nende isa oli olnud kõrgeis riigiameteis. Ta suri vara; poegade kasvatamine jäi ema Cornelia hooleks, kes oli kuulsa vanema Scipio tütar. Cornelia oli Rooma üllamaid ja haritumaid naisi. Kogu oma aja ta pühendas poegade kasvatamisele. Ta muretses neile Kreekast õpetaja ja sisendas neile õilsa meelelaadi ja isamaa-armastuse. Kui teised suursugused naised uhkustasid oma kalliskivide ja muude ehetega, näitas Cornelia neile oma poisse, sõnades: „Siin on minu aarded!“ Cornelia lootis, et ta tulevikus on enam tuntud Gracchuste emana kui Scipio tütreana.

Tiberius oli vanem vend. Ta sai a. 133 e. Kr. rahvatribuuniks. Sellena ta püüdis maksma panna seadust, mille kaudu proletaarlased saaksid maad. Aga kust võtta maad nii paljudele maasoovijaile? Siis tuletas Tiberius roomlastele meelde, et on ju olemas maa, mis kuulub riigile. Säärane maa oli riigil tekkinud ühenduses sõdadega. Riigimaa oli aga läinud suuremalt osalt optimaatide kätte. Tiberius nõudis, et ükski suurmaaomanik ei tohiks enese käes pidada enam kui 125 ha riigimaad. On tal aga kaks täiskasvanud poega, ta võib saada veel teist niipalju. Ülejäänud osa riigimaast tuleb tagasi anda. See jagatagu väikesteks taludeks ja antagu kasustamiseks proletaarlastele.

Pahameele-torm puhkes optimaatide keskel. Kuigi riigimaa oli neile ainult renditud, nad olid harjunud sellele vaatama kui oma pärisomandile. Nad ei tahtnud sellest tükikestki käest ära anda vaeste kodanike kasuks. Aga Tiberius Gracchus jäi kindlaks. Päev, millal Tiberiuse maaseadus pidi rahvakoosolekul hääletamisele tulema, oli kätte jõudnud. Rahva huvi asja vastu oli suur. Nii Rooma proletaarlased kui ka talupojad maalt voolasid lähedalt ja kaugelt foorumile rahvakoosolekule. Kisa rahva hulgas vaikus, kui Tiberius kõnetooli astus. Ta luges oma maaseaduse ette ja pidas kaasakiskuva kõne. Selles ta ütles muu hulgas: „Metsloomadel on koopad, kuid meestel, kes valasid verd Itaalia eest, pole kuski kindlat peavarju. Ainult õhk ja päike on nende päralt. Teid hüütakse maailma isandaiks, kuid teil enestel pole jalatäitki maad.“ Vaimustatud hüüete ja juubeldustega võeti lugupeetud rahvatribuuni kõne vastu. Kuid ka optimaadid ei olnud tegevusetad. Nad olid endi poole võitnud ühe rahvatribuuni, kes oma vetoga takistas seaduse vastuvõtmist. Kuid Tiberius ei tahtnud oma ettepanekust taganeda. Seepärast ta soovitas kangekaelset tribuuni ametist kõrvaldada. Rahvakoosolek oli sellega nõus. Nüüd võeti Tiberiuse maaseadus vastu.

Seaduse maksmapanekul aga tekkis uusi raskusi. Oli täbar kindlaks määrata, mis oli riigimaa, mis eraomand. Asja lahendamisel tegid suurnikud mitmesuguseid takistusi. Kuid Tiberius ei soovinud oma suurt ning tähtsat ettevõtet pooleli jätta. Seepärast ta tahtis lasta end valida rahvatribuuniks järgmisekski aastaks. See aga oli seadusvastane, sest Roomas ei valitud ametnikke järgmiseks aastaks samasse ametisse. Võib-olla oleks tema valimine siiski õnnestunud, kuid oli parajasti lõikusaeg ja Tiberiuse pooldajaid oli maalt vähe koosolekul. Linnaproletaarlasti aga ei võinud usaldada. Paljud neist olid ära ostetud optimaatide poolt. Valimiskoosolekul puhkesid optimaatide ässitusel rahutused ja lõpuks avalik võitlus, milles langesid Tiberius Gracchus ja 300 ta pooldajaist. Öhtul püüdis Gaius Gracchus kätte saada oma venna laipa, kuid see ei õnnestunud tal. Tiberiuse laip visati Tiberi jõkke.

154. **Gaius Gracchus.** K ü m m e aastat pärast Tiberiuse surma (a. 123 e. Kr.) sai rahvatribuuniks ta vend Gaius. Gaius oli energilisem, julgem ja tulisem kui ta vend. Ta oli vennast ka kaasakiskuvam kõnemees. Kõiki haaras, kui ta oma venna surma üle kaebas, optimaate pilkas või neid vihaselt ähvardas. Ta eesmärgiks oli jätkata venna alustatud tööd. Selleks ta püüdis võita endale vaesemate kihtide hulgas poolehoidu, mis tal ka esialgu suuresti õnnestus. Siis asus ta Tiberiuse maaseaduse elluviimisele. Kuid varsti pidi Gaiuski tundma õppima rahva meele muutlikkust. Ta tegi ettepaneku, et kõik Itaalia kodanikud saaksid enestele Roomas k o d a n i k u õ i g u s e d. Optimaadid olid ägedasti selle ettepaneku vastu. Koguni proletaarlased, keda Gaius ometi püüdis aidata, ei tahtnud uuest seadusest midagi kuulda. Rahvas muutus Gaiuse vastu külmemaks. Ta ettepanek kukkus läbi. Nüüd näis optimaatide arvates paras aeg tulnud rahva poolehoidu Gracchusele täiesti hävitada. Senat lubas rahvakoosolekul rahvale palju enam kui Gaius. See meelitas rahvast. Keegi ei küsinud, kas senat oma lubadusi ka peab. Nii jättis rahvas oma juhi maha ega valinud Gaiust kolmandat korda rahvatribuuniks, mida uus seadus lubas. Nüüd hakkasid senaatorid plaani sepitsema otse Gracchuse töö vastu. Gaiuse ettepanekul oli otsustatud luua asund endise Kartaago kohale. Selle koha oli aga senat Kartaago hävitamise järel lasknud üles künda, soola peale külvata ja needmise alla panna: seal ei pidanud kunagi uuesti elu tärkama. Nüüd laskis senat rahva seas teadet levitada, et hundid on Gaiuse poolt Kartaago kohale asetatud piirikivid ja piiritulbad välja kiskunud ja laiali kandnud. Seda tulevat pidada halvaks endeks. Senat kutsus kokku rahvakoosoleku. Seal pidi tagasi võetama asundi asutamise otsus.

Kõikide meeoleolu oli väga ärev. Koosolekul puhkesid jälle rahunused. Gaiuse vaenlaste arv oli suurem. 3000 ta pooldajaist langes tapluses. Gaius ise põgenes üle Tiberi pühasse hiide. Siin ta laskis enda enne tagaajajate päralejõudmist ustava orja poolt surnuks pista, kes seejärel ka ise enese surmas. Gaiuse pea aga viidi pärast ta vaenlaste kätte. Konsul andis toojale nii palju kulda, kui palju kaalus Gaiuse pea. Gaiuse maja rüüstati, ta emale Corneliale keelati kanda leinariideid. Nii olid optimaadid vägivalllaga jälle võitnud. Mõned aastad hiljem näitas rahvas siiski uuesti oma poolehoidu Gracchustele, püstitades neile mälestussambad ja pühitsedes kohti, kus nad olid tapetud. Sinna tehti palverännakuid ja toodi ohvraid. Ka Gracchuste emale Corneliale püstitati ta surma järel mälestussammas, millele oli kirjutatud: „Cornelia, Gracchuste ema“.

Marius ja Sulla.

155. **Gaius Marius.** Pärast Gaius Gracchuse surma jäi maa-seadus varsti unustusse. Optimaadid tundsid oma olukorda jälle kindlamana. Vähe hoolisid nad riigi huvidest, küll aga püüdsid koguda rikkusi. Elati pillavat elu, mõeldi aina lõbustustele. Vanade roomlaste mehisus ja lihtsus kadus. Samal ajal algasid uuesti pikaajalised välissõjad. Sõjavägi omandas järjest suurema tähtsuse, niisamuti kasvas ka üksikute võidukate ja auahnete väejuhtide mõju. Lisaks sellele puhkesid Roomas kodusõjad. Vabariiklik kord lagunes ikka enam, riigivõim aga hakkas koonduma üksikute isikute kätte.

Kõigepealt sattus Rooma sõtta Numiidia kuninga Jugurthaga Põhja-Aafrikas ja riigi põhjapiiril germaani soost rahvaste kimbrite ja teutoonidega. Rooma oli võimetu nende kardetavate vaenlaste vastu. Numiidiasse saadetud sõjaväed ei saavutanud kaua aega midagi nimetamisväärset. Kaval jugurtha andis suuri altkäemakse nii Rooma väejuhtidele kui ka senaatoreile. Kimbrite ja teutoonide vastu saadetud leegionid said lüüa. Rooma päästjaks sai Gaius Marius. Ta oli pärit lihtsast perekonnast. Ilma mingi hariduseta oli ta üles kasvanud adra taga. Ta oli silmapaistev tubli sõdurina ja osava väepealikuna. Nagu Gracchused, nii hoidis ka Marius rahva poole. Ta kuulus rahva-erakonda, nagu tol ajal öeldi.

Rahvas oli kaotanud optimaatidest väepealikute vastu kõik usalduse. Ta valis Mariuse konsuliks ja sõjaväe ülemjuhatajaks. Marius võitiski Jugurtha (a. 105 e. Kr.). Seejärel ta pöördus germaanlaste vastu. Need olid oma senised Põhjamere-äärsed elukohad maha jätnud ja uue maa otsinisel Alpideni jõudnud. Seal nad püüdsid kord-korralt edasi tungida ka Itaaliasse. Rooma ja kogu Itaalia oli pärast kaotatud lahinguid alati hirmul. Marius hävitas siiski kimbrite ja teutoonide väed võidukais lahinguis. See oli a. 102 ja 101 e. Kr. „Kimbrite-hirm“ vaibus. Rooma riik vabanes mõneks ajaks nende sissetungist. Mariust austati suure vaimustusega kui Rooma päästjat. Rahva poolehoidu Mariusele kinnitab nähtus, et ta valiti kuus korda järgemööda konsuliks. Marius organiseeris uuesti ka Rooma sõjaväe. Seni olid Rooma leegionides teeninud jõukamad kodanikud. Talupoegade vaesumise tõttu vähenes aga sõdurite arv ja Marius hakkas sõjaväkke võtma ka varanduseta isikuid, kellele makseti teenistuse eest palka. Nii tekkis Roomas palgasõduritest koosnev sõjavägi. Säärane sõjavägi võitles rohkem oma väejuhi kui isamaa eest. Väejuht kogus sõjaväe, temale anti vanne, tema maksis palga ja andis suuri tasulootusi. Eriti loodeti saada maad pärast mitmeaastast teenistust. Ühtlasi seadis Marius jalule kindla korra sõjaväes.

Tol ajal puhkes roomlastel sõda lepinglastega, s. t. Rooma poolt alistatud Itaalia maakondade elanikega. Pikisilmi olid need oodanud Rooma kodaniku õigusi, aga asjata. Viimaks nad alustasid Roomaga sõda. Lepinglased olid nii võidukad, et Rooma oli sunnitud järele andma. A. 88 e. Kr. saidki kõik Itaalia rahvad enestele Rooma kodaniku õigused.

156. Cornelius Sulla. Kodusõda Mariuse ja Sulla vahel. Kardetavaks võistlejaks Mariusele kujunes Sulla, kes oli tark ja riigiasjades väga osav optimaat. Ta peapüüdeks oli nõrgenevad senativõimu uuesti tugevaks muuta. Tema konsuliks-olemise ajal algas Väike-Aasias Rooma vastu sõda Pontose kuningas Mithridates. Senat nimetas Sulla sõtta mineva väe ülemjuhatajaks. Kuid vana, juba 70-aastane Marius oli selle pärast Sullale väga kade. Kavatsatud sõjakäigust loodeti pealegi suurt saaki ja kuulsust. Marius laskis rahvakoosolekul määrata enda Sulla asemele, Sulla aga ei mõelnudki alistuda. Ta vallutas sõjaväega Rooma linna. Marius põgenes. Aga niipea kui Sulla sõjaväega Itaaliast oli lahkunud, võttis Marius sõdurite abil võimu Roomas uuesti enda kätte. Mitu päeva tapsid ja rüüstasid Mariuse pooldajad linnas. Paljud optimaadid kaotasid elu ja varanduse. Nii sai alguse esimene kodusõda. Marius valiti seitsmendat korda

konsuliks. Sellegipärast ta ei tundnud end julgena. Ta kartis Sulla tagasitulekut. Kord ta ütles oma sõpradele: „Ei ole hea olla lõvi koopas, kuigi lõvi parajasti ära on.“ Varsti pärast konsuliks valimist Marius suri.

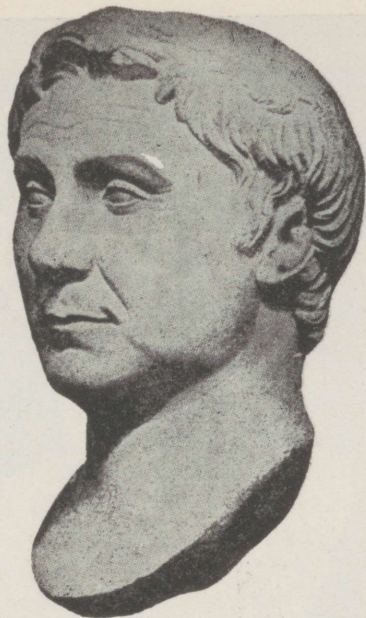
Sel ajal lõpetas Sulla õnnelikult sõja Mithridatese vastu. Ta tuli suure sõjaväega Itaaliasse tagasi. Rahvaerakonna sõjaväed võideti ja Sulla marssis Rooma. Nüüd tabas igal pool hirmus kättemaks rahvaerakonna pooldajaid. Mitu tuhat inimest tapeti. Tähtsamate vastaste nimed, keda Sulla otsustas surmata, kirjutati erilistesse nimekirjadesse, mida kutsuti proskriptsioonideks. Nimekirjad löödi turuplatsile avalikult üles ja igapähele oli õigus nimekirja märgitud maha lüüa. Koguni tasu saadi selle eest. Tapetute varandused võeti riigile ja müüdi odavalt Sulla pooldajaile. Ka paljudele Sulla sõdureile anti riigistatud maad väiketalukena. Sulla ise laskis enda nimetada riigi piiramatuks valitsejaks — diktaatoriks. Sellena ta andis rea uusi seadusi, mis pidid suurendama senati võimu. Eriti tunduvalt vähendati rahvatribuunide õigusi. Kolme aasta pärast ta loobus vabatahtlikult diktaatori-ametist ja asus elama oma mõisa, kus ta järgmisel aastal suri.

Pompeius ja Caesar.

157. **Gnaeus Pompeius.** Pärast Sulla surma ei saanud Roomale kaugeltki mitte rahulikud ajad. Optimaadid senatis hoolisid niisama vähe rahvast kui ennegi. Rahva rahulolematust aga kasustasid auahned väepealikud selleks, et haarata võim riigis enda kätte. Üks sääraseist võimutaotlejaist oli ka Pompeius, kes lõikas kuulsuslooreid esijoones orjade mässu lõpetamise kaudu. Orjade mäss algas a. 73 e. Kr. Capuas. Kümneid tuhandeid orje kogunes mässu juhi Spartacuse ümber. Põletades ja laastates liikusid nad Lõuna-Itaalias. Õudsete vägivallategudega tasusid nad kätte oma endistele isandaile. Orjad võitlesid algul väga vahvasti. Üks Rooma sõjavägi teise järele sai Spartacuse kätte. Viimaks anti sõjavägede juhtimine Crassuse kätte. Temal õnnestus lõplikult murda orjade vastupanu. Spartacus langes lahingus. Orjade väe riismed tahtsid põgeneda Alpimaadesse. Kuid nad tabas Pompeius, kes tuli parajasti sõjavägedega Hispaaniast koju, ja hävitas orjade väe riismed täielikult. Tänutäheks selle eest valis rahvas ta ühes Crassusega konsuliks. Pompeiuse kuulsust aitas veel märksa suurendada

sõda meriröövlitega ja Pontose kuninga Mithridatesega.

Meriröövleid leidis Vahemerel juba varemmailgi aegadel. Kuid nüüd nad olid muutunud eriti rohkearvuliseks ja jultunuks. Nad asutasid koguni meriröövlite riigikesi. Sääraseid riigikesi leidis Dalmaatsia rannikul, Kreeta saarel ja Väike-Aasia lõunakaldal. Sealsed kaljused kaldad ja lahed andsid nende laevadele häid varjupaiku; kõrgeil künkail asetsesid röövlite kindlused. Siit valitsesid meriröövlid kogu Vahemerd, röövides laevu ja võttes inimesi vangi. Rikkad vangid vabastati kõrge luna eest, teised müüdi orjadeks. Rooma riigimehed ei olnud seni küllalt energiliselt võidelnud meriröövlite vastu. Nüüd aga ähvardas linna juba näljahäda, sest röövlid tungisid kallale viljalaevadele, mis olid teel Rooma poole. Rahva nõudel anti Pompeiusele esmakordselt suur võim sõjaks meriröövlite vastu. Paari kuuga tegigi Pompeius nad kahjutuks.

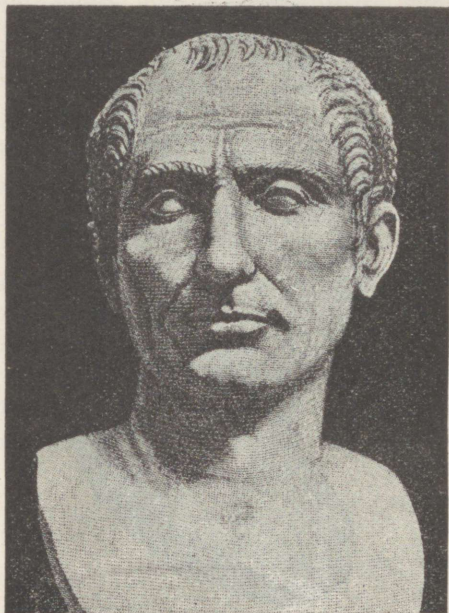

Pompeius.

Seejärel võitis Pompeius Pontose kuninga Mithridatese, kes oli uuesti alustanud sõda Roomaga. Pompeiuse tegevuse tõttu laienesid Rooma riigi piirid idas kuni Eufraatini. Süüriast sai Rooma provints ja Palestiinas pandi maksma Rooma ülemvõim. Kuulsusega kroonituna tuli Pompeius a. 62 e. Kr. Rooma tagasi, kus rahvas teda vaimustusega vastu võttis. Ometi ei kuulunud rahva poolehoid jagamatult Pompeiusele. Ta suurimaks võistlejaks oli Gaius Julius Caesar.

158. **Gaius Julius Caesar.** Üski Rooma vabariigi võimu-
meestest pole omandanud säärast kuulsust ega võimu kui Gaius
Julius Caesar. Caesar põlvnes vanast patriitside sugukon-
nast, sai hea kasvatus ja oli heade vaimuannetega. Kuigi ta oli
kõrgest soost, ta liitus siiski juba noorena rahvaerakonnaga. See-
tõttu ta sattus optimaatide umbusalduse alla. Ta nimi seisis hukka-
mõistetute nimestikus. Surmast ta pääses ainult sõprade eest-

kostmise tõttu. Sulla aga lausus: „Selles noormehes peitub enam kui üks Marius.“ Caesar usaldas vähe Sullat. Ta reisis Kreekasse ja sealt edasi Rhodose saarele. Seal ta täiendas end kõneoskuses vilunud õpetaja juhatusel. Tagasisõidul Rooma ta sattus vangi meriröövlite kätte. Need nõudsid talt kõrget luna. Kui Caesar

Caesar.

kuulis luna suurusest, ta leidis, et seda on liiga vähe temasuguse mehe eest. Ta kahekordistas summa. Liiatigi ta lubas lasta nad kõik risti lüüa, kui ta on vabenenud. Meriröövlid muidugi naersid selle peale. Caesar viis siiski oma lubaduse täide.

Kui Caesar Rooma tagasi oli tulnud, ta oskas varsti endale võita rahva poolehoidu ja armastuse. Ta pidas rahva kasuks tuliseid kõnesid, korraldas rahvale hiilgavaid pidustusi ja lõbustusi tsirkuses, niisamuti laskis tasuta jagada vilja. Caesari heldus ja pillavus olid suuremad kui kellelgi teisel; see kõik maksis palju raha ja Caesar oli varsti

suurtes võlgades. Aga kui ta end Rooma foorumil näitas, ümbritses juubeldav rahvahulk seda saledat ja maitsekalt rietatud meest. „Ave Caesar!“ (Tervist, Caesar!) kostsid hüüded siit ja sealt.

159. **Esimene kolmikliit.** A. 62 e. Kr. sai Caesar Hispaaniasse maavalitsejaks. Ametiaeg möödunud, ta tuli sealt tagasi rikka mehena. Caesari eesmärgiks oli nüüd saada konsuliks. Nagu teame, oli tol ajal Roomas kuulsaimaks meheks Pompeius. Ent ta oli vastuollu sattunud senatiga. Senat ei kinnitanud Pompeiuse korraldusi Väike-Aasias ega andnud ka maad Pompeiuse sõdureile. Mõlemad mehed — C a e s a r ja P o m p e i u s — lähenesid nüüd teineteisele. Nendega liitus veel rikas C r a s s u s. Nii tekkis a. 60 e. Kr. esimene kolmikliit ehk t r i u m v i r a a t, milles lepinglased lubasid üksteist vastastikku toetada. Kolmikliit näitas varsti, et ta on senatist vägevam. A. 59 e. Kr. valiti Caesar k o n s u -

lik s. Senati ja Pompeiuse vaheline riid otsustati rahvakoosolekul Pompeiuse kasuks. Caesar laskis end rahva poolt valida Gallia maavalitsejaks. Seal ta lootis saavutada kuulsust ja luua endale tugeva ning truu sõjaväe. Pompeius sai maavalitsejaks Hispaaniasse ja Crassus Süüriasse.

160. **Caesar Gallias.** Galliast kuulus ainult lõunapoolne osa Rooma riigile. Vaevalt oli aga Caesar sinna jõudnud, kui ta hakkas võitlema kaugemategi Gallia kelti soost suguharudega. Kaheksa aastat kestis raske võitlus. Siis aga oli ka kogu suur maa-ala Reini jõest Atlandi ookeanini alistatud Rooma riigi ülemvalitsusele. Germaanlased läi Caesar tagasi teisele poole Reini. Kaks korda käis Caesar sõjaretkel ka Britannias, sest seal sed elanikud olid toetanud gallialasi.

Gallia sõjas muutus Caesar oma sõdureile otse jumaldatud juhiks. Tal oli lõpuks kümme leegioni sõdureid. Nad olid kõik temasse nii kiindunud, et iga sõdur oli valmis tema eest surma minema. Caesar jagas oma sõduritega kõiki raskusi ja hädaohte. Tormis ja vihmas ta marssis oma leegionide eesotsas viletsail teedel läbi hädaohtlike maa-alade. Nagu Aleksander Suur ja Hannibal, ei kohelnud Caesar oma sõdureid kui alamaid, vaid kui seltsimehi. Kui ta pöördus nende poole kõnega, siis ta algas ikka: „Seltsimehed!“ Oma sõdureid ta sidus ka sellega enese külge, et andis neile rikkalikult tasu saadud sõjasaagist. Vastuhakkavaid gallialasi kohtles Caesar karmilt: umbes kolmandik neist langes lahinguis, niisama palju müüdi orjadeks. Alistatud maade valitsemist korraldas Caesar Rooma eeskujul.

161. **Kodusõda Caesari ja Pompeiuse vahel.** Caesari kuulsus oli kasvanud määratu suureks. Rahvas oli vaimustatud nii ta hiilgavaist lahinguist kui ka suurest sõjasaagist, mida Caesar saatis Rooma. Muidugi oli Caesaril ka kadestajaid ja vaenlasi. Crassus oli küll surnud natuke enne Gallia sõdade lõppu, Pompeius aga muutus kord-korralt ikka kadedamaks Caesari kasvavale kuulsusele, mis kippus tumestama tema oma. Seepärast lähenes Pompeius uuesti senatile. Mõlemad kartsid Caesari Rooma tagasi tulekut vägede ülemjuhatajana oma leegionide eesotsas. Seepärast nõudsid senat ja Pompeius Caesarilt, et ta oma sõjaväe laiali saadaks ja eraisikuna Rooma tagasi pöörduks. Caesar ütles, et ta on valmis seda tegema, kui ka Pompeius oma sõjaväe laiali saadab. Säärase vastusega polnud nõus Pompeius ega senat. Caesar aga marssis kiiresti oma väega Itaaliasse ja lähenes Roomale. Mõök pidi otsustama, kumb Rooma riiki valitseb, kas Pom-

peius senatiga või Caesar sõjaväega. Pompeius oli varem hoobelnud, et tal tarvitseb ainult jalga vastu maad põrutada — ja kohe olevat leegionid koos. Kuid nüüd selgus, et Caesar oma kiiruse ja julgusega jõudis temast ette. Caesari lähenemine Roomale tekitas seal ta vastaste hulgas kabuhirmu. Pompeius põgenes ühes senatiga Kreekasse, viies kaasa ka osa sõjaväge. Suures segaduses ja peata olekus aga unustati riigi rahakassa ühes võtmata. Varsti avas Rooma Caesarile oma väravad. Otsustav lahing Pompeiuse ja Caesari vägede vahel oli a. 48 e. Kr. Pharsalose juures Tessaalias. Pompeius kaotas ja põgenes Egiptusse. Egiptuse kuningas Ptolemaios aga laskis ta surmata, lootes teha sellega heameelt Caesarile. Varsti jõudis ka Caesar Aleksandriasse, kus ta aitas troonile kuninga õe Kleopatra, kelle ilu avaldas Caesarisse suurt mõju. Möödus veel kolm aastat, enne kui Caesar oli võitnud kõik oma vastaste väed Väike-Aasias, Süürias, Aafrikas ja Hispaanias. Võitlusest Väike-Aasias on pärit kuulsad sõnad, millega Caesar teatas Rooma oma võidust: „Tulin, nägin, võitsin.“

A. 45 e. Kr. pöördus Caesar võitjana Rooma tagasi. Kõik võim oli nüüd tema käes, tema oli Rooma riigi ainus valitseja. Suur väepealik võeti Roomas vastu enneolematute austuseavaldustega. Talle korraldati hiilgav triumf ehk võidukäik, millist Roomas enne ei olnud nähtud. Caesarile mindi vastu linna väravasse; siit liikus rongkäik läbi linna tähtsamate tänavate. Eesotsas sammusid senaatorid ja kõrgemad ametnikud, nende järel preestrid, talutades valgeid ohvriloomi. Siis järgnesid kandetoolid ja vankrid suure sõjasaagiga, mille hulgas leidis ka palju kulda ja mitusada kingituseks saadud kuldkrooni. Selle järel kanti Caesari kangelas-tegudest jutustavaid tahvleid ja pilte. Lõpuks tulid ahelais suursugused vangid. Pealinna rahvas, kes oli voolanud hulgi tänavaile, imetles vaimustusega suurt sõjasaaki. Siis alles ilmus nähtavale Caesar ise kullatud vankril, mida vedas neli valget hobust. Peas oli tal loorberpärg, paremas käes elevandiluust kepp, mille tippu ehtis kotkas (Jupiteri kepp), pahemas käes palmioksad. Üll oli Caesaril purpurne, kullaga tikitud tuunika ja kuldsete tähtedega ilustatud purpurne tooga. Caesari vankri ette puistati lilli. Lõpuks järgnes juubeldav sõjavägi, lauldes kiidulaule oma juhile. Nii liikus rongkäik Kapitooliumile, kus Caesar jumalaile ohverdas. Pärast triumfi korraldas Caesar suurepärase pidusöögi. Rahvale anti tasuta süüa 22 000 lauas, seejärel lõbustati teda mitmesuguste võistluste näitamisega. Peale selle jagas Caesar veel palju raha oma ohvitseridele ja sõdureile. Ka 150 000 vaesele kodanikule kinkis Caesar raha, peale selle veel vilja ja õli.

162. **Caesar ainuvalitsejana.** Caesaril oli nüüd nii suur võim nagu ei ühelgi roomlasel enne teda. Sõjavägi oli talle usaldavaks toeks. Riigi kõige kõrgemad ametid, mida varem anti ainult erakordseil juhtumel või lühikeseks ajaks üksikuile isikuile, ta koondas enda kätte eluajaks. Ta oli diktaator, rahva-tribuun, tsensor. Alaliseks tiitliks ta võttis endale „imperaator“, s. t. käskija. Caesarile pakuti koguni kuninga-krooni. Ta lükkas aga selle tagasi, sest ta teadis, et roomlased kuningriiki vihkasid. Caesar võis alati kanda triumfiriideid — purpurriideid ja loorberpärga. Kuu, mil ta oli sündinud, nimetati tema auks Juliuse (juuli-) kuuks. Ka muidu tõsteti Caesar teistest inimestest kõrgemale, nagu see muidu oli kombeks idamaiste valitsejate juures. Rahad münditi tema näopildiga; tema kujud asetati templitesse jumalate kujude kõrvale. Pühitseti pidulikult ta sünnipäeva ja võitude aastapäeva. Kapitooliumi templisse graveeriti ta nimi. Samasse püstitati ta pronkskuju, jalgade ees Maakera pealkirjaga: pooljumalale.

Oma suurt võimu kasustas Caesar aga kogu riigi ja rahva huvides. Oma seniste vaenlastegi vastu ta oli suuremeelne ega karistanud neid. Oma korraldustega ta püüdis parandada kõigepealt rahva majanduselu. Vaestele, eriti aga oma tublidele sõduritele ta jagas maid, püüdes sel teel suurendada iseisivate põllumeeste arvu. Tasuta vilja saajate arvu Roomas ta vähendas küll poole võrra, aga muretses selle eest mitmesuguseid töövõimalusi. Inimesed leidsid tööd igasuguste ehitiste ja uute suurte teede tegemise juures. Eriti ilustati Rooma linna suurepäraste ehitistega. Hakati rajama uusi linnu ja asundeid. Tuhandeid kodanikke saadeti provintssidesse tööle. Kõige sellega vähendas Caesar tööpuudust. Caesar kavatses veel kuivatada suuri soid Rooma lähedal. Ka provintside eest hoolitses Caesar. Ta kaotas maksurentnike-ameti ja andis maksude kogumise riigi-ametnike kätte. Viimaste üle ta pidas valju järelevalvet, et nad rahva kulul ei rikastuks ega rohkem makse ei nõuaks, kui neile oli ette kirjutatud. Ka andis ta määrusi liigse toreduse tagaajamise vastu riietuses ja toitutes. Caesar pani maksma veel juliuse kalendri, mille järgi aastast on 365 päeva ja iga neljas aasta on liigaasta — 366 päevaga. Säärane kalender on tuntud meil vana kalendri nime all.

163. **Caesari surm.** Kuid hoolimata rahvale kasu toovast tegevusest oli Caesaril palju vaenlasi. Ühed olid kadedad ta suurele võimule, teised kartsid vabariigi hävimist. Varsti tekkiski senaatorite hulgas vandeselts Caesari vastu. Kui Caesar läks ühel

päeval senati koosolekule, tungisid vandeseltslased talle pistodadega kallale. Igaüks neist andis talle hoobi. Kui Caesar nägi nende hulgas ka Brutust, keda ta oli pidanud oma sõbraks, ta hüüdis: „Ka sina, Brutus!“ Seejärel tõmbas Caesar endal tooga üle pea ja langes surnult maha. See oli 15. märtsil a. 44 e. Kr.

164. **Antonius ja Octavianus.** Need, kes kavatsesid Caesari tapmisega vabariiki päästa ja rahva poolehoidu leida, pettusid oma lootustes. Caesari mõrtsukad pidid põgenema. Kerkisid esile uued ainuvalitsuse taotlejad, algasid uuesti kodusõjad, mis kestsid aastaid. Alguses võitlesid Caesari sõbrad ta vaenlaste vastu, siis võitlesid Caesari kaks vägevamat sõpra omavahel ainuvalitsuse pärast: Caesari sõber **Antonius** ja Caesari noor õepoeg ning kasupoeg **Octavianus**. Võitjaks ja ainuvalitsejaks jäi lõpuks Octavianus. See oli a. 31 e. Kr. Octavianusele andis senat auline Augustus (auline). Augustuse valitsemisega algabki Rooma ajaloos keisririigi aeg.

Keiser Augustus.

165. **Augustus.** Võitnud oma vastased, sai Augustus tõeliseks ainuvalitsejaks Roomas. Ta koondas enese kätte kõik tähtsamad ametid. Nii ta oli tšensor, konsul, rahvatribuun, ülempreester ja sõjavägede ülemjuhataja. **Rahvakoosolek** kaotas Roomas oma senise tähtsuse. **Senati** võim endiste aegadega võrreldes oli küll tugevasti nõrgenenud, kuid Augustus eelistas siiski temaga **koos** riiki valitseda.

Nii jäi Rooma väliselt vabariigiks, tegelikult aga valitses ikkagi üks isik. Augustus oli heatahtlik ja sõbralik valitseja. Ta ise elas kaunis lihtsalt. Ta käis jala Rooma tänavail ja kodanikud võisid teda sel puhul kõnetada. Kui ta nägi mõnd kodanikku palvekirjaga, ta laskis peatada oma kandetooli, et ise palvekirja vastu võtta. Ilmus Augustus senatisse, siis ei tarvitsenud senaatorid tema ees püsti tõusta. Reisidelt ta tuli linna harilikult hommiku vara või õhtu hilja, et pääseda pidulikust vastuvõtust.

Augustus oli rahu armastav valitseja. Tema meelest oli riik juba küllalt suur. Mõningaid piirilaiendamisi võeti ette ainult selleks, et saavutada riigile loomulikke piire. Riigi piiriks idas sai Eufrat, lõunas Etioopia ja Sahara, läänes Atlandi ookean, põhjas Doonau ja Rein. Rooma leegionid tungisid üle Reinigi, et vallutada sealseid maid. Pärast **Teuturgi** lahingut, kus roomlased said germaanlastelt raskesti lüüa, loobuti sääraseist kavatsustest.

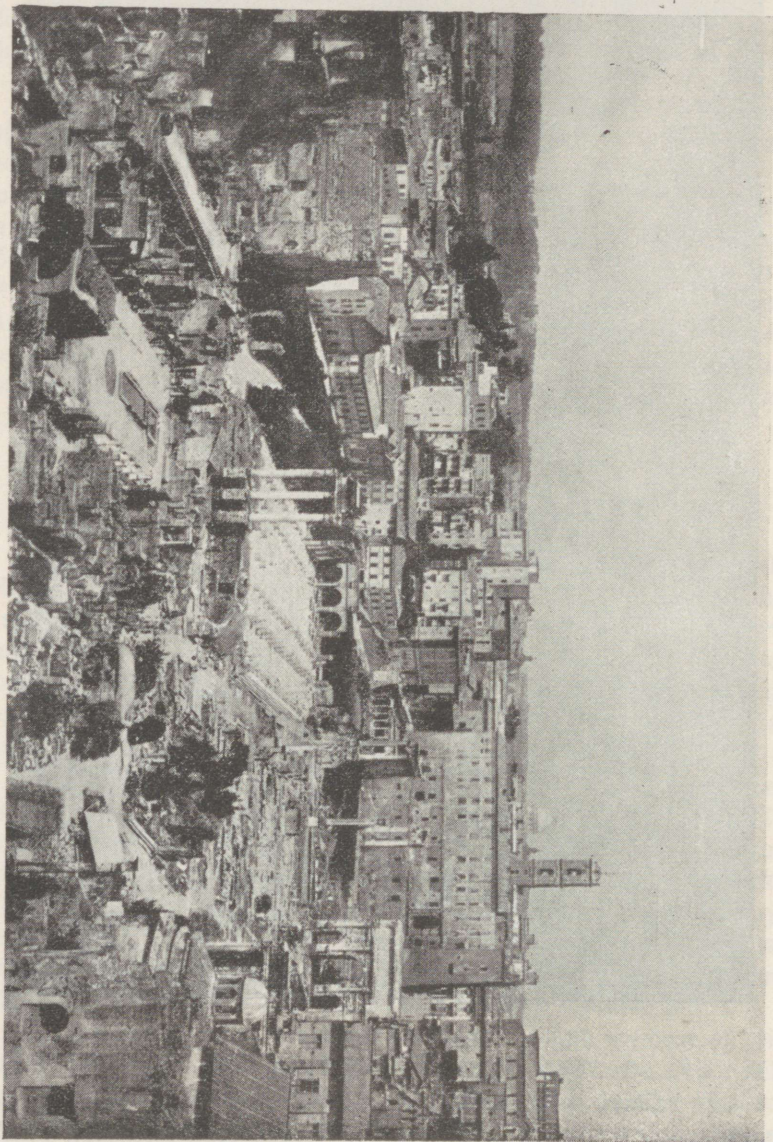
Keiser Augustus.

Et kaitsta riiki vaenlase sissetungimise vastu, ehitati piirile kindlustisi ja valle. Suurem osa sõdureid asetati niisamuti piirile. Mitmete kindlustiste ümber tekkisid hiljem linnad, näit. praegused Köln ja Viin.

Keisri isikliku julgeoleku eest hoolitsesid ta ihukaitseväelased ehk pretoriaanid.

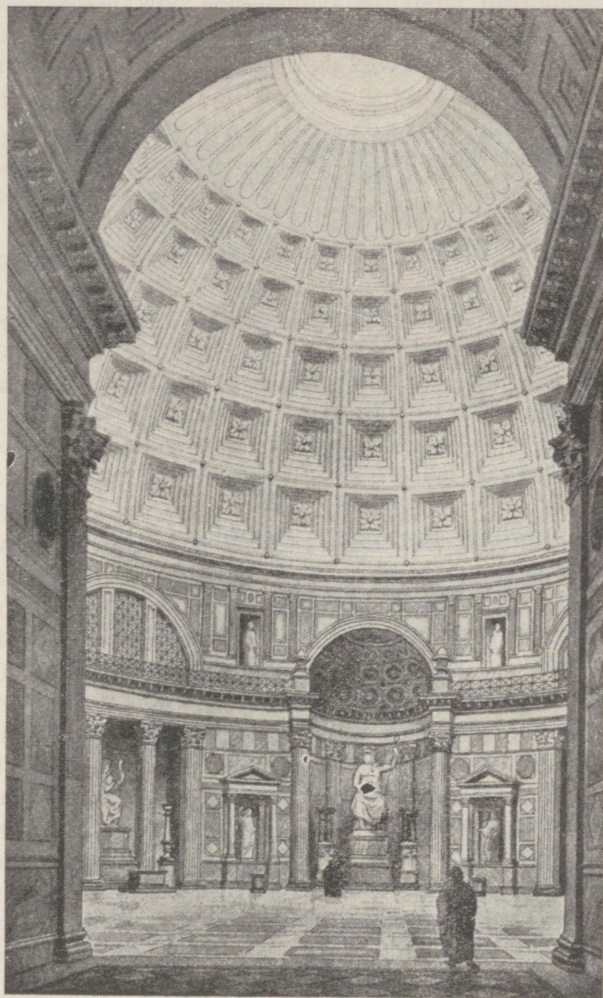
166. **Riigi elu-olu korraldamine.** Oma pikal valitsemisajal pööras Augustus suurt tähelepanu R o o m a linnale. Seetõttu

Rooma foorum praegu.

muutus esijoones linna väline ilme. Rooma rikastus uute marmorist templite, teatrite, paleede ja sammassaalidega. Need asetsesid peamiselt foorumil või selle läheduses. Tähtsaima templina ehi-

tati tol ajal Pantheon, mis pühendati paljudele jumalatele. Elanike arv Roomas ulatus Augustuse ajal miljonini. Väga paljudest rahvustest inimesi liikus tänavail. Tunglemine oli eriti suur foorumil.

Pantheon.

Seal võis näha peale roomlaste kreeklasi, juute, süürlasi, egiptlasi, punakate juustega gallialasi, blonde germaanlasi jt. Et kindlustada elanike julgeolekut, kõvendati politseivalvet. Ühtlasi seati sisse ka eeskujulik tuletõrje.

Augustus hoolitses mitte ainult Rooma linna, vaid ka Itaalia ja provintside heaolu eest. Ta tutvus isiklikult Rooma riigi laialdaste maa-aladega, võttes ette sinna pikki ringreise. Et maavalitsejad provintsid ei satuks kiusatusse rikastuda elanike kulul, määrati riigi poolt maavalitsejaile ja ametnikele kindlad palgad ja nende tegevust valvati hoolsasti. Liiklemise hõlbustamiseks ehitati kõikjale häid teid ja sildu. Peale selle laskis Augustus valmistada Rooma foorumi ühe sammassaali marmorist seinale Rooma riigi kaardi. Sinna olid märgitud kõik teed. Ka suuremate linnade kaugus oli foorumil märgitud erilisele kuldsele miilinäitajale. Ametlikkude teadete ja ametnikkude edasi-toimetamiseks lõi Augustus alalise postiühenduse.

Nii oli riigi alamail võimalus üksteisega kergemini kokku puutuda. Ka keel ei teinud paljudele eri rahvusest elanikele raskusi. Üldiselt valitsevaks keeleks oli riigi lääneosas ladina, riigi idaosas kreeka keel.

Augustuse tegevus leidis üldist tunnustust. Kõikjal austati teda kui pooljumalat. Talle ehitati altareid ja templeid. Pärast surma arvati ta jumalate hulka. Temale pühendati üks kuu, mis tänapäevani kannab augusti nimetust.

167. **Vergilius, Horatius ja Ovidius.** Keiser Augustuse valitsemisaeg oli rooma kirjanduse õitseajaks. Seda ajajärku nimetataksegi rooma kirjanduse kuldseks ajaks. Augustus ise oli suur kirjanike ja kunstnike sõber. Ta toetas neid meelsasti ka aineliselt. Mitmed Augustuse rikkad sõbrad toimisid ta eeskujuga järgi. Eriti kuulsaks on neist saanud Maecenas oma kirjanduse- ja kunstiharrastusega. Veel meie päevil nimetatakse rikkaid teaduse- ja kunstitoetajaid metseenideks. Maecenas korraldas oma toredas majas sageli pidulikke õhtusööke, kuhu kutsus palju külalisi. Harilikult leidis nende hulgas ka kuulsaid kirjanikke ja näitlejaid. Eriti hoolitses Maecenas Rooma kuulsaimate luuletajate Vergiliuse ja Horatiuse eest. Oma lauludes ülistasid mõlemad Augustust kui kuldse ajajärgu rahuvürsti ja kiitsid ta tegusid. Horatiuse arvates ei pea inimene ahnitsema rikkusi ega taotlema kuulsust. Meeldivam on elada ja elust rõõmu tunda, veetes oma päevi maaelu vaikusel. Seal võib inimene kellestki segamata mõtiskella, teadusi uurida või septseda värssse enese ja oma sõprade rõõmuks. Kaunis on ka istuda kuskil varjurikka puu all ja kuulata kandlemängu.

Vergiliuse kuulsaim teos on lugulaul „Aeneis“. Selles jutustab Vergilius troojalase Aenease eksisõitudest pärast Trooja hukkumist ja ta hilisemast elust Itaalias.

Kolmas tuntum luuletaja oli Ovidius. Kreeka muinaslugudest ainet võttes ta kirjutas kuulsa luuleteose „Metamorfosisid“ (Muutused). Selle esimeses laulus kirjeldatakse maailma loomist ja viimases Caesari muutumist täheks. Keset viljakat tööd saatis keiser seni selgitamata põhjustel Ovidiuse Roomast välja. Ta veetis oma elu lõpuni maapaos. Ovidiusele oli see väga raske. Mitmeis lauludes ta kurdab oma maapagulase-elu üle ja väljendab kojuigatsust.

168. **Jeesuse Kristuse sündimine.** Keiser Augustuse ajal sündis Palestiinas Petlema linnas Jeesus Kristus, kes on ristiusu rajaja. Kristuse sündimine moodustab meie ajaarvamises keskpunkti. Nii ütleme, et Augustus hakkas valitsema a. 31 e. Kr. ja suri a. 14 p. Kr.

169. **Augustuse järglasi. Nero.** Mitte kõik keisrid pärast Augustust polnud säärased valitsejad kui tema. Nende hulgas oli mehi, kes vähe mõtlesid riigile, selle asemel palju oma isiklikele lõbustustele. Seejuures kujunes nende suur võim rahvale ja riigile aina hukatuseks. Niisugune valitseja, kes oma ülesannete kõrgusel ei seisnud, oli ka keiser Nero. Nelikümmend aastat pärast Augustust troonile saanud, ta oli alles 17-aastane. Ta kasvatajaks oli Seneca, kes oli tol ajal targemaid ja õilsamaid roomlasi. „Mõtle sellele,“ kõneles ta sageli Nerole, „et ka viletsaim ori on niisamuti inimene nagu sina. Ära ole kätemaksuhimuline, taltsuta alati oma halbu soove.“ Mõnd aega laskis Nero end juhtida Seneca nõuandeist. Kirjutades alla esimesele surmaotsusele, ta lausus: „Kahetsen, et oskan kirjutada.“ Siis aga sündis ta eluviisides põhjalik muutus. Ta laskis surmata oma ema, naise ja venna. Sama saatuse osaliseks sai palju teisi isikuid. Riigivalitsemine läks meelitajate kätte, keiser ise aga esines kord lauljana, kord kandlemängijana, kord võiduajajana. Rahvas pidi neil puhkudel hoolega aplodeerima, senat aga kiitma Nero osavust ja ta „jumalikku“ häält. Nero ümbritses end muinasjutulise toredusega. Mööbel ta lossis oli pärlmutrist ja elevantiluuist. Oma sõpradele näitlejate, muusikute ja lauljate hulgast ta kinkis palju raha ja mõisu. Kui riigikassas raha puudus, koormati elanikke uute maksudega. A. 64 p. Kr. puhkes Roomas suur tulekahj, mis möllas seal kolm nädalat ja muutis suurema osa linnast tuhaks ja varemeiks. Tulekahju tekkimise põhjust ei suudetud selgitada. Kõneldi, et Nero ise on lasknud linna süüdata, et siis nautida põleva linna kohutav-kaunist vaatepilti. Niisamuti kõneldi, et Nero linna põlemise ajal oma lossi rõdult deklameerinud muusika saatel laule Trooja hukkumisest.

Nero laskis linna endisest toredamini üles ehitada. Enese jaoks ta laskis ehitada suurepärase lossi — *k u l d m a j a*, milles ruumid särasid marmorist, kullast ja kalliskividest. „Viimaks ometi saan inimese kombel elada,“ lausus Nero, kui loss oli valmis.

Pärast Rooma linna põlemist reisis Nero Kreekamaale, et sealgi võita suure kunstniku kuulsust. Ta esines võiduajajana Olümpias, lauljana ja näitlejana paljudes linnades. 1800 võidupärjaga ta tuli tagasi Rooma ja korraldas endale kui kangelasele ja võitjale toreda triumfi.

Rahulolematus Nero valitsemisega kasvas riigis järjest. Senat kuulutas ta viimaks isamaa vaenlaseks, leegionid tõtsid ta vastu mässu. Nero põgenes ühel tormisel ööl oma mõisa, kus ta laskis enda oma orja poolt surmata. Ta viimseiks sõnuks olid: „Millise kunstniku minus küll kaotab maailm!“

170. Titus ja Jeruusalema hukkimine. Aasta pärast Nero surma sai keisriks tubli sõjapealik *V e s p a s i a n u s*. Roomlaste tähelepanu oli pöördunud tol ajal Palestiinale. Seal olid juudid mässu tõstnud, sest nad polnud rahul Rooma ülemvalitsusega. Mässu summutajaks sai Vespasianuse poeg Titus. A. 70 p. Kr. ta vallutas Jeruusalema, juutide tähtsaima linna. Jeruusalem hävitati täielikult. Suur osa elanikest hukkus, ülejäänud aga tehti orjadeks.

Pärast Vespasianust sai keisriks *T i t u s*. Tema valitsemise ajal a. 79 mattis *V e s u u v i* tulepurse laava ja tuha alla kolm linna. Neist oli suurim *P o m p e j i*. Tänapäeval on suurem osa Pompejist välja kaevatud. Elamud, nende sisustus ja tänavad on küllalt hästi säilinud. Seetõttu on võimalik andmeid ja tõendeid saada selle kohta, kuidas roomlased tol ajal elasid.

Rooma maailmariik II sajandil p. Kr.

171. Traianus, Hadrianus ja Marcus Aurelius. II-l sajandil p. Kr. valitsesid Roomas keisrid, keda rahvas nimetas headeks keisriteks. Need olid tublid ja korralikud riigivalitsejad. Üks sääraseid valitsejaid oli *T r a i a n u s*. Tema ajal ulatusid Rooma maailmariigi piirid kõige kaugemale. Doonaust põhja pool ta vallutas *D a a k i a* ja idas tungiti kaugele üle Eufrati. Rooma riigile kuulus ka suurem osa Britanniast, mis oli võidetud juba enne Traianust. Traianust austati hüüdnimega „parim“. Kaua pärast ta surma tervitas senat uusi keisreid sooviga: ole õnnelikum Augustusest ja parem Traianusest.

Traianuse järglane **H a d r i a n u s** oli rahu armastav mees. Ta loobus Eufratist ida pool olevaist maadest ja kindlustas riigi piire. Tugev kaitsevall ehitati Doonaust Reinini ja ka Britanniasse riigi põhjapiirile. Hadrianus oli väga energiline ja hoolas valit-

Traianuse ausammas.

seja. Peaaegu alati ta oli reisidel, soovides ise kõike näha ja korraldada. Igal pool, kuhu ta tuli, ta algatas uusi ehitisi — templeid, vesivarustusi, teesid jne. Tema asutatud linnadest on tähtsaim Hadrianopolis, praegune **A d r i a n o o p o l**.

Viimane headest keisritest oli **M a r c u s A u r e l i u s**, kes on tuntud filosoofina keisritroonil.

172. **Põllundus.** Rooma keisririigi ajal seisis juhtival kohal põllumajanduses suurmaapidamine. Latifundiumides kasvatati vähe vilja, seda enam aga viinamarju, õlipuid, aedvilju ja lilli, eriti aga roomlaste armsamaid lilli — roose ja liiliaid. Aja jooksul olid suurmaomanikud siiski sunnitud uuesti väiketalude arvu suurendama. Keisririigi ajal kahanes järjest tasuta tööjõud orjade näol. Põhjust selleks andis kestev rahuage, millal uusi sõjavange enam juurde ei tulnud. Orja surm, põgenemine või vabaks laskmine tähendas nüüd rikkale roomlasele suurt kaotust. Orjaturg muutus vaeseks ja orjade hind tõusis. Et paljud põllud ähvardasid sööti jääda, hakati uut tööjõudu otsima. Linnades oli ju küllalt vaeseid ja vabu inimesi. Neid meelitatigi maale elama, andes neile lootust, et nad võivad omaenda põldu harida. Mõisnikud lasksid eraldada oma maast väikesi talusid, mida renditi siis vabadele kodanikele. Seesuguseid uusi vabu renditalupoegi, kelle seisund võrdus aga siiski peaaegu täieliku orjusega, nimetati *k o l o o n i d e k s*.

173. **Kaubandus.** Eriti õitsele läi keisririigi ajal *k a u b a n d u s*, milleks kaasa mõjusid kõigepealt eri maa-alade eri nõuded ja toodang. Ühed saatsid turule mitmesuguseid toiduaineid, teised käsitöötooteid, kolmandad loodusvarasid jne. Kaubavahetust soodustasid suurel määral ka usaldusväärne *r a h a* ja head liiklemis-olud. Vabariigi ajal löödi raha vasest ja hõbedast. Keisririigi ajal hakati lööma ka kuldraha. Rahaühikuks olid *a s, d e n a a r* ja *s e s t e r t s*.

Liiklemist aga soodustasid esijoonel Rooma riigi head *t e e d*. Kõige kaugemadki linnad olid ühendatud riigi keskpunkti — Roomaga. „Kõik teed viivad Rooma,“ öeldi tol ajal. Reisijaile pakusid puhkust teeäärsed võõrastemajad.

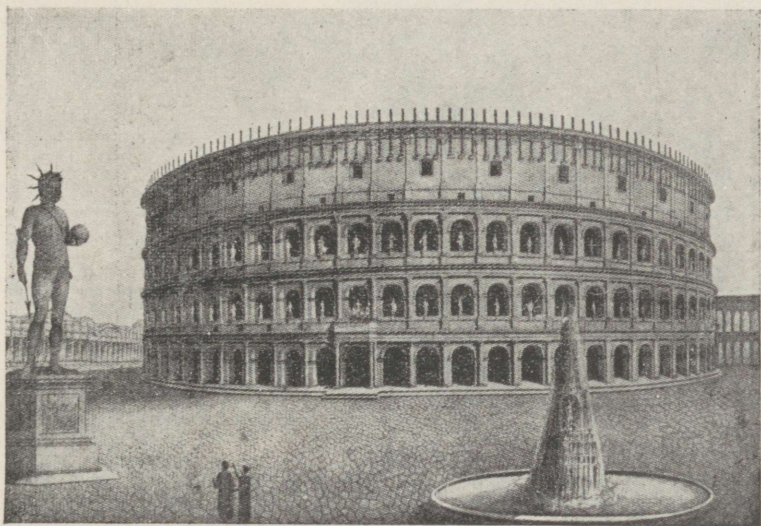
Maanteede kõrval leidsid rohkesti kasustamist veeteed. Kaubalaevad purjetasid Vahemerel, Mustal merel ja ka Atlandi ookeanil. Mereteede kõrval võimaldasid kaupade vedu veel vanad karavaniteed riigi idaosas.

174. **Rooma toredamaid ehitisi.** Keisrite ajal muutus Rooma maailma kauneimaks linnaks. Kuski polnud sääraseid toredaid ehitisi kui seal. Roomlaste ehituskunst oli kõrgele arenenud. Palju olid nad seejuures õppinud nii kreeklastelt kui ka etruskidelt. Rooma kaunimad ehitised asetsesid foorumil ja Kapitooliumil.

Roomlaste templid olid palju suuremad kui kreeklaste omad. Tähtsaim tempel oli Augustuse ajal ehitatud *P a n t h e o n*. Pärast selle templi mahapõlemist laskis Hadrianus ta endisest toredamini üles ehitada. Erilist imetlust äratas Pantheoni kuplitaoline lagi.

Avause kaudu kupli keskel tungis valgus templi kaunisse sisesusse. Mitmesuguseid võitlusi loomade ja inimeste vahel korraldati amfiteatris, mis moodustus kahest kokkuasetatud teatrist. Selle keskkohaks oli liivatatud areen ehk võitlusväli, mida ümbritsesid igast küljest trepistikuna tõusvad istmeteread. Need olid määratud vaatajaile. Tuntuim amfiteater oli Colosseum, mis oli ehitatud Vespasianuse ja Tituse ajal. Colosseum mahutas umb. 45 000 inimest ja sinna pääses 80 värava kaudu.

Roomlaste armsaimaks lõbustuskohaks oli tsirkus, kus korraldati hobuse-võiduajamisi. Rooma suurim tsirkus — Circus

Colosseum.

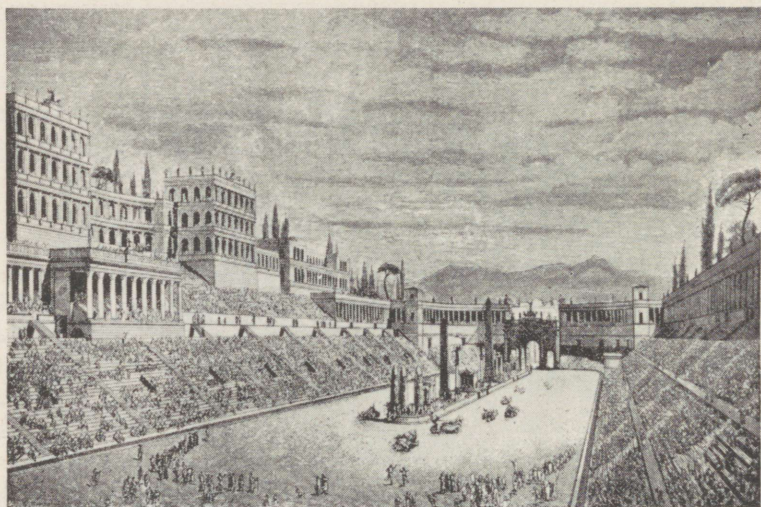
Maximus — oli esialgselt puuehitis, Caesar aga muutis ta suurelt osalt ümber kivehitiseks. Tsirkuse tähtsaks osaks oli pikk ja lai areen, mille mõlemal küljel olid istekohad vaatajaile. Circus Maximus mahutas umbes 150 000 pealtvaatajat.

Keisrite ajal rikastus Rooma suurte supelasutistega, kus roomlased veetsid pooli päevi. Seal võimeldi, mängiti palli ja supeldi. Peale selle lasti end orjade poolt võida lõhnavate salvidega ja viideti aega sõpradega vesteldes. Supelsaalides oli võimalik imetella kauneid kujusid, kuulata luuletajaid ja õpetlasi.

Rooma linna uhkuseks olid ka keisrite lossid, võiduvärvad ja ausambad. Toreдайmad olid keiser Tituse võiduvärv ja keiser Traianuse ausammas. Viimane oli marmorist ja umbes 40 m kõrge. Ta paistis üle kõigi teiste ehitiste.

Roomlaste osavast ehituskunstist andsid tunnistust ka vee-juhitud, mille kaudu voolas puhas ning värske vesi kauge maatagant linna avalikesse kaevudesse ja supelasutistesse.

175. **Lõbustused.** Kreeklased harrastasid innukalt näitekunsti. Ka roomlased ehitasid endile teatreid ja käisid teatritendustel. Kuid meelsamini nad vaatasid siiski igasuguseid võistlismänge. Kreeklastel esinesid võistlismängudel rahva parimad pojad. Roomlased seevastu lasksid omavahel võidelda peamiselt orje ja loomi. Võitlused ise olid iseloomult üsna toored.

Circus Maximus.

Meelsasti armastasid roomlased vaadelda võiduajamisi, mida korraldati tsirkuses. Suure põnevusega jälgis rahvas metsikut kihutamist vankritel ümber areeni. Võitjat tervitati tormiliste poolehoiuhüüetega. Võidu tasuks ta sai hõbedast pärja, palmioksa, kalleid riideid ja mõnikord rahagi.

Veel suurema põnevusega nad vaatlesid aga võitlusi amfiteatrites. Seal võitlesid nii inimesed kui ka kiskjad loomad. Suurt huvi pakkusid roomlastele verised gladiaatorite võitlused. Võitlejad, keda kutsuti gladiaatoreiks, olid tavaliselt tugevad orjad. Võitlusoskuse nad omandasid erilistes koolides. Paariviisi, sageli hõbedast relvadega, ilmusid gladiaatorid areenile. Harilikult lõppes võitlus kaotaja surmaga. Keisrit tervitasid nad hüüdega: „Ave, Caesar, morituri te salutant!“ (Tervist, Caesar,

surmaminejad tervitavad sind!) Sageli olid gladiaatorid varustatud raudrüü, kilbi ja lühikese mõõgaga. Mõnikord aga oli üks võitlejaist varustatud ainult võrgu ja pika kolmeharulise hargiga. Võrku ta püüdis vastasele üle pea visata, et teda siis hargiga surmata. Enne kui võitja maas lamavale kaotajale surmahoobi andis, ta vaatas üles rahva poole. Kui pealtvaatajad tegid käega liigutuse põial ülespoole, oli kaotaja päästetud. Oli aga põial pööratud allapoole, siis see oli surmamise märgiks. Ainult mõni eriti vapper võis loota rahva armule.

Gladiaatoreid saadeti areenile võitlema ka kiskjate loomadega. Veel tooremat vaatepilti pakus see, kui kiskjad loomad areenil lõhki kiskusid kaitseta sõjavange või surma mõistetud kristlasi ja kurjategijaid.

Roomlaste lõbustusjanu kasvas järjest, nii et lõpuks kulus juba üle 100 päeva aastas ainult pidustusteks.

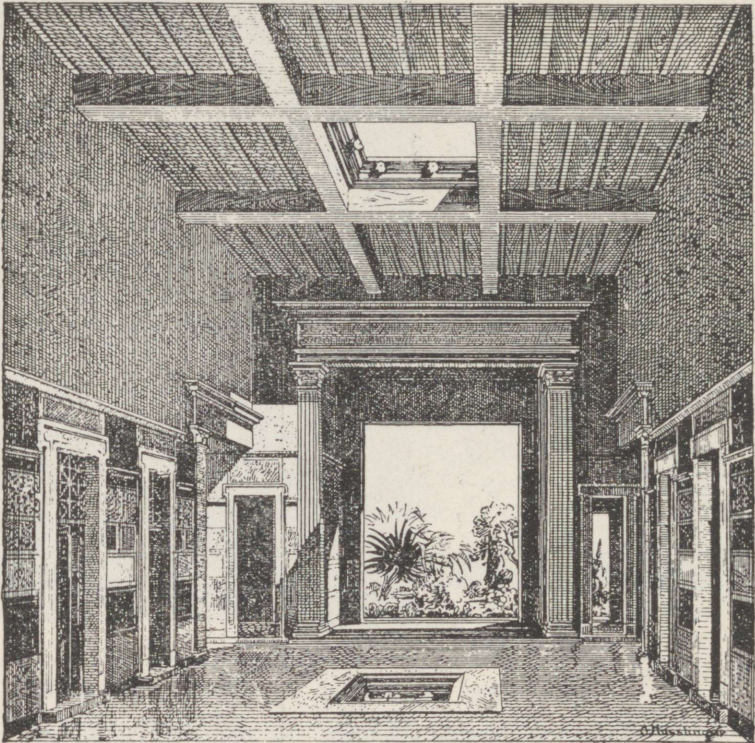

Viimsed gladiaatorid.

176. Elamud ja nende sisustus. Roomlaste elamud olid enamasti ühekordsed. Kui külaline tahtis majja sisse pääseda, ta teadustas enesest kõigepealt uksele rippuva koputuskolgi kaudu. Seejärel avas ori tulijale ukse ja juhtis külalise eeskoja kaudu maja tähtsaimasse ruumi, mida kutsuti aatriumiks. Vanemal aegadel oli aatrium elamu ainus eluruum. Jõukuse kasvades suurenes tubade arv. Aatrium muutus ainult vastuvõturuumiks. Selle keskel oli laes neljanurgeline avaus, mille kaudu pääses elamusse valgus, aga ka vihm ja külm. Avause kohal oli põrandas bassein ehk vesistu, kuhu kogunes vihmavesi. Aatriumi ümber olid mitmesugused ruumid, millest esijoones tuleb nimetada peresisa töö tuba. Selle taga asetses jõuka roomlase maja kolmas

tähtsam ruum — sammaskäikudega ümbritsetud õu. Seal oli mitmesuguseid kujusid, purskkaev, lillepeenraid ja põõsaid. Seal töötas ka pereemand oma teenijatega ja mängisid lapsed. Eriti rikaste majade juures oli õue taga veel suur aed.

Roomlaste elumajad olid õhurikkad ja pakkusid head kaitset kuuma, mitte aga külma ilma vastu. Ahje ei olnud. Tube soojendati peamiselt lahtise sөekolde abil.

Aatrium.

Peale linnamajade omasid rikkad roomlased veel suvilaid. Need asetsesid tavaliselt looduslikult kaunis ümbruses. Seal veedeti kuuma ajal mugavalt aega. Suvilast avanes harilikult kaunis vaade merele, mägedele, metsale, jõe või järvele. Suvila ruumid olid tihti avaramad kui linnaelamuil. Aatriumi tähtsus oli väike. Seda kaunimalt oli ilustatud sammaskäikudega ümbritsetud õu. Avaramad kui linnamajades olid ka söögi-, vannija võimlemisruumid. Vannitoas voolas värsket vesi marmorist vanni, mõnikord koguni hõbedast torude kaudu. Mõnusalt veedeti

aega ka lugemisega raamatukogutoas. Tubadega liitusid suured aiad puiesteede, tiikide ja purskkaevudega. Seal haljendasid küpressid, piiniad, loorberid ja mürdid, õitsesid roosid, kannikesed ja liiliad.

Roomlase elamu oli sise-muselt küllaltki tore. Seinud katsid marmor-, hõbe- või kuldplaadid. Sageli oli seintel kauneid maalinguid ja metallpeegleid. Põrand oli tihti tehtud erivärvilistest kividest, mis moodustasid mitmesuguseid pilte. Niisuguseid värvilistest kivistest koostatud pilte nimetatakse *mosaiikideks*. Uksi asendasid kallihinnalised eesriided.

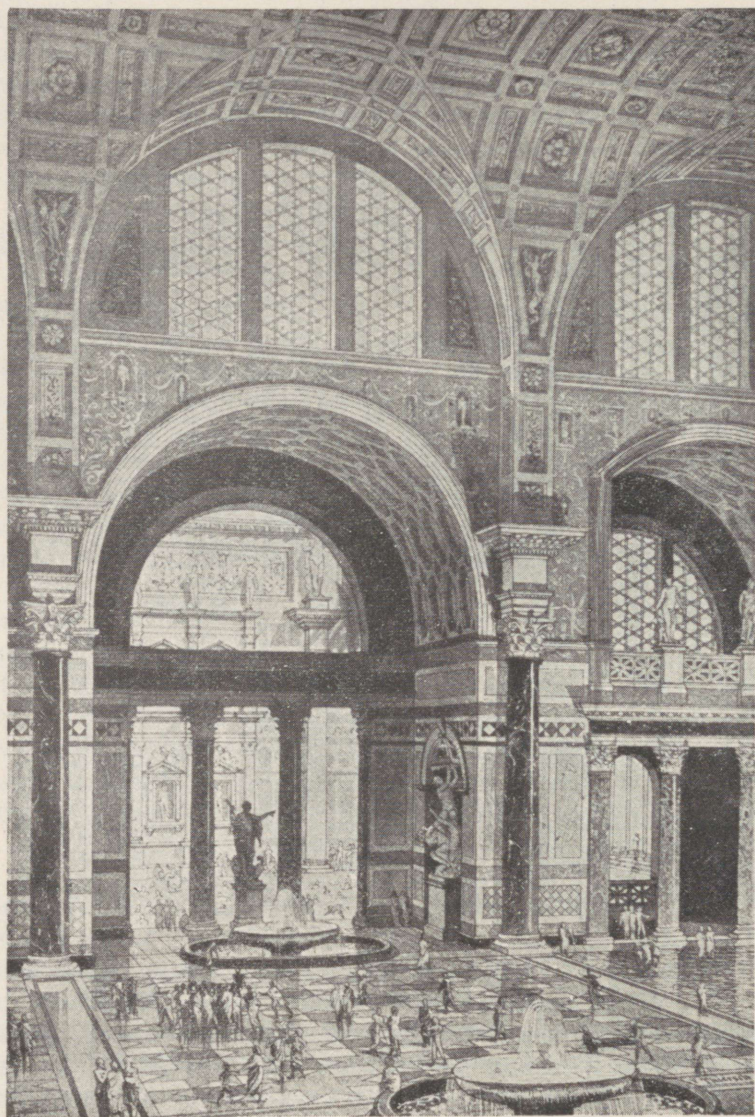
Tube valgustati varemmail aegadel vaha- või rasvküünaldegaga, hiljem aga õlilampidega.

Roomlastel oli tubades mööblit vähe, see-eest oli see kallihinnaline. Istumiseks kasustati pinke, seljatoeta istmeid ja mugavaid leentoole. Lauad olid enamasti ümmargused ja ühe jalaga. Lamamis- ja magamisvahendiks tarvitati sohvat. Lauanõud olid keisririigi ajal niisamuti toredad. Vanemmail aegadel oli söögilaual hõbedast ainult soolatoos. Keisririigi ajal läikisid aga laual pronksist, hõbedast ja kullast nõud. Eriti mitmekesised olid joogikannud. Kuld- ja hõbeasjad olid peenelt välja töötatud, sageli ilustatud veel kalliskividega. Kõigele lisaks kaunistasid tube veel mitmesugused ilusad savist ja klaasist nõud.

Peale rikaste roomlaste elamute oli Roomas küllaldaselt üürikasarmuid. Neis elasid vaesed inimesed. Üürikasarmud olid mitmekordsed ja ehitatud odavaist, halvasti põletatud telliskividest. Sageli varisesid seesugused majad kokku. Trepid olid kitsad, toad väikesed ja mustad. Selle tagajärjel oli surevus suur, eriti laste hulgas. Päevad läbi hulkusid vaesed elanikud rābaldunud riideis väljas tänavail. Koju, oma umbseisse tubadesse, nad tulid ainult ööseks.

177. Riided ja ehted. Roomlaste riided keisririigi ajal olid peaaegu niisamasugused nagu vabariigi ajal. Mehed kandsid kodu tuunikat, mis oli varukateta särgitaoline villane kehakate. Ta ulatus põlvini ja oli vöö kohalt seotud. Tavaliselt kanti selle üle veel teist tuunikat, millel olid lühikesed varrukad. Kodunt väljudes heitis roomlane tuunika peale veel üleriide ehk *tooga*, pikliku riidetüki, mis võeti osavasti ümber keha. Kõrgete ameti-meeste valgel toogal oli purpurne äär. Leinaajal kanti harilikkuude valgete riiete asemel tumedaid. Peakate kasustasid roomlased ainult reisisid või halva ilmaga. Muidu käidi palja päi. Jalas kanti sandale. Naiste riietus oli umbes niisamasugune kui meeste oma. Tuunika ulatus neil kandadeni. Selle peal kanti

lühikeste varrukatega stoolat, mis sarnles meeste teise tuunikaga. Stoola ulatus maani. Väljudes võttis rooma naine ümber

Rooma supelasutis.

palla. See oli suur nelinurkne riidetükk, mis meeste tooga eeskujul korraldati kaunilt langevaiks voltideks.

Keisririigi-aegne toretsemine avaldas mõju ka riietusse. Muutus toimus peamiselt materjali valikus. Värvimata villase riide kõrval hakati tarvitama linast. Idamailt toodi sisse siid- ja purpurriiet. Valgeid riideid asendasid sageli värvilised.

Ehteid armastasid peamiselt muidugi naised. Nad kandsid kaelakeid, kõrvarõngaid, käevõrusid, sõlgi ja juuksenõelu, mis olid kullast ja hõbedast ja kaunistatud kalliskividega. Aga mehedki uhkustasid kuldkäevõrudega ja kalliskividega ehitud sõrmustega.

178. Toitumine. Roomlane heitis magama tavaliselt aegsasti ja tõusis üles hommiku vara. Kui pereisand oli riietunud tuunikasse, ta kogus oma pere ja teenijad aatriumi p e n a a t i d e altari juurde. Seal ta pidas lühikese palve ja ohverdas jumalaile. Varsti seejärel asuti hommikueinele, kus söödi leiba soolaga, piima, puuvilja ja juustu. Siis läks pereisand välja ja pöördus sealt tagasi koju kella kaheistkümnepaiku. Järgnes teine eine, mis koosnes lihast ja kalast, leivast, juustust ja puuviljast. Pärast sööki magati natuke. Seejärel võimeldi, mängiti palli ja supeldi kas Tiberi jões, kodu või toredais supelasutistes. Roomlase peasöömaaeg oli alles vastu õhtut. See sööming oli tavaliselt rikkalik ja peen. Söödi noa ja kahvlita. Lusika kaasabil võeti toitu sõrmede abil ühisest nõust. Lauda linaga ei kaetud. Mugavuse huvides söödi lamades. Kui lapsed peasöömaajast osa võtsid, nad sõid eraldi-asetatud laua juures.

Juba vabariigi lõpp-päevil tuli rikaste roomlaste söömisel ja joomisel nähtavale pillamine. Pidasöögid keetsid hilise õõni. Seejuures püüti üllatada külalisi nii haruldaste roogadega kui ka lõbustustega. Teenijad pakkusid toite ja kalleid lõunamaisi veine kuld- ja hõbenõudest ja -peekritest. Kaunis lauamuusika lõbustas külalisi. Esinesid tantsijannad, lauljannad ja veiderdajad. Mõnikord üllatas külalisi laest langev roosidesadu. Pidasöögist osavõtjad ise ehtisid endid eifei-, mürdi- ja roosipärgadega. Külalistele anti koju kaasa kallihinnalisi kinke. Pidasöökidest võisid osa võtta ka naised.

Vaeste elanike toit võrreldes jõukate omaga oli aga üsna vilets. See koosnes leivast, soolast, veest, sibulaist ja õlist. Sageli oli sedagi toitu napilt.

179. Koolid. Roomas alustati kooliõpetusega õige varakult. Kui poiss oli saanud kuueaastaseks, saadeti ta kooli. Siin ta õppis lugemist, kirjutamist ja arvutamist. Juba hommiku vara asusid lapsed kooliteele. Mõnikord oli veel nii pime, et tuli lamp kaasa võtta. Õpetust anti kuski viletsas ruumis, kus kõrva-

lisedki isikud võisid pealt kuulata, ja mõnikord koguni lageda taeva all foorumi läheduses. Kord oli koolis vali. Õpetaja tarvitas sägeli vitsakimpu. Harjutustükke kirjutati metallkrihvliga vahatatud puutahvile. Mõnikord aga kirjutati papüürusele, kusjuures tarvitati teritatud pilliroogu ja punast tinti. Kokkupuutumine k r e e k a haridusega tõi roomlaste ellu sügavaid muutusi. Roomlased hakkasid lugema kreeka luuletajate ja teadusmeeste töid ja ka oma eluviisides jäljendama kreeklasi. Et lapsed juba noorelt tutvusid kreeka haridusega, võtsid rikkad roomlased neile kreeka orje koduõpetajaiks. Oli ju suurte sõdade ajal palju haritud kreeklasi orjadena Rooma sattunud. Siin nad teenisid oma isandaid koduõpetajaina, arstidena, ehitusmeistreina ja kunstnikena. Koolideski hakkasid õpetama kreeklased.

Alghariduse saamise järel õppis poiss edasi grammatika koolis. Seal õpiti lugema ja kirjutama kreeka keelt ja tutvuti lähemalt ladina ja kreeka kirjandusega. Et Rooma avalikus elus esinemises väga tähtsat osa etendas kõneoskus, siis õppisid rooma noormehed pärast grammatikakooli veel kõnekunsti sellekohases kõnekunsti-koolis. Paljud ei leppinud sellegagi, vaid rändasid oma haridust täiendama kuulsaisse ülikoolidesse — Ateenasse, Rhodosele või Aleksandriasse. Keisrite ajal asutati ülikoole ka riigi lääneosas, millest tähtsaim oli Roomas.

Tütarlapsed õppisid kodu ema juhtimisel koduseid töid, nagu ketramist, kudumist, tikkimist ja toiduvalmistamist. Neile õpetati veel muusikat, laulu ja tantsugi. Kui kreeklaste keel juba kogu haritud maailmas tuntud keeleks oli saanud, tutvusid ka naised kreeka keele ja haridusega. Naiste olukord Roomas oli üldse parem kui Kreekas. Nad ei hoolitsenud mitte üksnes majapidamise eest, vaid võtsid ühes meestega osa ka seltskonnaelust — pidusöökidest ja lõbustustest väljaspoolgi kodu.

180. **Tacitus.** Tacitus on nimekaim rooma ajalookirjutaja. Ta elu oli küllalt vaheldusrikas; ta suri keiser Hadrianuse ajal. Tacituse tuntuim teos on „Germania“, kus ta kirjeldab germaanlaste elu-olu ja seab nende lihtsaid eluviise roomlastele eeskujuks.

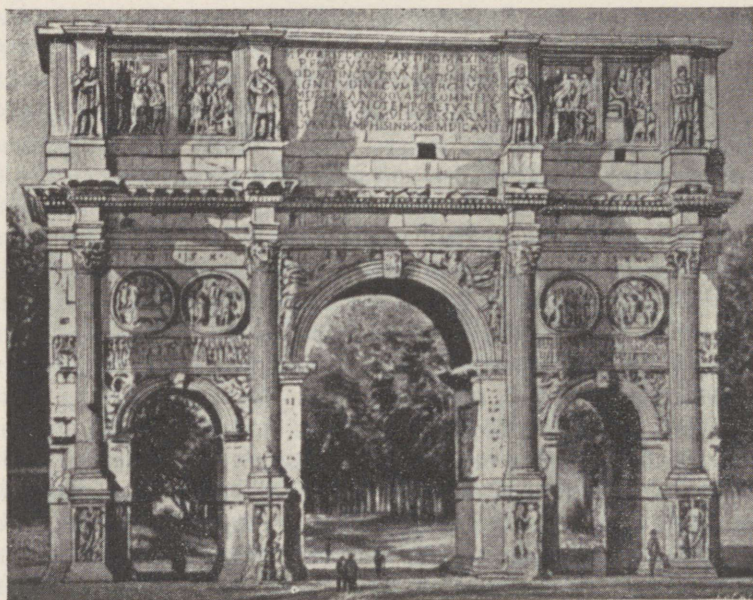
Vana-maailma hukkimine.

181. **Sõdur-keisrite vägivald aeg.** Pärast Marcus Aureliuse surma muutusid olud Rooma riigis segaseks ja riik hakkas kiiresti nõrgenema. Juhtiva osa riigis võtsid tol ajal endi kätte

sõjaväed, kes valisid keisreid ja kukutasid neid. Senati tähtsus vähenes järjest. Sõdurite poolt valitud keisrite ehk sõdur-keisrite valitsemisaeg oli tol ajal tavaliselt lühike ja enamikus nad said vägivaldselt surma. Rooma riik oli suur ja üksikud sõjaväeosad asusid üksteisest kaugel. Seetõttu oli päris loomulik, et nad ei suutnud kokku leppida valitavate isikute suhtes. Nii-sugusel puhul juhtus mõnikord, et valiti mitu isikut üheaegselt keisriks. Nende vahel puhkesid siis verised võitlused võimu pärast, mis laastasid riiki ja rahvaid. Kogu riigis ilmsid laganemise tunnused. Rikkused kogunesid ikka rohkem ja rohkem üksikute isikute kätte. Väikesed linnad tühjenesid. Seevastu kuhjus rahvast suurtesse linnadesse. Vaeste kodanike arv kasvas kiiresti. Põllumajanduses ilmses tunduvalt tagasimineku. Harimata ja mahajäetud maa-alad laienesid, sest tööjõust oli suur puudus. Samal põhjusel lakkas töö ka paljudes mäekaevandustes. Tööjõu puudus oli tingitud orjade vähesusest ja üldisest rahvaarvu kahanemisest. Sündivus oli väike, surevus ülisuur, sest alatised sõjad ja taudid nõudsid väga palju ohvreid. Liiklemine vähenes, sest riigis puudus kindlus- ja julgeolekutunne. Raha väärtus langes, sest keisrid lasksid liikvele raha, mille kulla- ja hõbedasisaldus oli väike. Selle tulemuseks oli hindade peadpööritav tõus, mis ähvardas viia rahva koguni meeleheitele. Rahvahariduse tase langes: ühtki nimetamisväärset kunstnikku, kirjanikku ega teadusmeest ei kerkinud esile tol ajajärgul. Rooma riigi sisemise kõdunemise ja nõrgenemise ajal kasvas piiril sõjaoht. Idas olid pärslased rajanud uue võimsa riigi ja põhjas moodustasid germaanlased suuri liitkondi. Lisaks sellele nõrgenes riigikaitsevõime Roomas õjavades. Neis teenis palju barbareid (võõraid) nii lihtsõdureina kui ka juhtidena. Võõraile palgasõdureile polnud loomulikult tähtis Rooma riigi julgeoleku eest hoolitsemine.

182. Diocletianus ja Constantinus. Sõdur-keisrite vägivallale tegi lõpu Diocletianus, kes sai keisriks a. 284. Diocletianus hoolitses riigi välise julgeoleku kui ka sisemise hüveolu eest. Kord sõjavägedes seati jälle jalule ja piiril suurendati sõjavägede arvu. Et vastu astuda elukallidusele, määrati kindlaks hindade ülemmäär. Kaubanduse elustamiseks hakati lööma jälle täie väärtusega raha. Ühtlasi algatas Diocletianus riigivalitsemisviisis uuendusi. Nende lõplikuks teostajaks sai keiser Constantinus. Ettevõetud uuenduste järgi oli keiser piiramatult ainuvalitseja. Ta oli alamaile isand ja jumal. Rahva ette ta ilmus idamaises toreduses, kandes kalleid riideid ja säravat kalliskividest peahet ehk diadeemi. Keisrit kohates pidid

kõik langema põlvili ja teda kõnetades tarvitama nimetust 'jumalik käskija ning vägevaim valitseja'. Keisrit aitasid valitsemisel ministrid. Igal ministril oli juhtida eri valitsemisala. Üks hoolitses rahanduse, teine sõjavägede eest jne. Et oleks hõlpsam riiki valitseda, jagati see nelja ossa, mida valitsesid keisri nimel prefektid. Säärased riigiosad ehk prefektkonnad jagunesid ringkondadeks ja need edasi provintsideks. Uus valitsemisviis rakendas tööle palju ametnikke, kes seisis kindlas alluvusjärje-

Constantinuse võiduvärv.

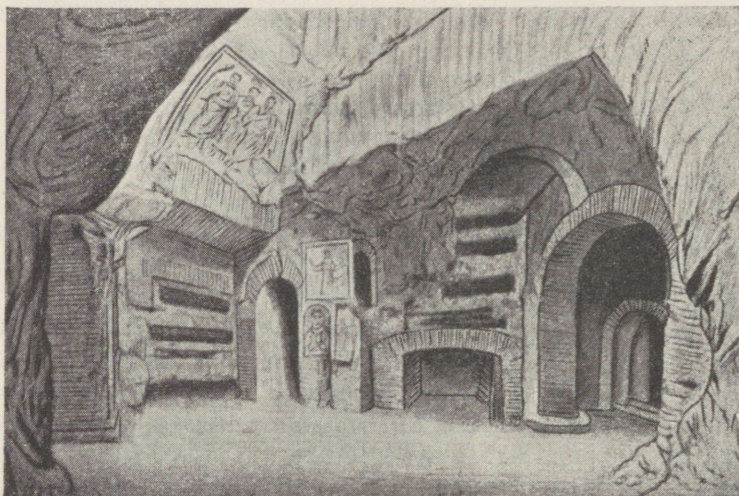
korras. Alam ametnik allus ikka ülemale ja kõige ülem oli vastutav keisri ees. Riik oli seega nagu hiigelmasin, mille pani liikuma keiser. Constantinus ei valitsenud riiki enam Roomast. Tema arvates oli seal liiga vabameelne õhkkond. Ta asutas uue pealinna Bosporuse äärde endise Bütsantsi kohale. Linnale sai nimeks Uus-Rooma, aga rahvas hakkas teda kutsuma Constantinuse linnaks ehk Konstantinoopoliks. Selle nimega on ta tuntud peaaegu meie päevini. Teostatud uuendused suurendasid riigi väljaminekuid. Palju kulu nõudsid keisrikoda, ametnikud ja ka sõjavägi. Sissetulekute saamiseks koormati elanikke uute maksudega, mis muutusid järjest rängemaks. Maksude sissenõudjaiks olid maal mõisnikud ja linnas selleks eriti määratud isikud

jõukate kodanike hulgast. Maksunõudjad vastutasid ühtlasi selle eest, et keiser vajaliku summa kätte saaks. Puudujäägi puhul nad maksid vahe omast käest. Nende amet tehti pärandatavaks, s. t. see läks isalt pojale. Tol ajal oli päris tavaline nähtus, et talupojad põgenesid mõisadest linnadesse ja piiri taha, sest teoorjus oli raske ja maksud suured. Säärane põgenemine oli kahjulik nii mõisnikele kui ka keisrile. Seepärast muudeti talupoja elukutsse pärandatavaks. Ühtlasi kaotas talupoeg elukoha muutmise vabaduse. Niisamuti tehti linnades paljud elukutsed pärandatavaks ja nende omajaile keelati elukoha muutmine.

Diocletianuse ja Constantinuse uuendused olid mõeldud selleks, et pidurdada riigi langust, kuid nad suutsid seda vältida ainult mõneks aastakümneks.

183. **Ristiusu põhimõtteid ja levik.** Nagu teame, oli ristiusu rajajaks Jeesus Kristus. Esimesi pooldajaid kogunes talle ta kodumaal. Seal ta rändas paigast paika ja kõneles oma vaateist. Jeesus kuulutas säärast Jumalat, kes on nägematu. Ta on vaim, kellel on lõpmatu palju armastust kõikide vastu. Tema ees on kõik ühetaolised, olgu rikas või vaene, ori või isand. Kõiki ta kohtleb suure heldusega, „annab oma päikesepaistet häile ja kurjadele ja laseb vihma sadada õigete ja ülekohtuste peale“. Kui Jeesuselt kord küsiti, missugune on suurim elujuhis inimestele, siis ta lausub: „Armastage Jumalat üle kõige ja oma ligimest kui iseennast.“ Jeesuse kõnedel oli imeväärne mõju ja hulgana koguneti teda kuulama. Tulid rikkad ja vaesed, terved ja haiged ja ka need, kel oli raske murekoorem südamel. Kõikide jaoks leidis tal julgustust ja lohutust ja mõnigi sai oma tervise tagasi tema kaudu. Poolehoidjatega ühes kasvas ka vastaste arv kohalike preestrite ja suurnike hulgas. Nad süüdistasid Jeesust mässukavatsuses keisri vastu, mis oli muidugi alusetu. „Anna keisrile, mis keisri kohus, ja Jumalale, mis Jumala kohus,“ oli Jeesuse seisukoht. Sellest hoolimata löödi ta risti vastaste nõudel. Ometi ei kadunud ta õpetus. Selle levitajaiks said apostlid, kellest teenekaim oli Paulus. Ristiusu levikut soodustas tolleaegne elav suhtlemine Rooma riigi rahvaste vahel, niisamuti paganausu nõrgenemine ja kasvav tarve ainujumala järele. Jeesuse õpetus rahuldab tolle aja inimese hinge kõige sügavamaid tarbeid. Tuhandete viisi kasvas Jeesuse õpetuse pooldajate arv just vaestes ja rõhutud rahvakihtides. Neid võlus õpetus inimeste ühetaolisusest Jumala ees ja paremast elust pärast surma.

184. **Kristlaste tagakiusamine.** Ristiusk ei saanud kaugeltki levida rahulikul teel. Roomlased olid küll võrdlemisi sallivad teiseusuliste suhtes, aga ometi nad nõudsid kõigilt mõnede kommete täitmist, mis olid seoses nende eneste usuga. Nii pidid kõik kodanikud osa võtma riigi poolt korraldatud pidustustest jumalate auks. Kohtus tuli anda vanne rooma jumalate nimel. Riigi kõrgemad ametnikud olid kohustatud iga tähtsama ettevõtte puhul ohverdama riigi kaitsejumalaile. Kristlased aga püüdsid end kõrvale hoida sääraseist kombeist. Nad koguni ei võtnud vastu ametikohti, et aga pääseda nõutud kommetetäitmisest. Nad ei käinud

Katakomb.

ka amfiteatris vaatamas veriseid võitlusmänge. Sõjaväeteenistusest nad püüdsid kõrvale hoida, sest nad leidsid, et tapmine pole kooskõlas ristiusuga. Kõige vastumeelsem aga oli neile anda keisrile jumalikkuda. Säärane kristlaste käitumine tekitas arvamise, et nad on Rooma riigi vaenlased. Sellistena hindasid kristlasi ka paremad keisrid ja kiusasid neid taga. Esimese suure kristlaste tagakiusamise teostas keiser Nero, kes süüdistas neid Rooma linna põlema süütamises. Tuhandete viisi vangistati kristlasi, osa neist löödi risti, osa lasti amfiteatris metsloomade poolt lõhki kiskuda ja osa põletati tules. Viimase suure tagakiusamise korraldas Diocletianus. Ta laskis hävitada kristlaste kirikuid, matmispaiku ja riste, põletada nende raamatuid, kirju jne. Ristiusu võimalikke sunniti vägivaldselt ohverdama rooma jumalaile. Teisi

aga sunniti surmanuhtluse ähvardusel tagasi pöörduma endisse usku. Kõik need karmid abinõud ei andnud siiski oodatud tulemusi. Inimesed otse igatsesid surra usu pärast kannatajana ehk märtreina. Neil oli kindel usk, et nad pärivad seega igavese õndsuse hauataguses elus. Tagakiusamise ajal ristiusu pooldajate arv järjest kasvas. Ööpimeduses koguneti kuhugi metsa või varemesse, et seal ühiselt palvetada ja üksteist lohutada. Sageli korraldati koosolekuid maa-alustes matusepaikades ehk *katakombides*, mis koosnesid tavaliselt eesruumist ja hulgast kõrvalkäikudest, mille seintesse olid õnnestatud augud puusärkide jaoks. Eriti palju oli katakombe Rooma ümbruses.

185. **Ristiusk võidab.** Ei möödunud kuigi palju aastaid pärast viimast tagakiusamist, kui ristiusu seisukoht Rooma riigis muutus hoopis kindlaks. Keiser *Constantinus* sai aru, et ristiusku pole enam võimalik hävitada ja et kasulikum on võita kristlaste poolehoidu. A. 313 andis ta neile *Milanos* usuvabaduse. Hiljem ta soodustas mitmel viisil ristiusu levikut. Ta asutas kirikuid ja vabastas vaimulikud maksudest. Niisamuti ta määras nädala esimese päeva pühapäevaks, mis on sellisena säilinud tänini. Ta võttis ristimärgi oma sõjalipule.

Aastakümneid hiljemini saavutas ristiusk lõpliku võidu paganausu üle. A. 380 tunnistas keiser *Theodosius* ristiusu ainsaks lubatud usuks kogu riigis.

186. **Lääne- ja Ida-Rooma riik ja germaanlased.** Pärast keiser *Constantinuse* surma ei saanud riigile aga püsivaid rahu-aastaid. Korduvalt puhkesid sisemised rahutused, niisamuti muutusid välisvaenlased riigi põhjapiiril järjest hädaohtlikumaks. Olu-korda püüdis parandada keiser *Theodosius IV* sajandi lõpul. Kuid „Rooma riigi päike oli loojumas ja *Theodosiuse* valitsus paisis veel nagu õhtueha puulatvadele“. A. 395 jagunes riik kahe poja vahel. Üht osa kutsuti *Lääne- ja teist Ida-Rooma* riigiks. Esimese osa pealinn oli *Rooma*, teise — *Konstantinopol*. Järgnevatel aastakümneil ründasid *germaanlased* tugevasti mõlemaid riike. Neil õnnestuski vallutada *Lääne-Rooma* riik ja a. 476 tõugati keiser *Romulus Augustulus* troonilt *germaanlaste* väepealiku *Odoakeri* poolt. Sellega lõppeski *Lääne-Rooma* riik. *Ida-Rooma* riik säilitas oma iseseisvuse kuni 1453. a., millal ta alistus türklastele.

Järeisõna.

Käesoleva õpperaamatu koostamisel on silmas peetud teatud põhimõtteid nii aine valikul kui ka selle käsitlemisel. Üldisemaks sihiks ajaloo õpetamisel on oleviku mõistmine mineviku kaudu. Säärase sihi saavutamiseks on esijoones vaja teha kindel ainevalik ääretust ajaloovallast. Käesolevas raamatus on silmas peetud ajaloo arengu peajoont, seetõttu välditud liigset faktide kuhjumist. Aine valikul on esirinda nihutatud kultuuriajalugu. Poliitilistele sündmustele on juhitud sedavõrd tähelepanu, kui just vajalik kas ajaloo üldkäigu mõistmiseks või kasvatuslikkude põhimõtete rakendamiseks. Aine käsitlemisel on püütud vältida raskepäraseid arutlusi ja definitsioone, seejuures on silmas peetud esijoones lause konkreetset, lihtsat ja selgust. Aine konkreetsetamist teenivad ühtlasi ka pildid. Igal õppeainel on täita oma kasvatuslikud ülesanded. Neid ülesandeid peab aitama teostada ka õpperaamat. On tunnustatud tõde, et kasvatuslik mõjustus toimub ajaloos esinevate suurte isikute kaudu. Sääraseid isikuid on püütud reljeefselt esile tuua ja nende tegevuses rõhutada neid jooni, mis paratamatult kutsuvad esile õpilasis kõlblisi väärtustamisi. Õpperaamatu koostamisel on loomulikult jäädud uue keskkooli õppekava raamesse. Mil määral on realiseerunud nimetatud põhimõtted, see selgub muidugi raamatu tarvitamisel.

Autor.

Järeisõna teisele trükile.

Käesoleva raamatu esimesele trükile osaks saanud heatahtlik vastuvõtt arvustuse ja tarvitajaskonna poolt on julgustanud kirjasust välja andma teist trükki. Selles on ette võetud mõningad redaktsioonilised parandused ja teksti pisut kärbitud, lootuses, et raamat suudab veel paremini teenida neid, kellele ta on määratud.

Autor.

Nimede hääldamist.

Käesoleval korral on antud peamiselt nende nimede hääldamine, mille rõhk ei lange esimesele silbile.

Achilleus — achi'lleus	Herodotos — heródotos
Aeneas — änee'as	Horatius — horaa'tsius
Agamemnon — agamémnon	Jugurtha — jugúrta
Aigeus — ai'geus	Kambysses — kambüü'ses
Akropolis — akrópolis	Korintos — kori'ntos
Alkibiades — alkibi'ades	Leonidas — leoo'nidas
Amulius — amuu'lius	Lysandros — lüsándros
Antonius — antoo'nus	Maecenas — mätsee'nas
Aphrodite — afrodii'te	Marcus Aurelius — markus aure'lius
Apollon — apóllon	Marseille — marsei'
Ariadne — ariádne	Masinissa — masini'ssa
Aristarchos — aristárhos	Menelaos — meneláos
Aristeides — aristei'des	Miltiades — milti'ades
Aristoteles — aristóteles	Minotaurus — minotau'ros
Augeias — augei'as	Mithridates — mitridaa'tes
Aventinus — aventi'nus	Museion — musei'on
Bütsants — bütsánts	Mylae — müü'lä
Caesar — tsää'sar	Neapolis — neaa'polis
Cannae — kánnä	Nebukadnetsar — nebukadnétsar
Capitolinus — kapitoli'i'nus	Neptunus — neptuu'nus
Champollion — šan(g)poljón(g)	Octavianus — oktaviaa'nus
Colosseum — kolosse'um	Odoaker — odoaa'ker
Constantinus — konstantii'nus	Odysseus — odü'sseus
Cornelius Scipio — kornee'lius scii'pio	Olümpos — olü'mpos
Dareios — darei'os	Ormuzd — ormúzd
Demokritos — demókritos	Osiris — osii'ris
Demosthenes — demóstenes	Ovidius — ovi'dius
Diocletianus — diokletsiaa'nus	Palatinus — palatii'nus
Dionysos — diónüsos	Pantheon — pánteon
Egeus — egéus	Parnassos — parnássos
Ekbatana — ekaa'tana	Peisistratos — peisi'stratos
Empedokles — empédokles	Peloponnesos — pelopónnesos
Epameinondas — epameinóndas	Penelope — penélope
Epeiros — epei'ros	Persepolis — persépolis
Eratosthenes — eratóstenes	Philippos — fili'ppos
Erechtheion — erehtei'on	Plataia — platai'a
EuBoia — euboi'a	Polyphemos — polüfee'mos
Eukleides — euklei'des	Pompeius — pompee'jus
Euripides — euri'pides	Pompeji — pompee'ji
Eurotas — euroo'tas	Poseidon — posei'don
Eurystheus — euri'steus	Ptolemaios — ptolemai'os
Hadrianus — hadriaa'nus	Pyrrhos — pü'rros
Heliaia — heliai'a	Rhône — roon
Hellespontos — hellee'spontos	

Romulus Augustulus — roo'mulus
 augústulus
 Saguntum — sagúntum
 Saturnus — satúrnus
 Sinope — sinoo'pe
 Tarentum — taréntum
 Tarquinius Superbus —
 tarkvii'níus supérbus
 Tiberius Gracchus — tibe'e'rius
 grakhus

Themistokles — temi'stokles
 Theodosius — teodoo'sius
 Theseus — téseus
 Traianus — trajaa'nus
 Trapezund — trapezúnd
 Thukydides — tukú'dides
 Vergilius — vergi'lius
 Vespasianus — vespasiaa'nus
 Zarathustra — zaratústra

Sisukord.

	Lk.
SISSEJUHATUS	5
Millest räägib ajalugu. Ajaloo allikad ja ajaloo järgud	
ESIAJALOOLINE AEG	7
Jaotus. Ürginimine ja ta ümbrus. Varjendeid ja elamuid. Tarberiistad ja relvad ja nende tarvitamine. Elatusviiside arenemine. Tuli. Riided ja ehted. Kunst. Usundi arenemine. Ühiselu arenemine. Vana-aja tähtsamaid rahvaid.	
VANA IDAMAA. Egiptus	15
Egiptus — Niiluse and. Rahvas ja riik. Egiptlaste töö. Rahva elu-olu. Usund. Ehitisi muistses Egiptuses. Teadused. Hieroglüüfid.	
Mesopotaamia. Babüloonia ja Assüüria	25
Mesopotaamia loodus. Riiklik elu. Rahva töö. Usund. Ehitisi Mesopotaamias. Teadused. Kiilkiri.	
Foiniikia	32
Foiniikia loodus. Riiklik elu. Põllundus ja tööstus. Meresõit ja kaubandus. Foiniiklaste tähtsus ajaloos.	
Pärsia	35
Iraani loodus. Riigi rajamine. Kyros II ja Kambyses. Kuningas Dareios I ja Pärsia riigi valitsemine. Usund.	
KREEKA. Maa ja rahvas	38
Looduslikud olud. Vana-Kreeka maakondi. Rahvas. Linnriigid. Kreeka asumaid.	
Usund	40
Jumalad. Elu allmaailmas. Delfi oraakel. Olümpia mängud.	
Kangelaslood	45
Herakles. Theseus. Argonaudivid.	
Lugulaulud	49
Homeros. Trooja sõda. Odysseuse eksisõidud.	
Sparta ja Ateena. Sparta	53
Lakoonika looduslikud olud. Rahvastik. Sparta poiste kasvatus. Meeste eluviise. Naine Spartas. Sparta riigi valitsemine. Peloponnesose liit.	
Ateena	57
Atika looduslikud olud. Rahvas ja ta töö. Riigivalitsemine. Vastuolud aadli ja deemose ehk lihtrahva vahel. Solon. Türrannivalitsus Ateenas. Peisistratos. Kleisthenes.	
Kreeka-Pärsia sõjad	61
Väike-Aasia kreeklaste mäss. Kuningas Dareios ja sõja algus. Miltiades ja Maratoni lahing. Themistokles ja Aristeides. Xerxese sõjakäigu algus. Leonidas ja võitlus Termopüülide kitsuses. Salamise merelahing. Plataia ja Mykale lahing a. 479 e. Kr. Deelose meriliidu asutamine a. 478 e. Kr. Kreeka-Pärsia sõdade tagajärgi. Themistoklese saatus.	

	Lk.
Ateena õitseng Periklese ajal, a.465—429 e.Kr. Perikles. Rahva õiguste laiendamine. Rahvakohus. Rahva-koosolek. Ateena mereriik. Uus Ateena. Tööstus. Kaubandus. Raha. Ateena turg. Ehitisi Akropolisel. Ateena kasvatus. Gümnaasiumid. Ateenlaste elamud ja nende sisustus. Riided ja ehted. Toit. Naiste elu Ateenas. Kreeka teater. Dionysose teater Ateenas. Kreeka näitekirjanikke. Kreeka filosoofe. Ajalookirjutajad.	68
Peloponnesose sõda	82
Vastuolud Sparta ja Ateena vahel. Esimesi sõja-aastaid. Alkibiades ja sõjakäik Sitsiiliasse. Ateena alistumine. Hellas Peloponnesose sõja järel.	
Sofistid ja Sokrates	86
Sofistid. Sokrates.	
Makedoonia tõus. Kreekamaa vabaduse kaotus	88
Makedoonia maa ja rahvas. Kuningas Philippos II. Philippos ja Demosthenes. Philippos Hellase ühendajana.	
Aleksander Suur	91
Aleksandri noorusest. Sõja algus Pärsiaga. Granikos. Aleksander Gordionis. Issose lahing. Aleksander Egiptuses. Gaugameela lahing. Pärsia riigi lõpp. Sõjakäik Indiassse. Rahvaste elu korraldamine. Aleksandri surm.	
Hellenism ja Aleksandria	96
Hellenism. Aleksandria tööstuse ja kaubanduse keskusena. Aleksandria hariduse keskusena.	
ROOMA. Vana Itaalia maa ja rahvas	99
Looduslikud olud. Vana Itaalia jagunemine. Rahvas.	
Kuningate aeg Roomas	102
Rooma linna asutamine. Rooma linn. Kuningad. Usund.	
Vabariigi korraldus. Patriitsid ja plebeid	106
Vabariigi korraldus. Patriitsid ja plebeid. Plebeid Pühal mäel. Rahvatribuunid. Kaheteistkümne tahvli seadused. Patriitsid ja plebeid saavad üheõiguslikuks.	
Itaalia vallutamine	110
Rooma sõjavägi. Veji vallutamine. Gallialased Roomas. Võitlused latiinide ja samniitidega. Sõda Pyrrhosega. Jaota ja valitse.	
Puunia sõjad	116
Kartaago. Kartaago ja Rooma. Esimene Puunia sõda. Uusi vallutusi. Hannibal ja Saguntum. Teine Puunia sõda. Hannibali ja Scipio saatus. Kolmas Puunia sõda. Kartaago hukumine.	
Suurte sõdade järelaeg	122
Maavalitsejad ja maksurentnikud provintssides. Optimaadid ja ratsanikud. Latifundiumid ja nende tekkimine. Proletaarlased. Orjad.	
Vennad Gracchused	125
Tiberius Gracchus. Gaius Gracchus.	
Marius ja Sulla	128
Gaius Marius. Cornelius Sulla. Kodusõda Mariuse ja Sulla vahel.	

	Lk.
Pompeius ja Caesar	130
Gnaeus Pompeius. Gaius Julius Caesar. Esimene kolmik- liit. Caesar Gallias. Kodusõda Caesari ja Pompeiuse vahel. Caesar ainuvalitsejana. Caesari surm. Antonius ja Octavianus.	
Keiser Augustus	136
Augustus. Riigi elu-olu korraldamine. Vergilius, Horatius ja Ovidius. Jeesuse Kristuse sündimine. Augustuse järglasi. Nero. Titus ja Jeruusalema hukkumine.	
Rooma maailmariik II sajandil p. Kr.	142
Traianus, Hadrianus ja Marcus Aurelius. Põllundus. Kau- bandus. Rooma toredamaid ehitisi. Lõbustused. Elamud ja nende sisustus. Riided ja ehted. Toitumine. Koolid. Tacitus.	
Vana-maailma hukkumine	152
Sõdur-keisrite vägivalla aeg. Diocletianus ja Constantinus. Ristiusu põhimõtteid ja levik. Kristlaste tagakiusamine. Ristiusk võidab. Lääne- ja Ida-Rooma riik ja germaanlased.	
Järelsõna	158
Järelsõna teisele trükile	158
Nimede häälendamist	159